

H I D Anonymus nem nélkülözheti a bálványokat... A bálványozás az a mechanizmus, amely révén Anonymus a feledés karjaiba fut, amely által elmenekülhet önmagától, felelősségétől, reá nehezedő szabadságától, ha már úgysem tud mit kezdeni vele.

TARTALOMMUTATÓ

- | 1161 | *Major Nándor* AZ EGYÉNISÉG
FRÓBATÉTELE
- | 1184 | *Bori Imre* TENYÉSZET ÉS ÉRTELEM I.
- | 1202 | *Ignotus Fál JÓZSEF ATTILA HARCA*
A KORÁVAL
- | 1210 | *Dési Ábel* HÁROM VERS
- | 1212 | *Burány Nándor* BÉNÁN A HALÁLOMIG
- | 1215 | *Brasnyó István* MEGTÁMADTATÁS
- | 1219 | *Francz Mihály* versei
- | 1221 | Amerikai költők
- | 1224 | *Norman Mailer* KÉT HALÁL
- | 1245 | *Tolnai Ottó* LÁTSZOTT RAJTA, HOGY NEM
ÖSLAKÓ
- | 1253 | *Guelmino Sándor* SYMPOSION MAGAMBAN
- | 1257 | *Majtényi Mihály* JUSTIZMORD
- | 1262 | *Borislav Fekić* CSODA JERUZSÁLEMBEN
- | 1273 | *Mihajlo Đurić* A TÁRSADALMI ÉLET MEG-
ÚJHODÁSA ÉS A HAGYOMÁNYOK
- | 1295 | SZEMLE (*Bori Imre, Tomán László és Bálint*
István jegyzetei)
- | 1307 | KRÓNKA

Képzőművészeti mellékletünk: *Branko N. Miljuš*
festményei

HÍD IRODALMI, MŰVÉ-
SZETI ÉS TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
/ ALAPÍTÁSI ÉV: 1934
XXIX. ÉVFOLYAM. 1965.
10. SZÁM, O K T Ó -
B E R / SZERKESZTŐ BI-
ZOTTSÁG: ÁCS KÁROLY
(FŐ- ES FELELŐS SZER-
KESZTŐ), BORI IMRE, MA-
JOR NÁNDOR, VUKOVICS
GÉZA

AZ EGYÉNISÉG PRÓBATÉTELE

Major Nándor

1.

Attól a rég feledésbe merült időtől errefelé, amikor a cselekvés és a gondolat kettészakadása *társadalmi* jelenségeként felbukkant, s az anyagi valóságtól és a cselekvéstől elszakadt gondolat meddő *formalizmussá*, a gondolattól elszakadt cselekvés pedig vak *mechanizmussá* vált, a kettő egységére való törekvést már csak a gesztusok jelezték. Ezzel már azt mondtuk, hogy megjelent az életben az értelmet adó, kötelező idea, amely meghatározott álláspontban virágzott ki, magatartást követelt; maga a cselekvés ugyan, folyamatában, továbbra is mechanizmusként nyilatkozott meg, ennek során azonban egy-egy gesztus — cselekedetként, tettként, megnyilatkozásként, eljárásként — a magatartás révén az ideával való összhangra irányult. E jelenségnek a mértékét úgy foghatjuk fel, hogy a gondolat és a cselekvés kettészakadt folyamatában egy-egy bennük foglalt rész, az idea és a cselekedet, önállóságra törekvés, az őket átfogó egész helyének betöltésére irányult, s *mechanikusan formális* egység felmutatására képesnek bizonyult.

E tekintetben másodrendű probléma az a különben helytálló materialista felfogás, hogy minden idea anyagi eredetű, s így az értelmet adó is csak olyképpen állhatott a cselekedet elé követelő ideaként, hogy egy meghatározott való élet leszüremlése volt. Abban a világban, amelyben a cselekvés már nem volt gondolat és a gondolat sem cselekvés folyamatosan, egységben, hanem a cselekedet és az idea egymásra közvetlenül le *nem* vezethető ellentéte világosan kiütközött, már az

így felbukkant elsőbbség kérdése is pusztán a formális egység lehetőségét csillantja meg, nem folyamatos cselekvésként és gondolatként, hanem tragikusan hézagos cselekedetként és ideaként a gesztus képeiben.

Voltak korok, amikor még a gesztusok látványos cselekedetként, nyilvános tetteként mutatkoztak meg elsősorban, az anyagi világba nyúltak, azonban a polgári világ kialakulásával, a tömegtársadalom létrejöttével egyre inkább átvonultak a magánélet területére, s jobbra megnyilatkozások, eljárások formájában bukkantak fel, megrekedtek a szellemi világban.

A tömegtársadalom egyéniségtől szökő embere, a fogyasztásra, a ki-egyenlítődesre, a standardizálásra beállított ember, az autoritáris viszonyulásra hajló személyiség irtózik az önálló cselekedettől, nyilvános tette csak tömegmegnyilatkozás vagy végső elkeseredés esetén szánja rá magát, egyébként már csak a magánéletbe zárkózva nyilvánulhat meg csenevész formában egy-egy gesztusszerű eljárása.

S ha már itt is kivesz az életéből a gesztus lehetősége, elpárolog az értelmet adó és követelő idea is, és nemcsak a cselekvés és a gondolat visszanyerésének, egységének távlatát veszíti el, hanem a meddő tenyészés állapotába zuhan.

2.

A tömegtársadalom nemcsak az anyagi javak termelésében törekszik szabványosításra, nemcsak az emberek millióinak környezetét betöltő fogyasztási termékekkel uniformizálja életüket, hanem a szellemi termékeket is szabványosítja, tucattermékként nyújtja, akár a fogyasztó rétegek ízléséhez, akár a keresztmetszet-kritériumhoz igazodik, az újkori gazdaság szellemében.

Minél szabványosítottabb az emberiség szellemiség terén, annál tömegesebben s gazdagosabban termelhetők számára a szellemi javak. Francastel helyesen mutatott rá, hogy — az avatatlanok számára nagy meglepetés ez — az avantgardizmus is ezt a szabványosítást hozza magával: ma egyformán festenek Rióban, Párizsban és Belgrádban, egyformán építkeznek Accrában, Moszkvában és Bombayban, egyformán írnak verset Sydneyben, Athénban és Torontóban, s ha e jelenlegben örömmel figyelünk fel az univerzálódási folyamatra, amely a világot egybe fogja, mégis rá kell mutatnunk a kísérőjelenségeként megmutatkozó uniformizáló erőre, amely feltartóztathatatlanul pusztít a világon.

Anonymus kezdettől fogva ennek a szabványosító folyamatnak az árján hányódik. A tömegtársadalom *kiegyenlítődes*e egyúttal azt a demokráciaformát is jelenti, amelyben elvben mindenki előtt egyenlő indulási feltételek mellett nyitva áll az út egészen az egekig, s a személyiség érvényesülésének a törvénye a rátermetséghez, a tehetség, a képesség versenyén alapuló kiválasztódáshoz igazodik. Valójában nincs rá mód, hogy a képességet *igazolhatóan* megítéljék, sőt arra sem, hogy a tehetség épp megfelelő területen és körülmények között bonthatozzon ki.

A napóleoni igény, hogy minden káplár azzal az eltökéltséggel szóljon, hogy tábornok lesz belőle, megvan, de valóra váltása elé áthághatatlan akadályként tornyosul e civilizációnak az a törvényszerűsége, hogy hiába van ezer olyan tábornoki képességű ember, akiknek a rátermettsége között a számbajövő területeken megmutatkozó hajszálnyi előnyök és hátrányok szövevényében további gradációt már lehetetlen megállapítani, csak száz tábornokra van szükség, a többi csak képesség-felesleg, s nem lelhet magának helyet a nap alatt.

Caillois helyesen látja, hogy ezen a ponton a civilizáció érvényesülési törvényeként hirtelen a szerencse, a kocka lép elő. Ez a civilizáció az emberek cselekvési motivációját igen magasra szabja, de meghökkenően alacsony szinten, méghozzá tömegesen kudarcba fullasztja. Annál nagyobb frusztrációval nyomorítja az embert, s halmozza benne a levezetésre váró lelki energiát.

Anonymus megannyi kudarc után minden ajtót zárva lát maga előtt, s egyfelől elherdált tehetségének illúziója, másfelől elégtelen képességének szorongató rémképe tárul elé. Anonymus e kudarcokat érzelmi tompasággal leplezi, s látja már, ez az élet arcot és álarcot követel. Az érzelem elfojtása e civilizáció múlhatatlan normája. A munkában, a közéletben a megbízhatóság jele; átjárja az élet minden megnyilvánulását, a legmeghittebb szférában, a szerelemben is fészket ver.

A módszercivilizáció beütemezettségét csak zavarja az érzelem. A tömegfogyasztásra beállított társadalom ugyanakkor múlhatatlanul megkívánja, hogy mindenki mindenhez jó képet vágjon; a kedvesség, udvariasság, előzékenység, a derűség, azaz ennek utánzása kizárólagos követelménye az érintkezésnek. Ez az utánzás az érzelemnyilvánítás elfajulásához, viszonylagossá válásához, lekicsinyléséhez, értelmének elveszéséhez vezet.

Az utánzás ugyancsak a maszk világába visz. Az érzelem elfojtása a közszereplésben az egykedvű cinizmusnak, a magánéletben az érzélgősségnek vet ágyat. Az indulatok nyilvános kifejezése, a tettleges megnyilatkozások primitívségnek számítanak, a cinikus *eljárások* nyerneket rangot, méghozzá szívélyességgel körítve, az intézményesített élet absztrakt, megfoghatatlan tekintélyeinek palástja alatt. Az érzélgősség az intimen fogyasztható kulturális tucattermékekben nyer bomlasztó kifejezést, a bestsellerekben, a filmekben, a tánc- és dalőrületekben: a tranz világába vezet.

Anonymus azonban, kudarcaitól frusztruálva, jól látja, hogy e társadalmi hierarchiának azon köreiben, amelybe sem neki, sem környezetéből másnak betörnie nem sikerült, emberek vannak, akik, hiszen nap nap után tapasztalja, az ő életének is teljes megmondhatóí. Az a kör titokzatos fényben tűnik fel előtte, magának a körnek a világát pedig tabunak véli.

Jól érzi, hogy az a névtelen tekintély, amelynek jelenlétét életében úton-útfélen tapasztalhatja, ebből a körből sugároz ki, s úgy véli, ha ennek a tekintélynek aláveti magát, ő maga is részesévé válik a tekintély képviselte hatalomnak másokkal szemben. A kudarcokkal frusztruált Anonymus felettébb szigorúan, képzelte hatalmat képviselhet, anélkül hogy a felelősség reá hárulna. Fromm helyesen ítéli meg

az autoritáris *beállítottság* — nem magatartás — kialakulását. Ha a tabu körében megszületik egy színpadias szereplést vállaló személyiség, aki a névtelen tekintély szerepét magára vállalja, anélkül hogy a névtelen tekintélyhez való viszonyulás struktúráján változtatna, idollá válik, és Anonymus elbűvölten követi.

Anonymus nem nélkülözheti a bálványokat. Ha a tabu köréből senki sem lép előtérbe, kisajátítva magának a névtelen tekintély szerepét, akkor a közélet más területén keres magának bálványt. Lappangó érzélgőssége azok felé tereli, akiknek az ő környezetéből, homályosan úgy véli, mégiscsak sikerült betörniük a tabu köreibe. Azok felé, akik villámgyorsan hágtak az érvényesülés legmagasabb csúcsára. Azok felé, akik valamiben félreérthetetlenül elsők. Akik élő bizonyítékai, hogy mégiscsak mindenki előtt nyitva áll az út egészen az egekig.

Anonymus környezetéből azonban csupán néhány periferikus területen lehetséges ez: a filmben, a sportban, a szórakoztató zenében, a publicitás területén. Anonymus a rátermettség, a tehetség, a képesség győzelemre jutását látja ezeknek az embereknek az érvényesülésében, épp azt, amiről saját esetében illúziói, de kételyei is vannak, úgyhogy nyílt titok számára, a bálványnak a képességek kifejezése mellett valami mással is meg kellett küzdenie, hogy élre jusson, s ez a más a hétféjű sárkány titokzatosságával lengi körül.

Anonymus, külsőségekben utánozva bálványát, hasonulva hozzá — ismét felbukkan a mez világa —, úgy képzei, hogy a bálvány erejéből és képességéből belé is költözik valamennyi. Másfelől viszont azzal, hogy teljes odaadással, elborultan szurkol neki, azt képzei, hogy személyesen is hozzájárult idolja sikeréhez, az ő erejéből és képességéből is juttatott neki. Idolja sikerét saját személyes sikerének tekinti; az idolja az az inkarnált lény, aki által, akinek képében ő maga arat diadalt, elpangott képességeivel. A bálványozás az a mechanizmus, amely révén Anonymus a *feledés* karjaiba fut; elősegíti, hogy elfeledje önmagát, elfeledje egyéniséggé formálódásának folyton megakasztott folyamatát; mechanizmus ez, amely által elmenekülhet önmagától, felelősségétől, reá nehezedő szabadságától, ha már úgysem tud mit kezdeni vele.

Mindazonáltal a sportrendezvények — Fromm helyesen utal erre — megőriztek jellegükben valamit abból, amit egykoron a rituál jelentett. Nem gondolunk a formálisan reprodukált külsőséges rituálra, hanem arra a katarzissal rokon megnyilatkozásra, amelyet az antik dráma vagy a középkori misztériumjátékok is megbolygattak az emberben.

A mindennapos, hányódó élet folyamatában, amikor az értelmet adó, követelő idea elhomályosodik a cselekedet előtt, a létezés örvényei elveszejtik a lét mibenlétét, a konvenciók, a rutin világában önmagát foglyul ejtett ember, az általa teremtett vagy adottságként kényszerűen elfogadott konvenciók világát már-már kizárólagosnak érzékelő ember, a rituál által teremtett kapcsolatot létezésének alaprealitásával, az élet lényegi valóságával.

Az emberi létezés alapproblémáinak *dramatizálásával* az ember kilép mindennapi konvencióinak világából, önmagával mint emberi lényel teremt kapcsolatot, s bepillant létezésének forrásába. A művészet, tárgya és tartalma elkallódásával, valóságosságának elvesztésével, egyre kevésbé képes a létezés forrásaihoz hatolni; az ember alapproblémáit dramatizálni. A sportrendezvényeken az emberi létezés bizonyos alapproblémái mégis rituáléként nyilatkoznak meg, a küzdelem, a harc, a győzelem, a vereség; de egyetértünk Frommral: hallatlan szégyenedés ez, hiszen az ember életének gazdagságát egyetlen oldalára korlátozza, s a hősöket bálványá avatja.

Az idolkok elterjedésével párhuzamban viszont elpárolognak az ideálok. Az újkori civilizációra a korábbival szemben jellemző, hogy a bálvány túlnyomórészt élő személy, s merő imitálásra indít, kizárólag külsőséges, nem pedig lényeges megnyilatkozásokban, s az embert passzív magatartásra utalja: hiszen a bálványozót éppen az a képzet élteti, hogy a bálvány képében már megküzdött az étellel, külön nem vár rá küzdelem.

Az eszmény viszont nem fűződik okvetlenül személyhez, az eszmény változatos és sokoldalú lehet, vonatkozhat magatartásra, világberendezésre, életvitelre, alkotómunkára, mindezeknek a harmóniájára is; az eszmény valóraváltása aktivitásra sarkall, az egyéniség kibontakoztatására, gazdagítására. Az idol által egyszerre meghódíthatja magát az ember, az ideálért egy életen át is küzdhet, s akkor sem válthatja valóra soha teljességgel.

Az eszmény elpangásával az értelmet adó és követelő idea is elpárolog, helyét az idolkok világában a közönséges hasonulási igény tölti be. S ahol nincs követelő idea, ott gesztus sincs. A kettészakadt cselekvés és gondolat keretében hézagosan egységre törekvő idea és cselekedet mechanikusan formális egysége is elpárolog, s marad a vak tenyésztés laza mechanizmusa.

A makrofolyamatoknak ezen helyel-közzel már ismeretes szorító-jában vergődik Anonymus, szélkakasként forgó mikroéletében. Anonymusnak egy olyan *megnyilatkozását* fogjuk szemügyre venni — s vele kapcsolatban majd elkalandozunk megannyi, bokros probléma rengetegében —, amely külszínre gesztusként hat, struktúrája azonban elárulja, hogy nem egy követelő idea szabta *magatartás* gazdag világa áll mögötte, hanem pusztán a hasonulási mechanizmus öröl benne csikorogva. Az, amit magatartásnak vélhetnénk, s amelyre a gesztus utalhatna, már csak pusztá *beállítottság*. Anonymusnak nincs magatartása, csak beállítottsága.

3.

Az emberek, ha vallanak, inkább a lelkükön könnyítenek, semhogy a lelkükről vallanának, írja Bacon, s hozzátehetjük: mégis mindent elkövetnek, hogy vallomásuk külszínre megtévesztésig hasonlítson az utóbbira, mint Anonymus gesztusszerű megnyilatkozásában is történt, amelyről különben mulatságosan csapnivaló filmet készítettek.

Anonymus, nászútján, mihelyt magára maradt egy szerény szobácskában feleségével, gyöttrődő arccal nyitotta meg a szívét, mert az arc

és álarc világában csakis az egyenességet viselheti el, s nem szenvedheti a titkolózást, a cinkos képmutatást: kettejük ismeretsége nem úgy történt, ahogy a feleség gondolja, nem a hanglemezboltban ismerkedtek meg a véletlen folytán, ahol a fiatalasszony elárúsító volt, ő meg lelkesen bejárt Beethovent hallgatni, hanem a lány szülei, attól való félelmükben, hogy majd nehezen adják férjhez, hiszen nem mondható szépségnek, az orra is jóval nagyobb a kelleténél, a lány tudta nélkül elküldték a fényképét Anonymus házassági hirdetésére, amikor pedig Anonymus választása épp rá esett, mégpedig azért, mert mindig idegenkedett a szép lányoktól, a fiatalasszony szülei megkérték, ne szőljen az előzményekről, tekintse úgy, mintha egy ismerőstől információt kapott volna egy lányról, akinek a fényképét akár egy kirakatban vagy családi albumban is láthatta volna; menjen hát el a hanglemezboltba, ismerkedjen meg vele, s ha rokonszenv ébred bennük s meg is szeretik egymást, kössenek házasságot.

Így is történt, de be kell vallania, hogy nem szereti a zenét, utálja Beethovent, viszont feleségét mindenekfelett megszerette, ne sírjon, ugyan miért sír, el kellett mondania ezt a titkát, hogy közös életüket tisztán, szinte tabula rasa-ként kezdhessék: semmi se álljon közöttük, teljes mértékben egyesüljenek, váljanak egygyé.

Ne vess Aesopus kakasának drágakövet, mert inkább kedvére való egy árpaszem, írja ugyancsak Bacon, Anonymus azonban a drágakő után kapott, megragadta, aztán gyötörődve árpaszemmel váltotta fel. Anonymus gesztusszerű megnyilatkozásában nagyon szembeszökő, hogy nem tud különbséget tenni a lényeges és mellékes között, számára a világ egynemű, nem ismer gradációt, s épp ezáltal teremt hamis hierarchiát: mivel a mellékes dolgokat kiegyenlíti a lényegesekkel, a mellékesek, esetlegesek, véletlenszerűek, tömegükkel ellepik a lényegeseket, a szövevényükben elveszejtik az élet lényeges realitását.

Anonymus élete beállított, mechanikusan folyik, s nem érzi, hogy két ember egyazon *objektív* eseményhez fűződő élménye elüt egymástól, s nemcsak a lényeg megkülönböztetése okoz gondot, hanem egyéniségük, életútjuk folytán más-más mozzanat jelent számukra döntő fontosságút, nem érti, ha valaki lényeges és mellékes között különbséget tesz, s azt sem, hogy nincs eggyéválás, maradéktalan feloldódás, ha az egyéniségnek legalább a szikrája megvan az emberben, ha az önmagáról való tudat legalábbis pislákol benne.

Anonymus egyéniséget ápoló emberbe botlott, s ebből fakad élete tragédiája. A fiatalasszonyt porig sújtotta a vallomás, önérzete megcsorbult, amikor rádöbent, hogy közönséges portékaként bocsátották áruba, alku tárgyát képezte, s az, amit balgán spontán szerelem kibontakozásának vélt, kitervelt játék volt csupán. Megoperáltatta az orrát, egyszerűen meglepően szép asszony lett belőle, s jómaga sehogy sem értette, hogy Anonymus kibicsaklott értékrendszerében a szép helyét véglegesen elfoglalta a rút, nem fogta fel, hogy egyáltalán elfoglalhatta.

Anonymust pánikba kergette, hogy az asszony nem hajlandó egygyé válni vele, az asszony szeretetének minden megnyilatkozását merő alakoskodásnak vette, álarcnak, amely mögött elrejtí igazi arcát, hiszen attól fosztotta meg, ami külön értéket jelentett számára, s amiben az

eggyéválás kulcsát vélte látni, a rútságtól; nem fogta fel, hogy az embernek ahhoz, hogy kiegyensúlyozott egyéniség legyen — ha ugyan igényli egyéniség voltát —, szüksége van arra, hogy saját magának is tetsszen meg másoknak is, nem okvetlenül *egy* harmadiknak.

Pedig az alakoskodás, az álarc, még ha nem is teljes tudatossággal, Anonymus gesztusszerű megnyilatkozásában bontakozott ki igazán szemléletesen. Az egyéválás valójában lehetetlen — miként látni fogjuk —, de Anonymus számára nem is az egyéválás volt a fontos, az olyan egyéválás, amelyben nemcsak közös terhüket, hanem egymás terhét is maradéktalanul közösen viselik, mert hiszen Anonymus a fiatalasszonyra háritotta ugyan a saját terhét, de nem volt hajlandó magára vállalni a fiatalasszony terhéből azt, mi épp az ő gesztusszerű megnyilatkozásából született.

Minden vállalt teher és titok mindig formáló erőként munkál az emberben, választatás problémaként az egyéniséget formálja és gazdagítja, s végül cselekedetre indít, nemegyszer gesztust szül. Ez egyszerűs mind a lelki feszültség feloldódását jelenti. Egyúttal azonban mint megnyilatkozás, mint tett, mint gesztus visszahat azokra, akikről problémaként és teherként kiindult, nemkülönben az ember egész környezetére, s kiben-kiben egyéniségéhez mért reagálási folyamatot indít ad infinitum.

De terhet csak az képes vállalni, aki egyéniség, vagy erőt érez arra, hogy meginduljon az egyéniségteremtő úton. Anonymus képtelen volt a fiatalasszonyról rá visszaháruló terhet vállalni, s nyomban zúdította volna vissza azt is az asszonyra: vállalja csak a rútságot. Anonymusnak olyan ember kellett az egyéváláshoz, aki maga sem egyéniség, úgyhogy Anonymus rá háritott terhét maga sem vállalta volna, lepergett volna róla szunnyadó erőként, halmozódva, vagy olyan ember, aki egyéniség ugyan, de magára vállal minden terhet, őrlődik, gyöt-rődik, s kiég a lelke.

A közös terhek közös viselése és egymás terhének együttes viselése mindig az egyéniség további *sajátos* formálódásával és gazdagodásával jár, mindig visszahatások és kölcsönhatások szövevényében történik. Az egyéniség vállal és átad terhet, visszahat, tesz, cselekszik, a benne felgyülemlett, munkálkodó erők ezáltal juttatják lelki feloldódáshoz.

Az egyéniség múlhatatlanul az alkotószellem forrása. A maximálisan fejlett egyéniségek közössége a maximális alkotószellem ápolója. Itt tárul fel a közösség és a tömeg közötti szakadék. A maximálisan fejlett egyéniségek közössége annak a *közös műnek* a megalkotója, amelybe minden alkotó megnyilatkozás, minden alkotó munka, minden ember számára nem mint tőle idegen, hanem sajátjaként megtér.

Az egyéniségek teherviselő és teherátadó gesztusa kizárja az egyéválás igényét. A maradéktalan egyéválás igénye mindig azt jelenti, hogy egy ember ki akarja vetkeztetni egyéniségéből a másikat, s így maga alá kívánja rendelni. Az egyéválás mindig autoritáris beállítottságot lepez. Az egyéválás mindig a legaljasabb önzést álcázza: egy ember meglelését, akit saját magunk tartozékának, toldalékának tekintünk, s rá háritjuk mindazokat a terhes titkokat, amelyek minden ember életében múlhatatlanul adódnak, mert tökéletlen életünkben folyton választás előtt állunk, tökéletlen egyéniségünkkel jót is, rossz-

szat is teszünk, s nincs meghátrálás, ha két rossz közül is kényszerülünk választani, s tudván tudjuk, hogy rossz a kisebb rossz is, ha ugyan kisebb.

Azokat a terheket, amelyeket viselnünk kell, mert magunk is részesei vagy forrásai vagyunk születésünknek, tehát mindenekelőtt személyiségünkre tartoznak, másra hárítani, hogy ezáltal kitérjünk a további, egyre követelőbb elhatározást sürgető tettek, cselekedetek, gesztusok elől, megfutamodást jelent. Az ilyen eljárás az egyévválás magasztos mezét öltötte magára, az alakoskodásnak, az álarcnak azt a világát hozta magával, amelyben a dolgok színe fonákjának tetszik, a nyílt arc talányos álarcnak: a megítélés kibicsaklott, a dolgok hierarchiája felborult.

4.

Az ősi társadalomban a mez, a maszk döntő fontosságú ugyan, de sohasem hatotta át az életet olyan univerzálisan, mint az újkori társadalomban. Az élet a mez nevében, a maszk képében folyt, az álarc szabta meg az élet menetét, de való mivoltában csupán meghatározott alkalmakkor demonstratívan jelent meg, viszont nem birtokolta a mezt az emberek tömege.

A maszk funkcionális szerepet játszott, a sorsszerűséget juttatta érvényre az önmagáról homályos tudattal rendelkező ember életében. Ez a sors mindig elháríthatatlanul beteljesedett. Az életnek azt a dramatizálását nyújtotta, amely az akkori civilizációnak konstitúciójához mértén bepillantást nyújtott az emberi élet alapproblémáiba, lényeges valóságába. A rituál és a mez összefüggése is funkcionális volt.

Az önmaga tudatára ébredt embernek azonban nincs többé sorsa, hanem csak a közélet szorítójában vergődő magánélete; az öntudatos ember elhárítja magától a szerepet is. Ez az a tépelődő világ, amely Shakespeare drámáiban elevenedik meg: a szerepet elutasító Hamlet a megtévesztője. Az élet dramatizálására, ezzel pedig a rituálra épp azáltal képes, hogy rádöbbsenti az embert: a szerepet elutasítva, mez nélkül kényszerül vállalni emberi világát, nem térhet ki a cselekvés elől, amely azonban elszakadt a gondolattól, s kiútja arra vezet csak, hogy *tudva* cselekszik, saját vállaira hárul már minden terhe, ha a köz- és magánélet némi összhangjának *igényét* akár hézagosan is fenn tartja.

Ha azt kell megállapítanunk, hogy az újkori civilizációban a mez minden korábbtól univerzálisabban nyilatkozik meg, ez azt jelenti, hogy az ember elvétette a kiutat, elsikkasztotta az élet dramatizálását, vele a rituált, a lényegi realitásba való bepillantást, az öntudat helyett a szerepet választotta, a mezt, a maszkot.

Ez a mez azonban nem áll már konstitucionálisan fölötte, elvesztette dramatizáló funkcióját is, épp mert az öntudatra ébredés *követelő lehetőségé* felbukkant, s kitérni előle a cselekvés és a gondolat, a köz- és a magánélet összhang*igényének* feladását jelenti: a szerep, a maszk így a pusztá tenyészés régiójába degradálódott.

A kiegyenlítődéésre, szabványosításra alapozott világban a maszkot maguk az emberek birtokolják, még hozzá tömegesen, nem pedig a

maszk jegyében élnek; a maszk áthatja teljes valójukat, minden megnyilatkozásukat, nemcsak életük menetét szabja meg elháríthatatlan sorsként. Fromm úgy véli, hogy míg az ősi társadalomban maszkot ölteni megkülönböztetést jelentett, az újkori civilizációban az uniformis öltése, tehát maga a kiegyenlítődés jelenti a maszkot. A katonák személytelen beállítottságára gondol, arra, hogy az uniformis álarca mögé rejteznek, s nyilván eszközként, de önkezdemenyezéssel is, olyan kegyetlenségeket is zavartalanul véghezvisznek, amelyeket uniformis nélkül felháborodva elutasítanak.

Viszont alkalom nyílik számukra egy alapvető emberi szükséglet, a szolidaritás ápolására és felvirágoztatására, amelyet ez az újkori társadalom valójában tagad: életveszélyes csapást is tétlenül szemlél az ember az utcán, azzal, hogy a beavatkozás nem rá tartozik, tehát magánéletébe zárkózik, viszont azért az emberért, akinek civilként egyetlen dollárt sem volt hajlandó juttatni, hogy megmentse az éhség, a nyomor keserveitől, az életét is kockára teszi, sőt habozás nélkül fel is áldozza, hogy megmenthesse.

Igen, az uniformis, a szabványosodás eleve a mez világa, de jelentős különbségek adódnak. A katona a mezt nyíltan ölti magára, az újkori civilizáció viszont az álarcot, miként láttuk, arcnak tünteti fel. A katonaság mezvilágában nyílt, világos és szilárd a hierarchia, emitt viszont homályos, rejtett, misztikus, a névtelen autoritás által elködösített. A polgári társadalomban az érvényesülés elvben a képességen és a versengésen alapszik, az egekig nyíló távlatot villantja fel, a katonaság viszont szabott fokozatok zárt világát mutatja, amelyben a pozitív és negatív kötelesség érvényesül. A polgárt szakadatlanul választút elé állítja az élet, a katonának nincs választása, csak kötelessége. A katonaság ma egy rég letűnt világhoz mért konstitúciót őriz, s ez lényegében idegen az újkori civilizációtól, noha ennek a világnak a megnyilatkozásai is óhatatlanul felszívódnak benne.

A katonaság csak a civilizációból nézve tetszik a mez legszembebeszökőbb világának, valójában azonban inkább van okunk azt állítani, hogy amikor Anonymus leveti a katona uniformisát, ismét magára ölti azt az álarcot, amellyel a másokkal mit sem törődő magánéletbe vonul, amely tehát életét a tenyészés régiójában teljességgel áthatja, s amelyet ez a civilizáció, prakticista szellemével, arcnak kíván feltüntetni.

Ugyanaz az empirikus kibicsaklás ez, mint mikor az angol nyárs-polgárt normális embernek veszik, s mindattól, ami ezzel ellenkezik, megtagadják az emberi jelleget. Kitérni a kérdés elől, hogy mi az álarc lényege, annyit jelent, hogy az álarcot is tekinthetjük arcnak.

Mert ha pusztán azt valljuk, hogy az ember véglegesen szakított a természettel, sőt épp a természet feletti teljes győzelmének napjai virradnak rá, s már csak a maga teremtette világban, a társadalomban, a kultúrában, a civilizációban képes élni, közben pedig szem elől tévesztjük, hogy a természet a kiküszöbölhetetlen emberi természet képében ebbe a világba is múlhatatlanul beférkőzik, s e rövidlátás folytán elhallgatjuk az ember lényegi természetének kérdését, amelyhez mindenkoron sajátosan viszonyíthatjuk az embert, akkor már csak az a kritérium marad számunkra, hogy a mindenkori civilizációhoz való idomulás szerint ítéljük meg.

Pedig ez vagy az a civilizáció egészében vagy fenyegető jelentős vonásaival zsákutcába is vezethet, s a hozzá idomuló ember el is fajulhat. Anonymus elveszítheti az embert.

5.

Az emberi világ fontos sajátossága, hogy az ember csak akkor lelhet megnyugvást, ha megnyilatkozásait valamiképpen helyesli; erkölcs-teremtő tevékenysége abból áll, hogy olyan irányadó pontokat rögzítsen, amelyekhez viszonyítva mindennapi életében tetteit, megnyilatkozásait helyeselve vagy helytelenítve megítélheti. Az erkölcs ilyenformán értékekhez fűződik; minden civilizáció azokat az értékeket helyezi előtérbe, amelyeket különös becsben tart; hasonlóképpen járnak el a csoportok és az egyének is.

Ha azonban az értékek nem fűződnek az ember világát egészében átfogó elképzeléshez, ha elpang a követelő idea, s az ember szökik a tettek elől, akkor a vak tenyészés idomulási követelményei szabnak irányt, s az erkölcs a közönséges lelki konfliktusok elhárításának mechanizmusává züllik olyképpen, hogy a kétértelmű, gyötrő megnyilatkozásokat néhány alapvető, minden civilizáció által értéknek tekintett, de túlságosan folyékony, megfoghatatlan erkölcsi normával igazolja. A lélektannak és az erkölcsnek ez a közvetlen, mindent elsöprő összefüggése az újkori civilizáció szembeszökő megnyilatkozása: az önállósult, elszabadult, kifogatott peremértékek megnövekedése és egyeduralma.

Mert ha Anonymus tudja is, hogy elveteműtség a saját terhével másvalakit gyötörnie és porig sújtania, nem képes a kötelező hallgatást jelentő *tapintatot* és a kitárulkozási kényszert jelentő *őszinteséget* egyaránt rossznak tekinteni, azzal, hogy az ő esetében a tapintat a kisebb rossz, hiszen a dologban ártatlan asszonyt védi.

Nem, Anonymus képtelen meglevő terhe mellé még a kisebb rossz tudatának terhét is vállalni, s hogy terhétől *erkölcsös* módon, tehát számára megnyugvást hozó módon szabaduljon meg, az *őszinteséget* minden körülmények között abszolút jónak, a tapintatot pedig ez esetben abszolút rossznak nyilvánítja, mégpedig olyképpen, hogy a tapintatot önkényesen egy árnyalatnyival rosszabbnak minősíti: ámitásnak, képmutatásnak. Ha elhallgatom ezt a titkot, ámitó és képmutató leszek — nem pedig tapintatos! —, nem szenvedhetem ezt a gyarlóságot, legalább legbensőbb magánéletemben elkerülöm! — kiált fel Anonymus, s ezáltal máris magára öltötte az álarcot, anélkül hogy észrevette volna.

Inkább vállalta a gyilkos *őszinteséget*, az alávaló önzést, a gyarló kegyetlenséget. Pedig az *őszinte gyilkosság* és a *gyilkos őszinteség* között csupán az a különbség, ami a magatartással rendelkező ember nyilvános gesztusa és a már csak beállítottsággal rendelkező ember magánéletbe szorult pusztá megnyilatkozása között fennáll.

Anonymus felfigyelt a tapintat árnyoldalaira, el is vetette frissen-gyorsan a tapintatot, az *őszinteség* kételyei előtt azonban sorompót

engedett értelme elé. Ez azzal a lelki mechanizmussal történik, amelyek az előítéleteket teremtik. Anonymus beállítottsága egy olyan erkölcsi normát követel, amelynek segítségével minden terhét mindenkor másra háríthatja. Az őszinteséggel — magánéletében irányadó-jának — olyan normára lelt, amely mindig minden eljárását, megnyilatkozását igazolja. Mindig őszintének lenni, bármi legyen is a következménye, ez azt jelenti, hogy mindig helyesen járunk el. Mindig helyesen eljárni annyit tesz, hogy soha sincs büntudatunk, még ha össze is dől a világ.

Jól kiviláglik ebből az erkölcs pszichés alárendeltsége a tenyésző életben. Az újkori civilizáció szembeszökő jelensége ez. Amíg ugyanis az ember öntudattal cselekszik vagy az erkölcs az átfogó világ értékeihez fűződik, az ember úgy oldja meg pszichés problémáit, hogy esetenként *tudatosan* áthágja a felette álló erkölcsöt, nem szökik meg a tett elől, vállalni képes a rosszat, vállalja is, büntudattal küzd, jóvátételre indítja s a vezeklés általi megtisztulásra.

Anonymus pszichés erkölcsé azonban kizárja a büntudatot, a jóvátétel, a vezeklés, a megtisztulás igényét, hiszen Anonymus mindig helyesen cselekszik. Mondanunk sem kell, hogy ez az erkölcs teljes destrukciója. Mindazok a pszichés problémák, amelyek az újkori civilizációban olyannyira megnövekedtek, hogy már mozdulni sem lehet tőlük, bevonulnak életünk minden pórusába, jelentőségük egyre növekedik még a gazdaságban és a termelésben is, és felfalják az emberi élet egyéb szféráit — mint például az erkölcsöt —, viszont a korábbi civilizációkban meg sem nyilatkoztak külön problémaként.

Miként látni fogjuk, a pszichés problémákat az emberi világ némely szféráinak — például az erkölcs és a reliáció — olyan egymásközi elhelyezésével és viszonyával oldották meg egykoron, amelyekben ezek a pszichés problémák velejáró, természetes úton oldódtak fel, s nem bukkantak fel külön, önállóan. Egy civilizációt az emberi szférák egymásközi elrendezése szab meg, az ember azonban bebizonyította a történelem során, hogy nem pszichés problémái az elsődlegesek: csak meghatározott körülmények között falják fel az emberi értékeket. Az emberről nem a pszichológia, hanem az antropológia, pontosabban a filozófiai antropológia nyújt teljes képet. Nem véletlen, hogy a pszichológia csupán az újkori civilizációban jelent meg önálló tudományként, holott mindazok a jelenségek, amelyek problémává válásukkal életréhváltak, korábban is fennálltak. Nem véletlen, hogy az irodalomban — kivált a széprózában — az újkori civilizációban került előtérbe külön művészeti igényként a lélekrajz, kizsorítván a retorikát, holott a korábbi alkotások — például az ógörög tragédia — járulékosan éppúgy kielégítették ezt az igényt.

Majd ha az ember újra visszatér a tettek mezejére, újra vállal és átad egyéniségteremtő terheket, az alkotó önkifejezés útjára tér, s cselekvése közben általa teremtett, kívülről levő, de tőle el nem idegenült értékeket is képes lesz méltányolni, a közös műben önmagát leli meg és önmagában a közös művet, a nyomorító, elfajult pszichés problémák is csupán velejáró, természetes megoldást nyernek.

6.

Anonymous tényező beállítottságában bennerejlik, hogy az őszinteség az erények legnagyobbika, és minden más erény alája rendelendő. De mi az őszinteség, mi a mozgatója, miként nyilatkozik meg, az életnek melyik területén van egyértelmű, megfogható jelentősége?

Az etika, bármilyen etika is legyen — nyilván a laikusok nagy meglepetésére — mélyen hallgat róla, hisz semmiféle érték nem nyilatkozik meg kötelezően általa, s az ő megnyilatkozásával sem jár kötelezően valamilyen érték.

Az esztétikában, megint csak a közhiedelemmel ellentétben, sehol semmi nyoma; Croce vett magának fáradságot arra, hogy az őszinteségtől megtagadja a legcsekélyebb jelentőséget is, és ezzel kiábrándítsa a szívós művészeti babonákban megrögzött laikusokat és a misztifikáló kontárokat.

Grasberger, a jogász a tanúnk rá, aki a büntető eljárás lélektanát kutatja, hogy az őszinteségnek még a tanúvallomások esetében sincs elvi jelentősége, de nem is lehet, mert oly sok lélektani és egyéb ok akadályozza, hogy az őszinte egyúttal kötelezően hiteles is legyen.

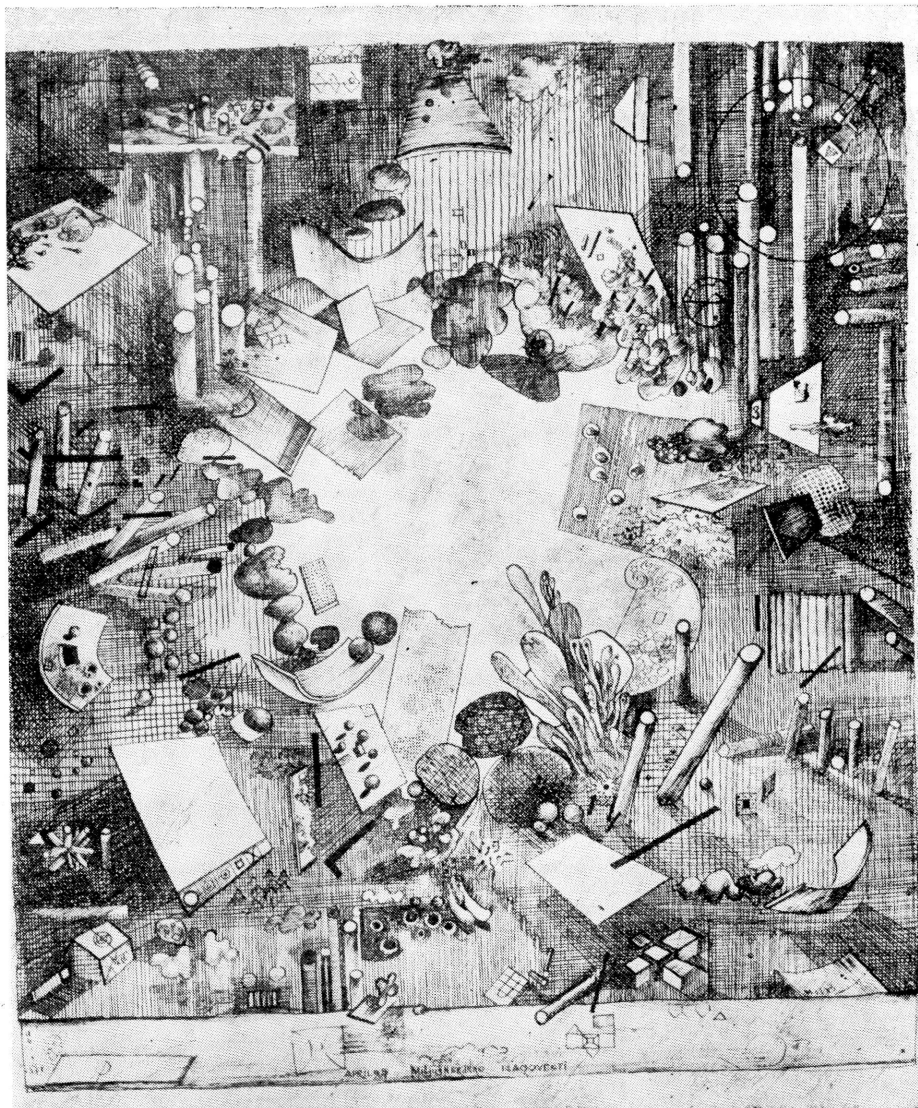
A lélektan is mélyen hallgat róla, szóljon akár az érzelmekről, vágyakról, viselkedésről, szokásról, tudatról, öntudatról, motívumról, szükségleteiről, reagálásról, tulajdonságokról, vérmérsékleteiről, jellemről, képességről, ösztönről, szándékról, álláspontokról, érdekekről, előítéleteiről vagy bármi másról.

A lélektan csak akkor regisztrálja az őszinteséget — pusztán regisztrálja, anélkül hogy bárminemű fontosságot tulajdonítana neki —, amikor az ember egyéniségét, a teljes, sajátos egyéniségét, a több száz lehetséges tulajdonság mértékének megállapításával afféle dimenzióként felvázolja. De még ebben az esetben is felettébb kétséges, hogy okkal tartja-e számon akár a tulajdonságok ekkora tengerében is, mert nagyon is vitatható, sőt tagadható, hogy az ember teljes egyénisége csakugyan épp a tulajdonságai által ragadhatók meg maradéktalanul, s méghozzá dimenzióként.

Cattel példának okáért korábban tizenkettő, majd hatvankettő faktort említ — az utóbbi esetben külön tekintetbe véve a képességek, az érdek és az álláspontok faktorjait —, amelyek segítségével a teljes egyéniséget feltérképezhetni véli. Ezek a faktorok eredendő, azaz alaptulajdonságokat képviselnek, mellettük vannak még felszíni, vagyis másodtulajdonságok, amelyek a faktorok meghatározott kombinációjának születtei.

Cattel szerint tehát a személyiség különféle tulajdonságai maguktól a faktoroktól, e faktorok fejlettségétől és kombinációjuktól függenek, s ennek alapján aztán megrajzolhatjuk a személyiség dimenzióját. Ezek a faktorok, illetve alaptulajdonságok szerinte nem pusztán absztrakt kategóriák, hanem fiziológiai és lelki realitást képeznek, tudniillik vagy a szervezet alapfunkcióit, vagy generalizált szokásokat képviselnek, vagyis az idegrendszer meghatározott szerveződésén alapulnak.

Ne szaporítsuk a szót, még csak Cattel cáfolására se vesztegessünk sok időt — hiszen például a személyiség nem bizonyos tulajdonságok akár meghatározott, ilyen-olyan szerveződése, nem közönséges aggre-

BRANKO MILJUS

rajz

gátum, hanem egységben kialakult és megnyilatkozó realitás —, ez a hevenyészett összefoglaló csak azt célozta, hogy rámutassunk: Cattel szerint az egyik faktor, vagyis alaptulajdonság, nevezetesen a ciklotímiától a szkizotímiáig terjedő ív egyebek mellett az őszinteségben is megnyilatkozik. De még csak felszíni, azaz másodtulajdonságként sem jön számításba. Csupán ehhez hasonló szerepet képes kivívni magának, egyébre megfoghatatlansága, folyékonyasága miatt alkalmatlan.

Ennek ellenére korunk egyik legjellegzetesebb embertípusánál Riesman is az őszinteség kultuszára bukkant, s az, hogy mit értenek rajta, éppoly homályos, mint Anonymus esetében, s éppúgy nem erkölcsi normát, hanem pszichés mechanizmust jelent. Riesman azokról szól, akik nem önmagukban lelik meg személyiségük alapját, hanem mások felé fordulnak, másokhoz igazodnak. Ez az embertípus szakasztott olyan kíván lenni, mint a környezete, s biztonságban akkor érzi magát, ha semmivel sem rí ki a környezetéből.

Ezt tekinthetjük a kiegyenlítődés legszembeszökőbb világának. Ez a világ azonban csak akkor lehetséges, ha az embert eleve a tolerancia vezeti, hiszen semmi mellett sem kötelezheti el magát, mert az emberek már másnap elvethetik azt a dolgot: minden az ízlés változandóságának van kitéve. A személyiségének alapját önmagában megálló ember és Riesman iménti embere között az a különbség, hogy az előbbi számára a tolerancia erkölcsi elv lehet, ha ugyan vallja, az utóbbinak viszont jellemvonása a tolerancia.

Az ilyen emberek Riesman szerint mégiscsak gyanítják, hogy menyire nem bízhatnak máshoz igazodó önmagukban, s azok a mások lépten-nyomon rá is szedhetik őket, ezért talán személyessé, intimmé kívánják tenni kapcsolatukat környezetükkel — ezt bizonyítja a gazdasági és politikai életben is elterjedt őszinteségi mánia —, nem utolsósorban idolljaikkal is — erről már fentebb szóltunk —, s elvárják, hogy mások is másban találják meg személyiségük alapját.

IHa tehát valaki a kitarulkozás látszatát kelti bennük, biztosítékot látnak arra, hogy nem szedi rá őket, nagyra értékeli feléjük irányulását, azt a készségét, hogy nem kíván más vagy másmilyen lenni, mint ők maguk; tömören: hajlamosak mindent aszerint megítélni, hogyan viszonyul őhozzájuk, nem pedig önmagában való jelentése vagy értéke szerint.

Az őszinteséget feltétlen toleranciával jutalmazták, s ez azt jelenti, hogy a világukban is az őszinteség a legfőbb érték, azzal kapcsolatban azonban, hogy minek ítélik meg például a köztársasági elnök fellépését, a szórakoztató zene énekeseinek előadását vagy a kiskereskedő viselkedését, semmiféle kritériumot nem ismernek, s Riesman szerint nyilván az a homályos benyomás vezérelti őket, hogy az illetők rendelkeznek olyan emóciók kifejezésének látszólagos szabadságával, amelyeket mások képtelenek vagy nem merészelnék nyilvánosan kifejezni.

Általában azokat, akik nagyon igyekeznek valamit megcsinálni, úgy ítélik meg, hogy őszintén végzik dolgukat, s az emberről hozott ítéletet feltűnő rövidlátással átviszik az ember tettének, képességének megítélésére. Nem az a fontos, hogy valaki jól, hanem hogy őszintén énekeljen.

„Arra kényszerülvén, hogy a képesség és az őszinteség között válasszanak, sokan az utóbbi mellett döntenek. Tolerálják az ügyetlenséget és a rátermettség szembeszökő hiányát, ha a vezető nagyon igyekvőnek bizonyul”, írja Riesman, s okkal hívja fel a figyelmet a személyiségüket önmagukban megalapozók ellenkező magatartására: megemlíti Lincoln példáját, akit nem az érdekelt, hogy tábornokai kellemes emberek-e, hozzá miként viszonyulnak, hanem hogy képesek-e elvégezni feladatukat a háborúban: a tettek megítélésében az eredmény mibenlétét nem áldozta fel a szándék kedvéért.

Ezért Riesman okkal mondja: mivel az őszinteség megítélésének nincs megbízható módja — még ha el is tekintünk attól, hogy az őszinteség önmagában véve korántsem egyértelmű —, azáltal hogy az őszinteséget ilyen nagy értéknek tekintik, óhatatlanul értéket tulajdonítanak az őszinteség pusztá mímelésének és hamisításának is.

Jegyezzük meg még, hogy az őszinteség inkább a közszerepléshez fűződő varázsigejük, a közvetlen személyes kapcsolatban viszont a szívélyes *melegséget* fetiszizálják, viszont a hűvös magatartást, még ha feltétlen nyíltsággal és becsületességgel párosul is, éppoly irgalmatlanul elveszejtik, mint a képességet az őszinteség ellenében.

Érdekes felfigyelni, hogy Riesman is rámutat az őszinteség és a cinizmus összefüggésére, noha más értelemben, mint mi. Ez azonban nem tartozik témánkhoz. Állapítsunk meg annyit, hogy Anonymus kettészakadt köz- és magánéletében a cinizmussal elképesztő módon párosuló tolerancia az előbbihez, az önzésen alapuló agresszivitás, az őszinteség képmutatása viszont az utóbbihoz fűződik, azzal, hogy mindkét területen a kiegvenlítődes bizonyos válfaja kísért.

Viszont hiányzik mind köz-, mind magánéletéből egy másik vonás, a cselekvést, a tetteket vállalók vonása: a nyíltság. Tulajdonságként talán csak egy árnyalattal világosabb ez, mint az őszinteség. Viszont ez az árnyalat éppen elég ahhoz, hogy az egyéniség gazdag világa bontakozzon ki általa. A nyíltság ugyanis sohasem válhat egyetlen kritériummá, mindent elsöprő legfőbb normává, mert per definítonem bizonyos megszorítással jár. Az *olyan* őszinte ember, mint Anonymus, sohasem tud nyílt lenni környezetéhez, hiszen maga az őszintesége is álarc; ellenkezőleg, mindenkivel szemben zárkózott, épp mert megszerzett magának *egy* embert, akit saját járulékanak, toldalékanak, robotjának tekint, s úgy véli, rávetheti minden gondjának, titkának, vágyának őszinte, marcangoló köveit.

Nyílt csak az az ember lehet, aki az őszinteséget tapintattal féken tartja, aki saját életének terhet nem hártja másra, hanem képes saját erejével elviselni, s épp azért lehet az egész környezetéhez nyílt, mert viselni tudja: van hozzá érzéke, hogy megítélje, mi az, ami csupán saját személyiségére tartozik, s mi szélesebb környezetére. A nyíltság záloga az egyéniségteremtés és a mérték megelégedése. A nyíltság minden ember személyisége tiszteletének záloga. A saját személyiségünké is. Anonymusból voltaképpen ez is hiányzik.

Így aztán kiderült, hogy a tulajdonságok klasszikus ellentétpárjai, a nyíltság, zárkózottság, az őszinteség, hazugság korántsem tartoznak olyan egyértelműen egymáshoz, hogy Cattel példájára a személyiség dimenziójának rájuk alapozva fel lehetne vázolni. Kiderült, hogy a

rokon vonások, azok, amelyekről azt feltételezték, hogy együttjárnak, s úgy vélték, nincs közöttük ellentmondás, a legnagyobb ellentétben is állhatnak egymással. Így a nyíltság és az őszinteség.

7.

Az önmaga tudatában levő ember, a személyiségteremtő ember végül is gesztussal, tehát a magatartásra, a gondolat és a cselekedet igényelt összhangjára utaló tettel oldja fel azokat a benne dúló feszültségeket, amelyek a mindennapos életben, önmaga és környezete megnyilatkozásai során gondként teherként, titokként benne munkálkodnak és személyiségét formálják.

Úgy tetszik azonban, hogy még ez az ember sem képes mindig viselni terhét, és autonóm módon gesztussal feloldani a feszültséget. Vannak bonyolult, paralizáló állapotok, amelyekből pillanatnyilag nincs kiút. Legfeljebb hosszú idő elteltével, egy majdani gesztus által, egy soká tartó jóvátétellel remélhetni megoldást, ez azonban nem kecsgetet biztos eredménnyel, s ha ismét vereséghez vezet, minden elveszti az értelmét. Vállalni ezt a kockázatot vagy menten véget vetni az életnek — az előbbi a gesztus elodázásához igényel erőt, az utóbbi viszont a holtpontra gesztusára való erőt követeli meg.

A gesztus elodázásához átmeneti megnyugvásra van szükség, a gesztus indítékainak ideiglenes kikapcsolására, olyan tehermegosztásra valakivel vagy valamivel, amely csak az elodázásra, nem pedig a tulajdonképpeni teher levetésére, áthárítására, a gesztusról való végleges lemondásra vonatkozik. Az elodázás azt célozza, hogy a gesztusra készítő indítékok kikapcsolásával addig is élni, cselekedni, más gesztusokat nyújtani lehessen.

A morál és a religió ősidőktől fogva nyújtott megoldást erre az antropológiai problémára, még mielőtt a pszichológia mint tudomány akár gyermekcipőben járt volna, s maga a probléma merőben pszichológiává nem sekélyesedett volna. Az ember már az őskorban közvetlen kapcsolatba került isteneivel, akikkel megoszthatta hétköznapi gondjait-baját, nemcsak tartozott nekik, de követelt is tőlük; a későbbi vallások, megannyi formában meglevő gyónási szertartásokkal, csak meghatározott mederbe terelte — a visszaélésről sem feledkezve meg — azt az antropológiai problémakört, amelyre más religióformák más megoldást kínáltak: külön tanulmányt érdemelne, hogy például a keleti vallások, mondjuk a buddhizmus mily módon oldotta fel az imént említett feszültséget.

Annak, aki a gesztus elodázásának terhét meg kívánja osztani valakivel, ahhoz, hogy valljon, két dologra van szüksége: egy lényre, akit tisztel, nagyra becsül, akihez bizalommal viseltetik, s akiről tudja, hogy jóindulattal hallgatja, valamint nem él vissza bizalmával, meg arra, hogy vallomása titokban maradjon. Legalábbis a gesztus elodázásáig vagy a jóvátételig. Az ember olyannak alkotta meg az istent, hogy a tehermegosztás szerepére is alkalmas legyen: az ember felfelé nézett rá, tisztelettel és bizalommal viseltetett iránta, megértőnek és igazságosnak tudta, hatalmasnak és — végtére — személytelennek,

aki azonban vezekléssel is sújtotta az embert, hogy megkönnyebbülhessen, letudja vétkeit, megszabadulhasson büntudatától, az isten megbocsátani is tudott, és mindenekfelett: hallgatott, mint a sír.

Az isten olyan fiktív lény volt, aki, bár az ember hitt jelenlétében, békében hagyta az embert mindennapi életében, és sohasem ártotta bele magát dolgaiba közvetlen megjelenésével. Ezzel a fiktív tehermegosztással az ember továbbra is önmaga viselhette titkait, s képződhetett benne kellő erő a nyíltságra is mind köz-, mind magánéletében, arra tehát, hogy titkaiból, terhéből az ő személyiségét meghaladó részt feltárja, környezetével megossza, s maga is vállaljon újabb terhet.

Amikor pedig az istenek meghaltak, és az ember végre felvilágosult, az önmagáról való tudatának újabb fokára lépett, az embernek rá kellett jönnie, hogy terhét csak földiekkel, hozzá hasonlókkal, embeerekkel oszthatja meg, úgy tetszik azonban, az emberek még felkészületlenek voltak erre a nagy feladatra: nem világosodott meg, hogy mit tesz az igazi barátság, hol az a mérték, amely megmutatja, hogy az embernek eztán már mit és mennyiben kell önmaga életének terhéből kizárólag önmagában elviselni, s mi az, amit barátaival, környezetével megoszthat. Az ember megfosztotta magát a fiktív tehermegosztástól, s már csak a valóságosra számíthatott.

De nem volt birtokában a mérték. Ezen a nagy válaszüton ugyanis kiderült, hogy a barátság az ember egyik alapvető szükséglete. Az ember fejlődésében megnyílt a lehetőség, hogy olyan közösségi élet teremtésére vegyen irányt, amelyben az egyéniség ápolásával, kölcsönös tiszteletbentartásával, személyes terhüket viselvén, elég nyíltak ahhoz, hogy egymás támaszai legyenek, s közös terhüket együtt viseljék.

Az ember imént említett szükséglete folytán ez az egyetlen lehetséges kiút. De az ember egyik korábbi, más szférához tartozó választása még mindig eleven kényszerítő erőként hatott: a társadalmiság útján a tömegtársadalom kiegyenlítődési álarcvilága köszöntött be. Ezzel a *tömeeggel* a szerves közösséget szegezzük szembe. Az ilyen közösséghez vezető út szunnyadó antropológiai lehetőségként már régóta jelen van életünkben.

8.

Nyilván társadalmi okok gátolják az igazán emberséges viszonyok kialakulását: a személyiség kölcsönös tiszteletét, a mély barátság ápolását, az igazi nyíltság kialakítását. Fromm mehökkentő adatokat közöl arról, hogy némely ipari társadalmakban az őszinteséget a pszichoanalízis mintájára brutálisan, sportszerűen, tömegesen úzik: szülei tragikus haláláról, szerelmi kalandjaik szemérmetlen részleteiről, gyermekkori ártatlan csínytevésükről ország-világ előtt színtelen és szenttelen hangon csevegnek az emberek. Kifecsegnek mindent, úgyszólván semmit sem tartanak meg önmaguknak, minden átjár rajtuk, akár az üvegen a fény, nyomot sem hagyva maga után; semmivel sem néznek szembe, hogy megrázhassa őket, s bensőjükben

küzdve vele, saját egyéniségüket formálhassák: mintha fejvesztve menekülnének, minden egyéniségformáló erőtől, élménytől, mintha legnagyobb gondjuk ez volna: ne adjanak alkalmat arra, hogy egyéniséggé válhassanak.

Itt már szó sincs az élmények gradációjáról, feltehetőleg élményről sem, hanem csak merő személytelen *történeusről*: mintha a tárgyak érzéketlen világában játszódna valami. Szó sincs a gesztus elodázásáról, magáról a gesztusról se, vallomásról se: szikrányi sincs benne abból a feszültségből, amely nélkül a vallomás merő fecsegéssé silányul. A kitárulkozás elképzelhetetlenné válik, mert ahol csak úr tátong, ott nincs mit kitárni. A nyíltságnak még az illúziója is elvész, mert ahol semmi sem történik belül, csak kívül, ott minden mindenki előtt hever, és voltaképpen az emberből való kivetés, elhárítás folytán senkire sem vonatkozik. Nyíltság csak ott lehet, ahol az ember valamit kizárólag önmagára tartozónak is tekint. Az élet így megszabadul minden problémától, csak egyetlen dolog válik kardinálisan problematikussá: maga ez a problémátlan élet.

Mert ebben a világban a fecsegő egyre csak vall, a többiek pedig a megértő barátot játszva szakadatlanul bólogatnak, sohasem ellenkeznek vele, mert ezzel mulhatatlanul vállalják a teher egy részét, a többi meg, problematikusságánál fogva, visszahárítanak a fecsegőre, s arra kényszerítenék, hogy elháríthatatlanul foglalkozzon vele a pusztá ellenkezés, összütközés miatt is, és ne igyekezzen nyomban megszábadulni tőle.

A fecsegő megszabadult a tehertől, bólogató barát viszont nem vállalja azt: a teher azonban itt van, látszólag a semmibe hull, valójában azonban a szereplőkre zúdul, rajtuk kívül álló, tőlük idegen erőként, s ezután már csak passzívan viselhetik el, hogy következményei beteljesüljenek rajtuk: a cselekvés alól időnap előtt kivonták magukat.

Újabbban ez a fecsegési mánia elrettentő méreteket ölt, és félelmetes módon nyilatkozik meg. Az Egyesült Államokban például rohamosan szaporodik azoknak a rádióállomásoknak a száma, amelyeknek a műsora kizárólag ebből áll: a stúdió közvetlenül kapcsolja a telefonon jelentkező fecsegőket, akik aztán ország-világ előtt kitálalják azt, ami épp pillanatnyilag „nyomja” a lelküket. Maga az intézmény arra serkenti a négy fal közé szorult, unatkozó, elfásult tömegembert, hogy mímelje a „nyomást”, s agyalmányokat, rémképeket bömböljön a telefonba, azzal ámitva magát, hogy így nincs egyedül: a fél világ meghallgatja bajait.

Az egyéniségtől való menekülésnek másik végletes módja ez az újkori civilizáció jelen világában, nem a képmutató eggyéválás, hanem a személytelen tömegben való feloldódás által.

Riesman részletesen bemutatja azt az embertípust, amelyikre az iméntiek, igaz, végletes megnyilatkozásként jól illenek. A személyiségüket nem önmagukban megalapozó, hanem a mások felé forduló emberekről van szó. Ez az embertípus a technológia kiteljesülésével, a magas termelékenységgel került előtérbe, s ebből kifolyólag a termelésben is az emberi viszonyok váltak döntővé, mégpedig az emberrel való *manipulálás* formájában, tehát lélektani problémaként: az

emberek zökkenőmentes összehangolására irányul a termelés zavartalan lebonyolítása érdekében, olyképpen, hogy ez az időtöltés is *kellemes* legyen, vagyis *szórakozást*, illetve fogyasztást jelentsen. Ez a *kellemes* mint végső igény már Descartes óta a civilizáció minden egyebet elhallgattató lehetőségeként kísérti az embert, s ez az ember hajlandónak mutatkozik olyan árat is fizetni érte, hogy elfeledje, mi teszi emberré, s mi végre egyáltalán az élete, ha ezt elfeledi.

Riesman elemzése során ez az embertípus sivárabbnak s gyarlóbbnak mutatkozik, mint a korábbiak, Riesman mégis úgy véli, haladást jelent ez is, és több elgondolkodtató érvet sorakoztat fel. Haladás természetesen nincsen egyúttal végbemenő hanyatlás nélkül, akár egyazon, akár más területen nyilvánul is meg. Valóban így van. A haladást azonban rész hanyatlások és részhaladások összegeként vagy afféle középárányossal nem állapíthatjuk meg. Egyetlen radikális ellenvetést teszünk: az a világ, amelyben az emberi viszonyok többé már nem jelentenek egyszersmind társadalmi, politikai, gazdasági, erkölcsi, antropológiai problémát is, hanem kizárólag pszichológiaiá silányulnak, olyan elsivárodást jelent, hogy már kérdésessé válik az *emberi* szó használatának megokoltsága is.

9.

Anonymus végül is, midőn kiderült, hogy nem szökhet meg önmagától az egyévválás által, nem szerezhethet magának toldalékot, mert egyéniségébe botlott, aki olyképpen ártotta bele magát az életébe, hogy válaszut elé állította: vagy elindul az egyéniségteremtő úton saját terheivel, vagy pedig egész élete kérdésessé válik, öngyilkosságot követett el.

S Anonymusnak ez az öngyilkossága végre valódi gesztussá vált, az egyéniségteremtéstől való szökésnek végső és következetes kifejezőjévé: azt a pontot jelzi, amikor Anonymus a választat felismerve ön-maga tudatára ébred, s a korábbi merő beállítottság egy pillanatra magatartássá válik, de csak egy pillanatra, mert nem tűr más gesztust, csak a megsemmisülést, aminthogy a személyiségtől való szökés magatartássá magasztosulva az ember megsemmisülését jelenti.

De mi történt ezen a világon, hogy az ember még az önmegsemmisítés árán is a személyiségtől való szökést választja? Anonymus csak egy elterjedt jelenség végletes kifejezője, s azok számára, akik környezetéből osztják vele a személyiségtől való szökést, gesztusa ismét csak másra háritandó terhet, szenttelenül kifecseghető történést jelent, viszont tépelődést, büntudatot, újabb gesztust csak az egyéniségben szül.

Miféle különös próbatételhez jutott a személyiség abban a korban, amelyben az elszemélytelenedés a terhektől való szabadulás olyan mechanizmusát szegezi szembe vele, amely minden újabb, leendő tehernék is elveszi emészto élet, s ismét megsillantja a vegetálás felöltlen, bárgyú, semmibe zuhanó lehetőségét?

Az ember, természetesen, sohasem zuhant a teljes személytelen-ségbe, így napjainkban sem. Már abban az őállapotban is, amelyben

a kollektív tudat abszolút uralma dívott, volt az emberben az önmagáról való tudatnak némi szikrája, ha másként nem, homályosan felderengő egyedi voltának, a másoktól való különbözésének tudata, s nyilván hosszú történelmi út vezetett ahhoz, hogy a személyiség is kialakulhasson.

A populáris felfogás szerint a munka teremtette az embert, de ez nyilván csak úgy értendő, hogy a munka indította el azon az úton, hogy emberré válhasson, de sohasem válhatott volna azzá, ha nem jelentkeznek újabb mozzanatok. Vannak állatok, amelyeknek tevékenységét munkának minősíthetjük, vannak, amelyeknél a gondolkodás szikráját is felfedezhetjük, s ez azt jelenti, hogy egy-egy megnyilatkozásuk, ha csupán csírájában is, tudatos tettek bizonyul. Mégis állatoknak tekintjük őket. Úgy véljük, az ember önmagáról való tudatának első, szikraszerű megjelenése azoknak a pontoknak az egyike, ahol kezdetét veszi az ember emberré válása, az ezt megelőző kor viszont az ember előtörténete, az az átmeneti szakasz, amikor már az ember nem állat, de még nem ember.

A személyiség végigkíséri az embert hosszú történelmi útján, de mind a mai napig tanácstalanok vagyunk, ha meg kell határoznunk, mi teszi az ember személyiségét. Se szeri, se száma az ilyen, felettébb óvatos, nagyon is általános meghatározásoknak, amelyek közül azonban egyik sem elégíthet ki bennünket, legyen bár filozófiai, jogi, erkölcsi vagy pszichológiai jellegű. E felfogások egyik végétét nyilván az újpozitívista Ayer képviseli, aki a megismerést vizsgálva oda lyukadt ki, hogy az égvilágon semmi sem teszi kielégítő módon megismerhetővé a személyiséget, kivéve a külsőt, pontosabban a testi alkat megkülönböztető jegyeit. Eszerint a személyiséget voltaképpen a rendőrség személyazonossági igazolványai is kimeríthetik.

A korszerű személyiségelméleteknek legfeljebb a legáltalánosabb tételeivel érthetünk egyet, azzal, hogy a személyiség egységes, vagyis megvan az integritása, egvedí, illetve meghatározott sajátosságokkal bír, ebből kifolyólag pedig bizonyos következetesség mutatkozik megnyilatkozásaiban. A személyiség integritása arra céloz, hogy az ember tulajdonságai, képességei, motívumai, vérmérséklete, egyéb vonásai nem külön-külön és egymástól függetlenül, hanem egységesen jutnak kifejezésre, egvediséget pedig az biztosítja, hogy miként fűződtek egybe, miként konstituálódtak mindezek a tulajdonságok folyamatosan. A személyiség következetessége épp ebből kifolyólag fakad, annak ellenére, hogy az ember nem nyilvánítja minden esetben minden jelentős tulajdonságát, sőt nem egyazon mértékben következetes minden tulajdonságának nyilvánításában sem.

Ennek a pszichológiai személyiségfelfogásnak azonban van egy alapvető fogyatéka: minthogy minden ember tulajdonságai *valamilyen módon* múlhatatlanul össze vannak fűzve, azaz konstituálódtak, voltaképpen minden emberben *elvé* személyiséget feltételez, s eltekintve attól a történelmi kritériumtól, amely a személyiség fejlettsége tekintetében is fennáll, azon egyszerű oknál fogva, hogy az emberi világ különféle területei — társadalmi, gazdasági, erkölcsi, jogi stb. — ugyancsak integrálsak, s az ősemberi személyiségkritérium

inkoherens az ipari társadalom emberi világának integrális összefüggéseivel.

Ha a mai ember tulajdonságai oly szegények és fejletlenek, mint az állatiasságból épp kiemelkedett, fentebb az emberiség előtörténetének nevezett kor emberéé voltak, a pszichológia akkor is elismeri a személyiség meglétét ennél az embernél napjainkban is, annál az egyszerű oknál fogva, hogy azok a szegényes, fejletlen tulajdonságok is *valamiképpen* múlhatatlanul egységes és sajátosan konstituálódtak.

Voltaképpen erre utal Fromm is, amikor azt állítja, hogy az ember, minthogy történelmi fejlődése során elszakította elsődleges kötelékeit. és elindult az egyéniségteremtő úton, többé már nem kerülhet vissza a régi kötelékek közé, ha lemond az egyéniségéről. Az egyéniség nem olyan vívmánya az embernek, amelyet automatikusan megkap; az egyéniségért minden egyes embernek nap nap után meg kell vívnia, éppúgy, mint a szabadságért: nincs véglegesen kivívott vagy ajándékba kapott szabadság, hiszen ha az ember felszabadul valami alól, megszabadul valamitől, kezdenie kell valamit a szabadsággal, küzdenie kell azért, amihez a szabadságával hozzáfoghat, különben gúzsba kötik az újonnan felbukkant nyűgök.

Az egyéniségről is lemondhat az ember, s bár tulajdonságai egységesen és sajátosan fűződnek egybe, mégis személytelenségbe süpped: ez a személytelenség azonban nem egy korábbi állapot visszatérése, mert inadekvát a többi emberi szférával. Ezért a személyiségnek olyan felfogására van szükségünk, amely az emberi szférák integrális voltát szem előtt tartja: nem tekinti a személyiséget eleve adottnak, hanem ahhoz köti meglétét, amit történelmileg emberinek tartunk: különben előfordulhatna, hogy személyiséget látnánk ott is, ahol megtagadjuk az emberi jelleget. Ez pedig merő képtelenség. Ezért úgy véljük, a személyiség problémája nem pszichológiai, hanem antropológiai kérdés.

10.

Virginia Woolf azt írja az egyik esszéjében, hogy mindössze három írónak sikerült maradéktalanul feltárnia egyéniségét, méghozzá Montaigne-nek esszéiben, Pepysnek naplójában és valamelyest Rousseau-nak *Vallomásaiban*. Ha azonban utánajárunk, hogy miben látja a személyiség sikeres kifejezését, meghökkenünk: azt a gyermeteg érvet hozza fel, hogy egyedül nekik volt bátorságuk felfedni egyéniségük legrejtettebb ellentmondásait, így aztán szokatlanul gazdag egyéniség tárult fel tolluk nyomán. Roppant elterjedt ez a laikus felfogás: gazdag egyéniségnek azt tekinthetjük, amelyekben sok az ellentmondás, következésképpen az a legsikeresebb önkifejezés, amelyekben mindezt felfedik.

De ha így volna, akkor nyilván az az ember volna a leggazdagabb egyéniség, aki az összes lehetséges tulajdonságokat és azok minden ellentmondásait felöleli magában. Másfelől viszont világos, hogy aki a személyiség összes lehetséges tulajdonságait és ellentmondásait birtokolja, az épp ezért nem személyiség: káoszban, ősállapotban leled-

zik, még nem indult meg az egyéniesedés útján, hiányzik belőle a következetesség mértéke.

Vannak indítékok, amelyek íróink esetében is a személyiség elpangásának feltevését erősítik. Elgondolkodtató Montaigne hallatlan feledékenysége, s Pepysnek az a fajankó korlátoltsága, hogy sohasem látja, ha két teljesen összeférhetetlen dolgot helyez egymás mellé, és soha semmi őt mint egyént meg nem rázza: érzéketlensége és gumingerce folytán csakugyan úgy járnak át rajta az események, mint üvegen a fény.

A személyiség elpangásának legszembeszökőbb jegyei közé tartozik az érzelmek elsatnyulása és a feledékenység kilombosodása. Bizonyos értelemben Montaigne-nél is, Pepysnél is hiányzik a személyiség integritása. Ezt pedig alighanem az önmagukról való tudat *labilitása* eredményezi. Azonban ne mulasszuk el megjegyezni: ez csupán a művekben életrekelt személyiségre, nem pedig magukra a szerzőkre vonatkozik.

Itt kell szólnunk arról, hogy még a lélektan is elismeri: elsősorban az ember önmagáról való tudatának köszönheti, hogy a személyiség folyamatosan egységesen és sajátosan nyilatkozik meg. Hasonlóképpen hangoztatja azt is, hogy az öntudatnak döntő szerep jut a személyiség kialakításában. Sőt vannak lélektanok, amelyek az öntudatot épenséggel az embernek önmagáról mint egységes és sajátos egyedről való tudataként határozzák meg, s tekintet nélkül arra, hogy hamis-e vagy sem, oroslánrészt tulajdonítanak neki abban, hogy az ember igyekszik összhangba hozni tulajdonságait, és következetesen nyilvánítani őket. A kellő öntudat hiánya tehát a személyiség bomlásához vezet.

Azonban ez is bizonyos leegyszerűsítéssel jár: Pepys esetében is találni fogunk néhány következetes pontot, amelynek alapján személyiséget tulajdoníthatunk neki, ha mégoly sivárat is. Kérdés azonban, hogy az ilyen személyiség kielégíthet-e egy történelmileg felfogott antropológiai kritériumot. Úgy véljük azonban, hogy Montaigne, Pepys, Rousseau esetében inkább a személyiség szokatlansága, bizarrsága, intimitása ragadja meg az olvasót, mint feltételezett nagysága; másrészt abban a korban, amelyben mű és alkotó, mű és olvasó óhatatlanul elszakad egymástól, s egyiket a másikra *nem* lehet közvetlenül levezetni, mert a mű nem abból a közös *műből* meríti valóságos tartalmát, amelynek az alkotó is, olvasó is létrehozója, a mű volta-keppen idegen az alkotójától; nemkülönben a mű akkor is egészen más műalkotás-egyéniiséget mutat, mint az alkotó perszonális egyénisége, ha az alkotó saját magát mintázza meg a műben.

Pepys művének egyénisége nem azonos Pepys perszonális egyéniségével. Montaigne művének egyéniségét *nem* lehet magával Montaigne-nel azonosítani. Ez a magyarázata annak is — csak fordított megvilágításban —, hogy annyi nagyszerű egyéniség képtelen valóban nagy művet alkotni. Az igazság az, hogy gazdag, gesztusra képes egyéniség nélkül lehetetlen valóban nagy művet alkotni, viszont a gazdag egyéniség még nem biztosíték arra, hogy nagy mű kerül ki a keze alól.

Abban a korban, amikor a technika elveszi az embertől a munkát, az ember totális dilemma előtt áll: vagy a radikális elszemélytelenedés útjára tér, elfogadván a jólét *kellemes* vegetálását, levetvén terhét, titkait, eszményeit, büntudatát, érzelmeit, erkölcsét, s a tenyészéshez illő radikálisan pszichológiai életet rendez be magának, vagy pedig ellenkezőleg, a jólétben is az egyéniségteremtés és az alkotás útjára lép, és vállalja az ilyen élet terheit, titkait, gondjait, kételyeit, büntudatát is, az emberi szférák gazdagságával antropológiai értelmű életet szorgalmaz, megteremti a közös művet alkotók kiteljesült egyéniségének közösségét, megszüntetve magát a társadalmat is mint történelmi képződményt, amely a cselekvés és a gondolat kettészakadásával jött létre. Választ tömeg és közösség között.

Riesman úgy véli, hogy minden társadalomban háromféle társadalmi jellem létezik, s az emberek ezek egyikébe tartoznak. Ami a tudat szintjén a csoport- vagy osztálytudatot jelenti, azt kívánja Riesman a személyiség szintjén a társadalmi jellemmel jelezni. A személyiség társadalmi és egyedi jellem sajátos szervezete, s az előbbi felől megközelíthető az utóbbi. A társadalmi struktúrák természetesen olyan társadalmi jellem kialakulását szorgalmazhatják, amelyek vagy kibontakoztatják, érvényre juttatják, vagy megsemmisítik, vagy pedig elnyomják, lappangóvá teszik az egyéniséget.

Azokat, akik a társadalmi struktúrának megfelelő társadalmi jellem alá rendelik személyiségüket, Riesman *idomultaknak* nevezi. Ezek azok az emberek, akiknek jellemstruktúráját adekvátnak mondhatjuk társadalmukkal vagy társadalmi osztályukkal, akik „tükrözésükben legkevésbé ferdítik el társadalmukat vagy társadalmi osztályukat”. Emellett Riesman szerint minden társadalomban lehetnek még *anómiások* (Dürkheim *anomique*-jéből), akik képtelenek idomulni, és *autonóm* egyéniségek, akik túlléptek az idomultakon, képesek ugyan idomulni és közreműködni, de szabad elhatározásukon és belátásukon múlik mind közreműködésük, mind pedig annak mértéke és formája.

De Riesman az utóbbiakat deviánsoknak tekinti. Persze nem értékelés dolga ez, hiszen maga is kifejti, hogy vannak olyan embertelen társadalmak, amelyekben az anómiásokat is előnyben kell részesítenünk az idomultakkal szemben, nemkülönben az idomultból, újabb társadalmi struktúrák kialakulásával, anómiás lehet, hasonlóképpen, mozgósítva a társadalmi jellem alá rendelt egyéni jellemének rejtett erőit, az idomult, autonóm egyéniséggé is lehet, olyan egyéniséggé tehát, amely az újat, a majdan eljövendőt is képes kezdeményezni.

Az osztályharcok történetéből azonban jól tudjuk, hogy korántsem ilyen egyszerű a dolog: az új harcosai — ideértve a személyiség bővülésében, valamint a társadalmi jellemben felködlő újat is — mindhárom típusból toborzódnak, s a küzdelem során az anómiásból autonóm egyéniség lehet, nemegyszer viszont arról, aki korábban autonómnak mutatkozott, kiderülhet, hogy az új körülmények között — lemondván a további küzdelemtől — idomult vagy anómiás lesz.

Az autonóm egyéniséget azonban elvből sohasem tekinthetjük deviánsnak. Ellenkezőleg, az autonóm egyéniség közelíti meg azt az op-

timális maximumot, amely egy társadalomban, az emberi szférák integrális világában, személyiségalkotás tekintetében történelmileg lehetséges. Az autonóm egyéniség nincs a társadalom fölött vagy azon kívül, ellenkezőleg, épp mert szabadon együttműködik az emberekkel, épp mert ezt az együttműködést szorgalmazza, egy-egy társadalom maximális emberi megvalósítását nyújtja, maga is mint ember maximális megvalósítás.

Az idomultak képezhetik egy társadalom átlagát, tömegként tehát a többséget, de elvből nem tekinthetjük elhajlónak azt, aki az átlagon felül emelkedik. Az idomultak bizonyos mértékben mindig *mechanikusan és konvencionálisan* kötődnek egy meghatározott társadalmi struktúrához, épp ezért egyéniségük amazokénál mindig múlhatatlanul szegényebb, sőt akár el is panghat, s még mindig idomultak maradhatnak: hasonlóképpen, bár a legtisztábban tükrözik e struktúrát, sohasem nyújtják azt, amit ez a struktúra a személyiség fejlettsége, alkotóképessége, maga az emberiség dolgában maximális lehetőségként felkínál. Végezetül pedig: a társadalmi struktúra változása esetén épp idomultságuk hozza őket képtelen, paralizált helyzetbe. Végtere is: deviánsnak inkább tekinthetjük azt, aki nem tör a társadalmi struktúra kínálta maximális lehetőségre, hanem beéri az idomulással.

Ha egy társadalom folyamatos életében egyszer csak az autonóm egyéniségek deviánsnak tetszenek, akkor az a társadalom velük ellenkező irányú deviációt mutat, vagyis a korábbi eredményekhez képest retrográd. Míg az idomultak per definitionem mindig csak egy meghatározott társadalmi struktúrához idomulnak, még ha folyton újabbnál újabbhoz is, az autonóm egyéniségek minden újabb társadalmi struktúrában túllépnek az idomultakon, s a maximális lehetőségekre törnek.

Az autonóm egyéniségnek nyilván ez a *képesség* az egyik legjellemzőbb jegye, amely a többiekből hiányzik, esetleg elsatnyultan lappang bennük. Az sem változtat ezen, hogy az autonóm egyéniség veszni hagyhatja ezt a képességét, sőt lemondva az egyéniségért folytatott szakadatlan küzdelemről, személytelenségbe süppedhet.

De ha egyszer az ember olyan közösségben szervezi meg az életét, amelyben „a társadalmi struktúra” épp az autonóm személyiséget kívánja meg, s az fog „idomulni”, aki képes lesz autonóm egyéniséget alkotni, az emberek „tömege” pedig csakugyan autonóm egyéniséggé lesz, akkor kit látunk majd azoknak a „deviánsoknak” a helyén, ahol ma az autonómokat látjuk? Világos: se idomultakról, se deviánsokról nem lehet majd szó. Csak egy defektes világ kényszerképződményei ezek. Olyan világé, amelyben az egyéniség próbatétel előtt áll.

TENYÉSZET ÉS ÉRTELEM I.

(JUHÁSZ FERENC KÖLTÉSZETE)

Bori Imre

1.

Nemcsak nemzedéke, de a mai magyar költészetnek is egyik legnagyobb formátumú egyénisége Juhász Ferenc. Felléptekor a feltétlen elismerés verőfényében sütkérezhetett, alig múlt húszéves, máris Kosuth-díjasnak mondhatta magát, aztán, mintha megsokallta volna az olcsóbb sikerek látszatát, a könnyen szerzett babérokat, olyan útra tért, amelyen haladva a magyar költészet garabonciásává vált, léptei nyomán viharok kavargtak. Az elismerés ezután már szűkmarkúan övezte csak: problematikus alkotóvá vált az irodalompolitika szemében, amely rettegve és borzadva hajolt a mélységek fölé, ahol Juhász Ferenc költőisége haladt, de követni már nem mertte és nem tudta — félve, hogy a biztos partokat elhagyva letűnnek a csillagok is, amelyek vezetői lehetnének.

Új s egyben régi kötete, amely most jelent meg *Virágzó világfa*. cím alatt, karakterében, struktúrájában igen jól mutatja a költő pillanatnyi helyzetét a magyar költészet mai konstellációjában, hiszen e kötetében biztosabb kézzel húzhatta meg ugyan, visszapillantva költői pályájára az előremutató, egy-egy pályaszakaszában csak ösztönösen képviselt jegyeit és vonásait, ám új vers nem került a kötetbe, s így nem mutathatta meg a verseskötet egységesebb és sugallóbb összjátékában a *Tenyészet országa* megjelenése (1956) óta írott költeményeit, alakulásának legújabb, legfrissebb szakaszát.

Amióta találkozottunk költészetével, mindig izgató problémaként élt bennünk, s régen melengetett szándékunk, hogy szembenézzünk azzal a költőiséggel, amelyet Juhász Ferenc képvisel. Az alábbiakban arról szeretnénk számot adni, milyennek látjuk azt a pályát, amelyet Juhász Ferenc befutott, úgy, ahogy azt költőisége megmutatja, ahogy versei jelzik, vallomásai hitelesítik. Meggyőződésünk ugyanis, hogy Juhász Ferenc költői műve ma már autonóm, zárt egész — önmagáért helytálló, a költő eredeti intencióit is túlbeszélő, magáról valló —, mint minden nagy és jelentős művészi alkotás.

2.

1948 körül a magyar irodalom a fordulat lázában égett: a magyar irodalomnak ún. szocialista realista szakasza volt indulóban, s ezzel együtt egy új és friss írónemzedék készülődött megszólalni, vagy már meg is szólalt, anélkül, hogy komolyabban hallatta is volna a hangját: még a „föld alatt” volt, de már létezett. Jelképes erejűnek tetszik ma már, hogy Lengyel Balázs *A mai magyar líra* című könyvében (Officina, 1948) még nem tud róluk, az ő névsorában a „fiatalok” közé Pilinszky János, Rába György, Nemes Nagy Ágnes, Szabó Magda, Benjámin László, Aczél Tamás, Jánosy István, valamint Végh György, Gyarmathy Erzsébet, Vidor Miklós, azután Somlyó György, Darázs Endre és Kormos István tartoznak. A mai magyar líra derékhadának első hulláma volt ez az akkor fiatalnak tartott költészet, s nyomában már ott volt a másik, a még fiatalabb, amely ezekben az években még a középiskolák padjában ült. Lengyel Balázs könyve lezárt tehát egy korszakot, összefoglalta azokat a költői törekvéseket, amelyeknek a szülője még a harmincas évek légköre volt — szinte az utolsó pillanatban, mielőtt az egész magyar költészet új irányt vett volna.

Profétikusnak látszó szavakkal zárult könyve az eljövendő költőnemzedékről elmélkedve: „Jósolás lenne még részletesebben osztályozni ezt a fiatal költészetet, de fel kell figyelni előkészületeire. Egy sereg rokonszenves, induló pályára, amely az emberi megpróbáltatások megszólaltatására, a korszak erőinek átvilágítására, vagyis lényegében igazi költői szerepére szánta magát. Vajon megtelnek-e beteljesítő életművekkel az itt felsorolt nevek, vajon az előttük járók, vagy a mögöttük készülők — akiket már-már említeni lehetne — fogják-e megteremteni a korszak nagy mondanivalóinak megfelelő nagy költészetet? Ki felelhetne erre? Ám, a fiatalok hullámában, egyre sokasodó műveikben, talán nem reménytelen ma meglátni a biztatást, hogy a század két nagy jelentőségű irodalmi kivirágzására, az öntudatosuló ország igénye és irodalom egészségesebb állapotra megteremti a harmadikat, vagy a harmadik feltételeit?” Nos, ez a „harmadik” hullám hozta magával a mai magyar költészet reprezentánsait: Nagy László és Juhász Ferenc költészetét, olyan felhajtó erővel, olyan kezdő sebességgel, olyan költői potenciákkal, hogy a Lengyel Balázs könyvében név szerint is emlegetett „fiatalok”, kiteljesülő életművük ellenére is, a magyar költészet második-harmadik vanalába szorultak vissza.

A felléptükkel egyszerre beköszöntő „új világ” mintha a Juhász Ferencék vitorlát dagasztotta volna. Volt azoknak az éveknek a levegőjében valami, ami Petőfiék márciusi derűjére emlékeztetett, s amit a születés verőfényének lehetne nevezni. Nemcsak a fiatal költő indult világot váltani, a világ is készült újraszületni, a nép, az önmagáról alkotott képében sem fetisizáltan, hanem frissen, erőből duzzadóan táplálta fiait — ezer év után először mondva magáénak az országot és a hatalmat. Olyan világ küldte üzeneteit, amelyről Petőfi óta csak álmódhatnak az írók, olyan viszonyok körvonalai bontakoztak ki, amelyek után sóvárogva egy József Attila, egy Illyés Gyula költészetének gordonkahangja sírt. „A párt helyesen mutatott rá: a szocializmus építése lehetővé teszi, hogy a magyar irodalom és művészet új magaslatok felé induljon. Szocialista művészet legyen, amely a népé; a népről és a népnek szóljon és segítse a szocializmus építését, az új szocialista ember kiformalását” (A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről. *Kortárs*, 1959. 3.).

A harmónia ígérete ihlette az öntudatában megnövekedett fiatal költőt. Ismét Lengyel Balázst idézzük: „A magyar társadalom átalakulása két szempontból is alapvetően megváltoztatja az irodalom helyzetét. Megszünteti azt a tollat-akasztó fölöslegességi érzést, amellyel majdnem minden nagy szellem, még Ady is (egyedül a népi mozgalmakkal együttaladó forradalmárok a kivételek) szüntelenül viaskodott, s amely az írói alkat, tárgyválasztás és kifejezés legkülönbözőbb eltorzulásait okozhatta. Megszünteti azt a teremtő, bár a teremtés értelmetlenségével telített kétségbeesést, amely a legtöbb nagy művet létrehozta”. Petőfit idézte a korszak irodalompolitikai jelszava is: a „lobogóknk: Petőfi” — ám ebben a gondolatban nem annyira a Petőfi-féle népiesség ars poeticája volt adva, mint inkább továbbmondása annak, amit Petőfi A XIX. század költőiben hirdetett a költői próféta-szerepről és a Kánaánról, azt a hitet sugallva, hogy „itt van már a Kánaán”, s témaként a „felmagasztasult népet” kínálta az irodalomnak. „Az a mai magyar író, akinek irodalmi értelmében nem Petőfi a lobogója — eltávolodik, vagy szembekerül a néppel” — hirdette Horváth Márton. „Művészeti forradalom az, amit Petőfi csinált, azzal, hogy demokratikussá tette a költészetét. Témáit a nép életéből vette, nyelvét a néptől vette, szeme a nép szemével nézte a világot. Hallatlanul leegyszerűsített, minden áttétel nélküli kifejezésmódja a nép megnyilatkozási módja volt...”

Ezek a követelmények és törekvések természetesen csak pillanatnyi-lag tűnhettek egy harmonikusabb költői attitűd biztosítékainak, hiszen éppen Juhász Ferenc esete bizonyítja, hogy alig telt el pár esztendő, a költő máris vélt harmóniája romjai felett boronghatott ajakra fagyott mosolya redőit tapogatva. A „Kánaán-mitoszról” igen gyorsan kitént, hogy a frissen megszületett világ nem betetőzése egy fejlődésnek, hanem kezdet, véres-jajongó születési görcsök rángása, s a Petőfi-féle „demokratikus stílus” is lépés hátrafelé, hiszen nemcsak a szimbolizmussal kezdődött s Adyban, Babitsban tetőzött költészetnek a megkerülését és kiiktatását jelentette a költői tudat hagyományai közül, hanem a József Attila—Illyés Gyula képviselte intellektualizmust s a „népi írók” kimunkálta népiességet is, amely végső fokon ugyan-

csak Európa költészetén edződött. Tagadhatatlan azonban, hogy ennek az irodalomnak, költői ideálnak volt egy termékeny pillanata is ott a negyvenes-ötvenes évek határán, s hogy a horizonton — mintha a felkelő nap ígérete lenne — ott lebegett a költői harmónia rózsafelhője is.

Ez a tiszavirág-életű harmónia a fellépő Juhász Ferenc pillanata volt, s egyben petőfies korszakának a kezdete is.

Az „öröm arany-ága” költészete készült az ifjú költő műhelyében: a világ derúje volt az ihletője, amely átjárta és bearanyozta a verssorokat, ragyogni kezdtek tőle a tárgyak, idillikussá szerveződött az emberi élet látványa azzal a kedéllyel, amely Petőfi, József Attila genre-képeiből is sugárzik, a felfedezett világ láttának hars örömeiként. Ám igénytelen ez az öröm, legalábbis intellektuális vonatkozásaiban, hiszen esendő földi dolgok tudják mindenekelőtt elragadni, magukkal vinni: a leves tetején csillogó arany-karikák, a szikrázó hó, a születendő gyermek apró rúgásai a hasfalon, a szoptató anya mosolya, az üldögélő öregek látványa, a hazaérés jóérzése, a legénykedés... — ahogy a gyerekkorra, a kamasz kedvteléseire visszaemlékezik a fiatalember költői evokációjában. Testközvetben szemlélt világ szólal meg ebben a költészetben — a költő érzelmileg is, mondanivalóban is egy a világgal, amelyből származott, s boldog költői állapotként, úgy tesz neki, hogy minden költeménnyé válik már azzal a puszta ténnyel is hogy van, hogy létezik, hogy ő nézte meg rajongó szemével azokat. Kis világ ihletköre ez, nem nagyobb, mint amit a szülői ház s a szülőfalu határa térben befog, s időben, amit a felnőtté vált férfi meg tud idézni anélkül, hogy rosszérzése támadna ezeket az emlékeket megszólaltatva.

A derűnek ez a jelenléte az, amit az irodalompolitika, az irodalmi közvélemény oly szívesen és örömmel fogadott és magáénak tudott: egy költői demokratizmus szelleme volt ezekben a versekben, a költő öröme egynek látszott azzal az örömmel, amely a társadalmat is átjárni látszott a népi állam megszületésével. Mintha a fiatal Juhász Ferenc költészete elégítette volna ki legmaradandóbban azt a költői igényt, amely Petőfi szellemében fogant, a „mű és magatartás” egységében, a hang és a forma Petőfi óta demokratikussá vált egyszerűségében, népiességében. Mondanunk sem kell azonban, hogy Juhász Ferenc költői népiessége mégsem azonos olyan mértékben a Petőfi-félével, mint ahogy azt a Petőfire való utalásaink sugallhatnák. Petőfi népiességét újra megszólaltatni primitivizmusba vezetne, s Juhász Ferenc költészete már ekkor is, ebben a petőfies korszakában több volt és mindenekfelett más volt, mint primitív. Sőt: egyszerűsége sem volt lineáris módon felfogott egyszerűség, tehát nem Horváth Márton módján volt egyszerű, hanem József Attila és Illyés Gyula vers-eszményének magáévá tétele segítségével, rafináltan kimunkált és kiművelt, szürrealizmussal is átjárt népiesség. Leegyszerűsítve azt is mondhatnók, hogy a genre-képek Petőfi iskolájára, megmunkálásuk, belső megszerkesztésük, felfogásuk és kifejezésük pedig József Attila ihletésére vallanak, de ugyanakkor nem idegenkedik az urbánusabb költői hatásoktól sem, hiszen Radnóti-reminiszcenciákra is felfigyelhetünk első versei között.

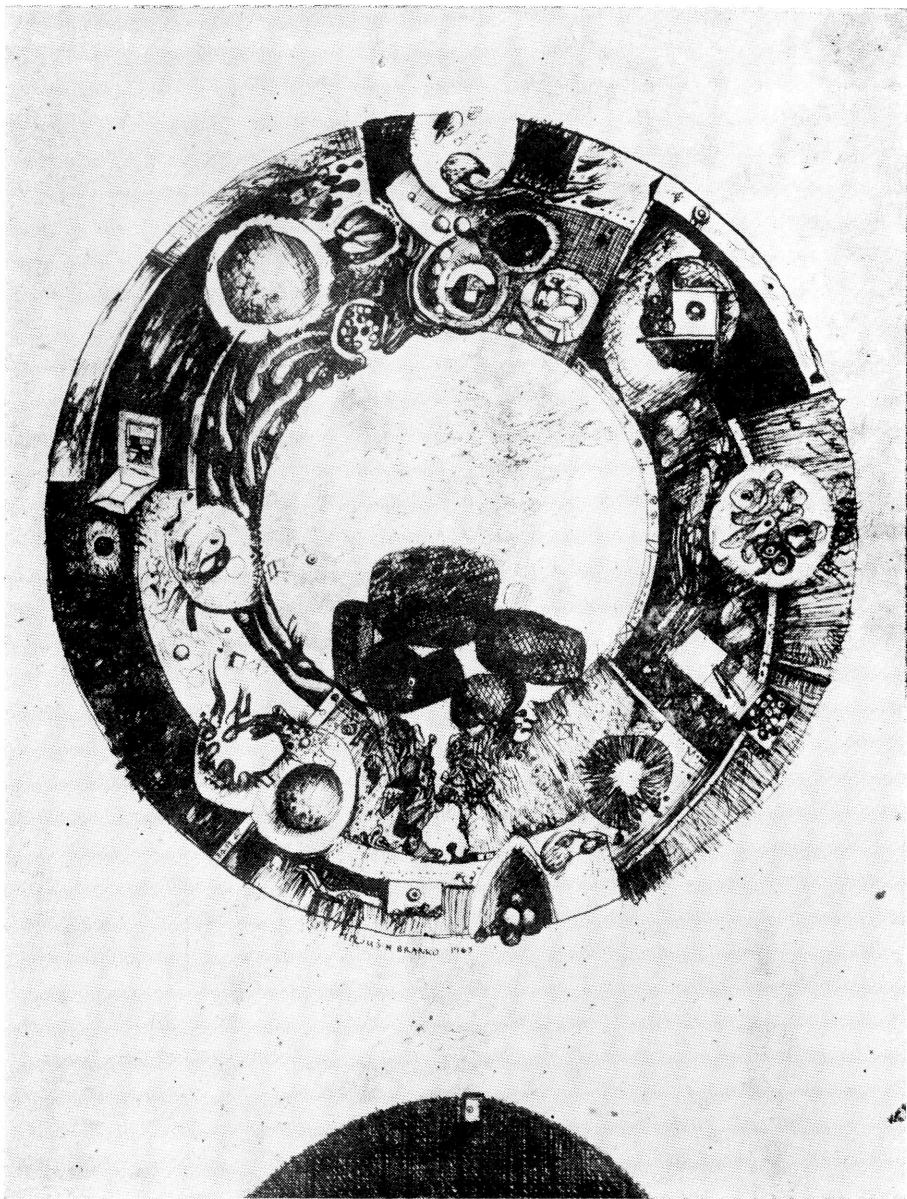
A hatás-rétegek könnyen megmutatják vonalaikat, amelyek közül a József Attila-i ihletésnek külön helye és szerepe van. Népiesség-felfogásának kimunkálásában nem nehéz felfedezni a Betlehem és a Betlehemi királyok című József Attila-versek belejátszását, a mélyebb népiességre valló törekvések felbukkanását, a „népinek” a megragadását, amelyre például József Attilán kívül Bartók zenéje is ösztönözhet. Az olyan versek mint az Isten tehénkéje, az Álmából fölsír a csecsemő, a Mária címűek, majd erre, a József Attila-i hatások újabb rétegeként az Öregek, ezt követően pedig az Örömenek című Juhász-versek következnek, az utóbbi úgy, hogy tudatosan kapcsolódik József Attila: Fiala asszonyok éneke című költeményéhez, az idilli hangulatot fogva munkába.

Közvetlen környezetének, falujának, családjának, önmaga alakjának költői meghódítása, érzelmi kiaknázása játszódt le ezekben a versekben, amelyekben leginkább József Attila kezét fogva indult el. Emlékekről szólnak ezek a versek anélkül, hogy emlékjellegük előtérben lenne. A versek a költő jelenéről szólnak s a világa jelenéről is: a derű napja nem az emlékezés egén sétál, hanem mintha megállt volna a jelen zenitjén, jelezve, hogy az öröm, amit a költő érez minden alkalomkor, amikor megfürödhet a szülőföld képeinek színeiben, valami tartós mozzanata az életnek most már, világ-elv, amellyel a társadalmi átalakulás ajándékozta meg az életet.

Statikus költői világgéppel indult Juhász Ferenc, amelynek alapjait nem ingatta meg a világra kérdéses kételye. Világát inkább öröme, lelkesedése tartotta Atlaszként a vállán. „Egyformán helyén van itt minden — jellemezte egyik kritikusa, Bata Imre —, őszinteség és egyszerűség hatja át az élményeket, s ujjong az egész költői világ-egység, amelynek napszerű középpontja a felszabadulás-földosztás élménye, s körülötte két bolygó kering, a nehéz múlt emlékezete és a ragyogó jelen.” A fehérnek és a feketének ez az éles ellentéte éppen úgy a statikusságot hívja elő, mint a táj-elem, a leírás uralma a verseken, a mese, a történet elsődlegessége még a dalszerűbb versekben is. Mintha epikába szemérmesedett líra próbálgatná hangját ezekben a versekben olyan költői kényszerűség félmegoldásaként, amely még nem tudja versként felfedni alapvetően lírai természetét, vagy pedig nem nyilatkozhatik meg közvetlen és egyenes módján. Jellemzőnek kell tudnunk, hogy ezek az „akadályok” Juhász költői pályája más szakaszaiban az epikusabb elem előretörését eredményezik majd: nemegyszer a nagyepikával is kacérkodásra kényszerítik, holott legforróbb lírai jellegű mondanivalói keresik a kifejezés útját.

Statikusak zsánerképei, lírai pillanatfelvételei, impresszionista megnyilatkozásai, epikusak „örömei”, állóképszerű közvetlen politikai költészete is, amely legkevésbé költői e kori versei között, jelezve, hogy a közvetlen kifejezés ideje még nem érkezett el a költő számára. Ezekben mintha mesterei sem állnának mellette biztatásukkal: költői izlése elbizonytalanodik, s már-már egy Szabolcska Mihály hangján szólal meg:

Szabadság madara,
bársonyszárnyú lélek,

BRANKO MILJUŠ

rajz

ó, de boldog vagyok,
 hogy szabadon élek.

Nézem most a fecskét,
 kiáltok repesve.
 ni, hogy cikkan, röpdös,
 testvérem, a fecske.

— — — — —
 S én szóltam, szabadság
 forró szerelemben,
 soha, soha, soha
 ne veszíts el engem!
 (Fecske)

A népi realizmus hagyományos világa ez, ha József Attila népiségével dúsitottan is. Annál meglepőbb, hogy ezeket a verseket (*Szárnyas csikó* cím alatt jelentek meg) a kritika friss, felszabadult látása miatt dicséri, s azt tartja a költőről, hogy „fantáziadús képekkel hálózza be új világunkat”. Lírai állóképeknek keresztelték az ifjú Juhász verseit, s azt figyelik meg, hogy Juhász állóképei a mozgás felé tendálnak s a „mozgó-kép” határát is elérik — jellegzetes tüneteként a Petőfi-iskolának, amelyre, mint Kiss Ferenc kimutatta, a ritmushagyományban is építkezett az induló Juhász Ferenc. „Kifomált, lehiggadt tartalmakat” emleget a kritikus Juhással kapcsolatban, holott csak arról lehet szó, hogy az „idill és a gyermeki hit tisztaságával indulva” problémamentes az életlátása és egysíkú: csak érzelmi indítékú a líraisága. Nyilvánvalóan nem a problémákat megoldott, feloldott, életkérdéseket elrendezett költő világképének az üzenetei ezek a versek, hanem a problémákkal még nem találkozóé. Éppen azért boldog, gyermekhit lobogású a szava. Ezért lehet lelkesedően optimista, s ezért kell megmaradnia költői látásának a táj kérgénél, vékonyka felszínénél, a klasszikus tájelemek ismételt felhasználásánál. A költő boldogan naiv pillanata volt ez, s ennek a naivságnak a bája ragyogja be szülőföldje s családja — mindenekelőtt a maga gyermeki világa — epikai-lírai megörökítését. A „lehiggadt” s a leírásokban gyönyörűségére lelt költő éppen ezért vállalhatta a próféta szerepét is, miként azt Petőfitől tanulta. Keletkeztek ezekben az időkben versei, amelyeket egy zord „szakállas Mózes” írt, ars poeticáját fogalmazva:

A parancsokat kötáblára írtam,
 összetöröm a mult bálványait.
 Építő világot hirdessen a dal,
 mire a munka, s nepem tanít!
 (Aranyborjú)

Zárt rendszerrel lépett fel tehát a költő első verseskötetében — ma már tudjuk: egyetlen kivételes pillanat gyümölcsként, amikor csak a Nap ragyogása látszott s árnyékokat nem szült még. S e tényben kell látnunk mindazokat a később felmerült problémákat, amelyek elmérgesítették, megrontották a költő körül az atmoszférát. Juhász Ferenc

érzékeny költőisége ugyanis e kétségtelenül boldog pillanat hajszálfinom repedéseit is érzékelté, pillanat voltát tudomásul vette, s páratlan következetességgel indult új utakra, míg az irodalompolitika hosszú ideig abban a hitben élt, hogy a „fordulat éveinek” az idilli pillanata mesterségesen kitérítendő, hogy évtizedekig tarthat.

A költő és a világ harmonikus találkozásának homéroszi pillanata volt ez — nem véletlen, hogy Juhász Ferenc éppen ekkor tör a nagyepika felé is, amelyben konszonzancia uralkodott, a leegyszerűsödött költői eszközök, a magyar líra hasonlat-hagyománya, nyelvének tárháza, forma-kultúrája még együtt énekelhetett azzal a kor-sugallattal, amely a költőig elért, amelyet a költő vallott szilárdnak hitt talaján, világa biztonságos televényén állva két lábbal úgy, hogy az örökkévalóság illúziói járhatták át költeményeit, szívvel-lelékkel vállalva a jelent egyszerű s alig-alig bonyolult földi arányaiban.

Azok a költői jegyek éppen ezért, amelyek majd későbbi költészetben lombosodnak ki, éppen hogy csak jelt adtak magukról ezekben a versekben. Itt-ott belejátszanak a versbe, a hasonlatok harmonikus egyszerűségét megzavarva távlatok felé indítanak a klasszikus rajzú költői képet, a látomás indulatával telítik meg a leírást: kozmosz és biológiai látás majdani sugallataként. Ezek az itt még csak futamként megszólaló részletek jövő költői szerepükről mit sem tudva vannak a versekben, ám: hogy vannak, már léteznek, nemcsak a költői szeszély, bizarrság-keresés megnyilvánulásai, mint első pillanatra látszanak. Egyelőre csak még szerepük nincsen, mellékes és bátortalan zöngéi a költő hangjának, de megnyilvánulásai is intimebb s még rejtőzködő természetének.

Ilyennek kell tartanunk az Arany című versének zárószakaszát józsef Attilá-s reminiscenciájával:

És míg e ködben szemük csillaga
ragyog, mint tíz külön világ,
lent a levesben
úszkálnak az arany-karikák.

Az Ezüst című versének a kozmosz képzetével kacérkodó részletét:

Csak áll, az állatokat nézi,
ahogy fölporzik a hó a paták alatt,
a millió bolygóval teleszórt
csillogó és véges tejutakat ...

A Halak is vannak kedvteléssel részletezett szervi világát — majdani biologizmusának előképeként:

Szálkavékony bordájuk ketrecében
hólyag van tudó helyett.
Üstökük széthull, szemük kimered.
Tátognak az éhes porontyok,
orrlikuk, szemük, szájuk szinte
bugyborékol, s mint a pontyok
néma és riadt csorája libegnek.

E részletek intermezzo jellege kétségtelen, de kimunkálásuk már itt megkezdődött, hogy évek múltán Juhász költői kifejezése alaprétegét képezzék majd.

3.

Figyelme ekkor még annak a költőiségnek a kiaknázására irányult, amelynek epikus-lírai fragmentumait rövidebb darabjaiban már megalkotta. A petőfiesen népies pillanat, amelynek költője volt ekkor Juhász Ferenc, mintha az epika javára döntött volna: ezekben az időkben készülnek nagy-epikus költeményei is, A Sántha család és az Apám című. Az egyik költői hírnevét alapozta meg, a másik a Kossuth-díjat kapta, jelezve, hogy olyan költeményekkel van dolgunk, amelyeket a korszak a magáénak tudott, amelyeket vállalt, önmaga arcát látva meg tükrükben.

Ám, amennyire a korszak hangulatával együtt szólók az ilyen versek, annyira válságtermékek is, ha az irodalomtörténeti tapasztalatok analógiával dolgozunk, s ezek segítségével próbáljuk Juhász alakulásának izületeit kitapintani. Juhász nagyepikája ugyanis az eredendően lírai alkat elbeszélő költészete, s az irodalomtörténeti tapasztalat szerint a költőnek az anyaggal való küzdelme tünete: még nem tudja elhagyni meghódított világát, de már annyira felgyülemlettek benne az elragadó erők, hogy búcsúzóban van meghitté vált ihletkörétől. S az ilyen költeményekben e kettősség jelenti a paradoxont is: a világ akkor érzi legjobban magáénak a költőt, amikor az léleekben már messzebb került, harmóniának hallja azt, amiről a költő már tudja, hogy diszharmonia, legalábbis belső indítékaiban. Mintha a költő jól meg szeretné vetni a lábát, mielőtt elrugaszkodna a kifejezés líraibb, tisztulibb alakzatai felé ezekben az epikus versekben, a hagyományos költőiség objektív módján összegezve hagyományos módon szubjektív törekvéseit. Tovább érezve e műfajnak lírai költőnél felbukkanó paradoxonát, azt is megállapíthatjuk, hogy már-már ironikus az a helyzet, amely e költemények megjelenése körül szerveződött, hiszen a Petőfit lobogóul választott korszak éppen ezekben a versekben üdvözölhette a leginkább petőfies költői megvalósulásokat, igazolva látta jelszava igazságát, mert Juhász költészetében a líraibb megnyilatkozások periódusát felváltó epikus korszak Petőfi hasonló ritmusú költői periódusaira emlékeztet. Könnyen támadhatott tehát az új Petőfi-korszak megszűlésének az illúziója is.

Petőfi — és Arany János — hatása kétségtelenül ott van ezeken a verseken, s bennük a népiesség hagyománya ülte diadalát — utolsó reflexeként annak az intim és közvetlen, ebből következően problémamentes viszonynak, amellyel Juhász Ferenc korszakáról szólt és korszakához viszonyult, függetlenül attól, hogy maga a költő milyen költői következményeket vont le epikus kalandjaiból, s mennyire más hangot üt meg az ezeket követő lírai termésében. A harmonikus kifejezés és a leszámolás versei tehát ezek, amelyekben látszólag együtt úszik az irodalompolitikai hangulattal, holott valóságban azonban már szembefordult vele, hiszen új jegyek halmozódásának a folyamata is lejátszódott bennük.

A korszak, mint jeleztük már, kedvezett a nagyepikának, belső karakterével is, „homéroszi pillanat”-voltával, egyensúlyával. A Petőfi-re esküdő irodalompolitika éppen úgy bátorítóan hatott Juhászra, mint a szovjet irodalomban népszerű „poéma” — lírai indítékú elbeszélő költemény divatja. Horváth Mártonnak — más kontextusban mondott szavai — jól jellemezhetik azt az irodalompolitikai közhangulatot is, amelyben Juhásznak ezek a versei fogantak: „Leghaladóbb mai költőink megértették már, hogy következetesen Petőfi után járni a politikában annyit jelent, mint szocializmus, a költészetben annyit, mint a szovjet irodalom eredményeinek elsajátítása”. S valóban: már a negyvenes évek második felében, a szovjet irodalom magyarországi népszerűsítése első hullámaiban sorra megszólalnak a szovjet irodalomnak háborúban készült poémái, Antokolszkij, Tvardovszkij, Vera Inber művei, cikkek jelennek meg a verses regény műfajának indoklásáról, s így hitelt kap a magyar epikus hagyomány is, „szocialista realista műfajjá” válik a poémának az a változata, amelyben „a szenvedések árán kiküzdött nemes optimizmus” hangja szólal meg.

Juhász Ferenc tehát, amikor poémáit alkotja, egyszerre nyúlhat a magyar irodalom megszentelt hagyományaihoz, s lehet időszerű műfajban is, mondanivalóban is, azokban az időkben, amikor a magyar próza a korszerűnek tudott témákhoz még nem nyúlt, hiányolva a történelmi távlatot, amelyet a regényfestéshez szükségesnek tudott. A példák és az indítékok vonzóak: ha Petőfi János vitézéről Illyés Gyula könyvében azt olvashatta, hogy a „János vitéz az üdvözült parasztság”, akkor A Sántha család felező tizenkettőseiben éppen ezt énekelhette meg, hite szerint már nem népmesei szinten, hanem eszményien szép vaskos valóságként, amely azonban ismét csak mintha még mindig mese volna. Amikor tehát ismét Petőfi felé fordul, akkor ugyanazt a fajta „szemléleti-nyelvi kiegyensúlyozottságot, egyenes tükröződést... lírai realizmust” akarta megidézni, amely Petőfi nagyepikájából valóban felhasználható volt s termékenyítőnek ígérkezett. Juhász eposzai ugyanakkor arra is példák, hogy az ilyesfajta nagyepika a műfajba beletudott történetet már nem bírja el, vagy legalábbis Juhásznak éppen a történetet, az eseményt nem sikerült beleírnia eposzaiba. A regény bosszúja és a lírikus természet tiltakozása egyaránt közrejátszott ebben. Bármennyire mesébe, regénybe illő volt A Sántha család boldogsága a földet osztó, termelő csoportokat szervező országban, bámmilyen heroikus volt az apa köhögő s mindig dolgozó alakja, ahogy a múlt ködéből megidézhető — a vers már nem tudta magába olvasztani s magas hőfokon tartani azt az eseménysort, amely ezekkel a hősökkel megtörtént. Nem véletlen, hogy a költő alakja szinte állandóan a színen van, szemünk előtt, azzal a személytelenséggel ellentétben, amelyet oly klasszikus méltósággal éppen a János vitéz naiv realizmusa képvisel. Juhász eposzai éppen ezért a XIX. század második felének verses regényeivel tartanak közvetlenebb műfaji rokonságot, amelyben az ún. tárgyi elemek, az epikus mag alig kap szerepet, cselekményrészletté válik, s e részletek között tátongó szakadékokat a „lírai kitörések” hivatottak áthidalni. Már Gyulai Pál megfigyelte, hogy a verses regényben szabad tér nyílik a tájfestésre, az idilli érzések és a szenvedélyek, nemkülönben pedig az ironikus

reflexiók kifejezésére. Ezek azok a műfaj kínálta lehetőségek, amelyekkel Juhász Ferenc eposzait írva oly bőségesen élt is — elsősorú fontosságot adva ezekben a művekben a lírai atmoszférának a „valódi élet tényleges viszonyai” rajzának ellenében. Juhásznál tehát érvényesül a verses regénynek az a tulajdonsága, amelyet Tamás Attila, e műfaj természetén elmélkedve, így fogalmazott meg: „a verses regény műfajában a költői személyiség nagyobb, mint a tárgyi világ — s ezzel kapcsolatban a cselekmény is...”

Az eszményítés útjait járja eposzaiban költőnk: a vékonyka cselekmény fordulatait, az események észjárása éppen úgy erre vall, mint az eposzok hatalmas tájfestő részletei, amelyek elnyelik az eseményesebb versszakokat, s bennük a költő szinte pótolni akarja színekben, hangulatokban mindazt, amit az emberi világ rajzaiban nem tudott megvalósítani, mert eszményinek képzelte el azt. A Sántha család akár sematikusnak is tartható mű: eszményítő ennek a parasztcsaládnak a rajza, a fordulatok, amelyeket megragad benne Juhász Ferenc, a magyar parasztság felemelkedésének, történetének idealizált mozzanatait jelentik: a kínos és verejtékes múlt, a felszabadulás öröme, a földosztás tavasza, az első aratás boldogsága, majd a termelőcsoportba való belépés, a „közös” munka dicsérete valóban „példamutató” s mikro-mozzanataiban reális, ám a költői lelkesedés a táplálója, az „így volna szép” gondolata, nem pedig a valóságos élet sugallata. S eszményi a család is: az öntudatos öreg Sántha, a zsörtölődő mindig féltő, a változást rettegő, de azért akaró felesége, Juli néni, Rózsi, az asszony-lány, aki áldott terhét olyan áhítattal hordja, mintha méhe az új világ jelképe lenne; férje, Ferkó már traktoros, ki könyvet olvas a tiszta szobában — íme, ők Juhász parasztember-szimbólumai, kiknek élete a termelőcsoportba lépéssel csúcra fut, miként azt a belépést közlő részlet is oly jól megidézi az öntudatosságon inszisztálva: Vasárnap reggel van, Sántha Józsi bácsi borotválkozik, s közben feleségének elmondja belépési szándékát a termelőcsoportba:

„este oda voltam, sokat gondolkoztam,
az éjjel magamban meg úgy határoztam,
ott az én helyem is, — légy szállt el donogva, —
bemegyek én is a termelőcsoportba.”

„Te! Még mit nem képzelsz!” Felelt kiabálva
felesége, már a küszöb előtt állva.
„Csajkára! Közösbe? Rógtón olyat mondok!
Ne járassad velem, öreg, a bolondot!

Megkaptad a földet, most meg odaadnád.
hizlalnád a mások hizott öreganyját?
No, ti aztán jó kis kommunisták vagytok,
mindig valami *mást, újabbat* akartok!”

„Hát persze, hogy újat, mindig jobb világot,
a fiadnak göncöt, neked boldogságot.
A Sári megdőglött, igám nincs, se pénzem,
ezután a traktor szánt majd az egészen.”

„Boldogságot? Hát nem ver veled az Isten?”
 Sustorgott mint gyujtózsínór láng-hevesen.
 Ferkó lapozgatott, ő már régen tudja,
 hogy hova is vezet Józsi bácsi útja.

Rózsika a kezét hasán összefonta,
 szél-árnyékban ült és mindig mosolyogva.
 Haját szárogatni kiült a melegre,
 dús haját a vállán széjjeltereggette . . .”

Tamás Attila a verses regény műfaját így jellemezte: „Egy új, teljesen még nem tudott világ első gyors birtokbavétele, a veszített illúziók elégikus-ironikus hangú búcsúztatása és születőben levő új hitek pátozának nemegyszer romantikus hittel való hirdetése — körülbelül ezekben a jellegzetességekben mutatkoznak meg tehát azok a lehetőségek, melyeket e lírai-epikus műfaj nyújt . . .” Lényegében Juhász eposzai, elsősorban pedig a Sántha család, e meghatározáshoz állnak közel, hiszen bennük az új világ „gyors birtokbavétele” játszódik le, s a „születőben levő új hitek pátozsa” emeli a költő hangját magasra és festi a költő alakját romantikussá. Nem hiába emlegeti többször is Juhász a Pegazust verseiben ekkortájt, komázva a romantikus költői inspirációkkal.

Az Apám című elbeszélő költeménye, bár belső intencióiban ezer szállal kapcsolódik ahhoz a törekvéshez, amelynek szellemében A Sántha család fogant, megoldásaiban, vonalvezetésében az epikai anyaggal való küzdelem újabb állomása is, líraisága térhódításának újabb foka. Akárcsak A Sántha családban, itt is példázni akar, a vers epikus szövetére bízva, hirdesse az, önmagáért beszélve, a költő társadalmi elkötelezettségét, irányzatosságát, míg maga az evokációnak szentelheti, az epikus részekén túl, a figyelmét, a „felelevenedő emlékekből” bontva ki apjának alakját. „Az Apám-ban meghalt édesapjának alakját, egyéniségét s ezzel együtt a gyermekkorát, családját idézi fel áhítatos, meghatott, őszinte líraisággal, szintén eredeti, kifejező képekben gazdag, érzékletes nyelven” (Illés Lajos).

Az emlékezés ködéből, jellegzetesen romantikus költői alapállás ez, bontakozik ki apja alakja, egészen a hallucinációig feszítve a „megidézést”, ismét csak előtérbe állítva a maga költői alakját, s túlsúlyra hozva az epika mögött készülődő közvetlenebb líraiságát, amely az „emlékezés-technika” segítségével most már egészen szabadon áramlik. Mozaikokra törött eposz született így, amelynek már nincs is epikus szerkezete, s az epizódokat a költő érzelmes heve tartja össze, jellegzetesen lírai logikája van már. „Az országérző nagy csöndben hallom zaját a szívemnek” — mondja eposza elején, hogy utána felkiáltva műve fogantatásának közvetlen érzelmi indítékairól szóljon s egyben módszerét is megmutassa:

Mennyi emlék, mennyi emlék
 kering-köröz a szívemben,
 mennyi készül, mint a fecskék.
 Seregük magasra rebben.
 Mintha madár a csőrével

csippenti a víz kék bőrét,
vagy a szárnyáival suhintja,
a lelkem úgy bodrozódik.
Lelkem minden pillanatja ...

Egy másik kis kitérőjében pedig ihletése József Attilá-s vonásaira ismerünk, s a Mama valamint A Dunánál című versei sugallataira kell gondolnunk nemcsak a szóhasználatban, hanem az evokáció alaptermészetében is: abban, ahonnan hőseit előhossa, s ahová a képzelet röpíti:

Apám? Mint a harangkongás,
zendül bennem a szorongás.
Apám? Mintha bennem lakna:
a kezemben, homlokomban,
egy-egy teljesebb szavamban.
Hogyha szólok, ő szól bennem,
vére iramlík szívemben.
szemeimet tőle kaptam,
mosolyát is tőle loptam.
Akarjátok tudni, ki volt? ...

S az utolsó sorokban így tűnik el szeme elől téglát rakó apja alakja:

Fehér kezei suhannak,
haja meglobog fehéren.
Elmerülnek, fölviillannak
kezei a ködlő fényben ...

A filológiai aprómunka azonban még egy sor József Attila-párhuzamot tudna kimutatni, különösen a sűrölókefe-képben (a Tíz év című epizódban). Sokkal fontosabb azonban az Apámnak az a műhelymozzanata, amely a készülődő, önmaga természetét felfedező, önnön stilisztikáját, képvilágát megalkotó költő munkájáról vall. A Sántha családban nemcsak megfogalmazta a korszak petőfies verseszményét, de már felszámolására is készült. Ezen a téren az Apám már továbbhaladását is mutatja: disszonanciáiban, képalkotásában az a naiv harmónia, amelyet megidézett, már tűnőben van, s létrehozott ugyan itt is figyelemreméltó teljesítményt, mint a Vihar-jelenetet, a mai olvasó szemében azonban azok a mozzanatok nőnek meg, amelyeket a költői pálya későbbi szakaszai hitelesítenek. Ha A Sántha család az irodalompolitikától kapott világ költői feldolgozása volt, itt, az Apámban, már a maga költői világa felfedezésére indul. Erre vallanak azok a megszaporodott képek is, amelyek ezt az eposzát már behálózzák, s amelyeknek struktúrája, elemei nem a népiesség szentelte hagyományból kerültek a versbe.

Az, amit majd „biológiai látásnak” nevez a kritika Juhász verseiben később, A Sántha családban például még csak bátortalanul, a véletlenszerűség benyomását keltve, jelentkezik, erőteljesebb vonásai-
ban pedig a csiga-nyáj rajzában:

S mint ha kamasz-rügy szűz vérlánggal földuzzad
mint begyűrt kesztyű-ujj, ha fúvod, kiduzzad:
tarkó-hőmérőit kifújva düllesztí,
s higany-szemgolyóit száron fölereszti.

S ha érinted visszatódul begyűrődve,
zajtalan omolva szétálló két tőgye,
majd bugyogó peremmel magát fölontva
a kicsücsörődő bélés lesz két gomba,

s fölszál az agy a csápvégi koponyába,
a here fölúszik fölfúvódott zsákba,
s riadtan alászáll, majd fölrebben száron,
mint kiszívott tojás héja vízsugáron,

s megtelik a torony-hagyma szemgolyókkal,
mint lopótök eres hólyagja kék borral,
kúszik föl a szárban, tőkfejben növekszik,
s hólyagot kitöltve végig megüllepszik . . .

Vagy íme az eső-leírás egy részlete:

Beborult. Tündöklő-póklábú villámok
vastag nyalábokban megszótték a záport.
Nyikorgott a zöld toll, tőszéli jegenye,
sűrű buborékot vetett a tó vize.

Ők meg gubbasztottak, mint a hal hasában,
kopolyúszörccsögésben, zöld, rideg nyálban.
Eres halhólyag a templom kettős gombja,
tócsán buborék-domb, mint nagy halom ikra.

Morzsák ezek a részletek, amelyekben az „erős kép” Juhászra oly jellemző sajátossága először megmutatta magát. Szóösszetételektől hasonlatig, kidolgozott kis képig a változatok, gyéren ugyan, de már jelzik a költő igazibb törekvéseit. Itt már az erőre való törekvés szólal meg. „Az égbe pacsirta fölsajog” — mondja, „az ég deszkáiba, mint szög beledermed” — olvashatjuk, felütve fejünk a népies szóhasználat keltette zsongás s egyszerűség áramában úszva. „Ült, mint aki nem szól többet életében, hatalmasan, zordan, vakító-fehéren. Ült, mint hatalmas hegy, amely téli, fehér üstökével a szűz csillag-térdekig ér”, jelzi a hasonlat a költő kitörni készülő kép-többletét s indulatos világlátását. Erre mutatnak az ilyen sorok is: „A házak tetején hótaraj üveglett”; „Mintha csak egy kihült csillag zord vidéke vetné téli arcát a jég-szemű égre”; „a tejút ürbe nőtt, mint kukoricacső” vagy: „A nap-szitakötő szállt gyémántzománcsal, kotorta a vizet sokszorozott szárnyal . . .” Nyilvánvaló, hogy ez a bátortalanul utat kereső világlátás képekbe, szóhasználatba iopakodott sejtelme alapvetően még nem tudta befolyásolni a vers-hangulatot, bár kifejező s láttató ereje már ezekben is megmutatkozott. A kétféle költői látás és kifejezés küzdelmének vagyunk tehát a tanúi. Egyfelől ott vannak a klasszikus s egyenes képek:

A békák a tóban vígan zengedeznek,
csillagfények között vartyognak, brekegnek . . .

másfelől Juhász „erős képe”:

A nap, piros csődör, tök-zsákja rengve jár.
Nyitja arany-rojttú szemhéját a nyár . . .

Az Apámban ez a kép-technika s vele a képzeteknek új köre, amelynek költői értékét még csak ezután kell hitelesítenie, még inkább elszaporodik, s Juhász költői természetének két fontos eleme: mikroszkópiája és teleszkópiája már bátrabban érvényesül:

Mellettem egy fonnyadt virág
csipke-csontváz koronája,
bogárka zúg, s iderebben
az elszáradt bogos ágra,
rezeg még kis hártya-szárnya . . .

A vers kezdő részéből vett idézetünk után íme a lámpagyújtás leírásában a biológiából vett, erotikával fűtött kép-rész:

Nagyanyám most gyufát lobbant
— — — — —
az üvegpcakú lámpa
ágyékszörét föllobbantja,
rak oda láng-pávafarkat . . .

Feldereng az ősvilág képze, amely kimeríthetetlen kép-bányája lesz majd: „Mintha pedig örök volna az a sírkő, örök öre: megkövesült kagyló, csiga ősvilági temetője”, majd ismét visszatérve rá a gyantát csipázott cseresznyefa rajzában: „És most a megkövült mézben, ott a szúnyog a kő-méhben, olyan, mintha most is szállna az áttetsző méz-aranyban, maga is már kővé válva!”; hogy ezután még szép lírai merengésként kimondja:

Így hordjuk mi, megkövülve,
idő-kristályba temetve,
dologban és szerelemben
a fájdalmakat szívünkben!

Juhász Ferenc eljövendő költészetének „archimédeszi pontja” ez a pár fentebb idézett sor, világ-érzése első megfogalmazásaként, mintegy költőisége új, most izlelgetett és felfedezett tárgyi világából csalva azt elő. S ehhez a képzethez és látáshoz már jól illenek a „rekedt-mámorú szavak” s „ibolyántúli szavak”, s egy-egy kép sejtetni engedi azt az érzés- és gondolatbeli állapotot, amely az anyagban s mégis kívülről szemléli világát, ahogy azt az Apám egyik részlete festi:

Deréktől a kőbe forrva
rejtettek el az anyagban,
a kéz, a fej, szív csiszolva

él örök-megbontthatatlan.
Maradj hát te kettős szépség:
tapintható, s láthatatlan . . .

Hitelesen hangzanak tehát a szavai, amelyekkel „líráját” biztatja e versszak végén:

Készülj szerszám, már új dalok
fogantak meg a szivemben . . .

Juhász Ferenc költői opusában ezeknek az eposzoknak éppen azért van kivételes jelentőségük, mert bennük a költő lényegében önnön költői természetrajzát fedezte fel, az eposz hatalmas nyelvi anyagot, képzőnt megmozgató jellegéből, mintegy őskáoszból kigomolyogtatta költőisége új s termékenyítő elemeit is. Eposzaiban tehát nem az a jelentős, amivel a kor irodalompolitikájához kötötte magát, hanem azok a mozdulatok, amelyekkel elvágni készült köteleit. Ám amikor Juhász verseinek „pesszimizmusát” kell majd magyarázni, az eposzok „boldogság-motívumához”, romantikus képzeteihez ismételten vissza kell térnünk: Juhász „válságai” gyökereire ezekben bukkanhatunk.

Küzdelme a petőfies epikával azonban e két eposz megalkotásával nem ért véget, s a vele való leszámolással párhuzamosan folyamatban volt új költői építkezése is mind „hőskölteményei” lírai-leíró részleteiben, mind kisebb lírai darabjaiban, amelyeket az *Óda a repüléshez* című kötetében tett közzé.

A jégvirág kakasa című műve, amely hangvételen talán a leginkább Petőfit idéző alkotása, az eposzi formától való szabadulásában az elbeszélő műfaj szatirikus-ironikus kezelésével tűnik ki. Petőfinek A helység kalapácsához számtalan vonatkozás kapcsolja, verselésben is, a téma szabad és könnyed, játékos felfogásában, a kívülről és felülről látott élet törpe és esendő jegyeinek előtérbe helyezésében is megismételve a Petőfi tettet, de úgy, hogy a parodisztikus, humoros-szatirikus előadásmód a maga „komoly” eposzainak népiességén derülteti elsősorban, falu-szemléletének idealisztikus, megszürt jellege felett mond bírálatot A jégvirág kakasa nyersebb naturalizmusával, az eszmékkel és eszmeiséggel telített tendenciózus alkotásokkal perlekedik emennek erotikától duzzadó evilágiságával. Az önmaga felett mondott ítélete — amely szöges ellentéte a Petőfi tendenciáinak, hiszen A helység kalapácsában, miként Pándi Pál megállapította „nem lokális hatású stílotletekről, stílréfékről van szó, hanem az egész művet átható szemléletről, mely a paródia játékszabályai szerint érvényesíti a költő plebejus ízlését”, itt a stilisztikában, a képhasználatban ennek a „plebejusi ízlésnek” a kritikája van. S ezzel egy új, élettől duzzadóbb falukép körvonalai is kirajzolódnak Juhász versében. Esendőbbek a hősei, mint A Sántha családban, semmi esetre sem ideális környezetet jelentenek, mint amott: eszmény és realitásra való törekvés csap össze úgy A jégvirág kakasa komikumában, s ars poeticája is ennek a természet felé fordulásnak a jegyében alakul itt — jelezve, hogy a költő alakulásában megkezdődött az eszményekkel való leszámolás ideje, mert azokról mind nyilvánvalóbbá vált, hogy csalóka a természetük. Nem eszményi ennek az eposznak a faluja, és nem eszményien öntu-

datosak a hősei. Török Ferkó, ki „a legjobb traktoros büszke nevét viseli”, apja, aki a szövetkezet ellen duzzog, az együgyű Szent Laji, a kikapós lányok-asszonyok serege körülöttük, a szerelmi háború, amelybe belevesznek, a hétköznapi világát és természetességét jelentették a költőnek, s előadva ezt a történetet, minden költői eszközt a maga helyére rakhatta, s költőisége, amely a falu életének tárgyi elemeiből építkezett, most ezeknek az elemeknek megtalálhatta a kellő mértékét: a táj táj lett ismét, emberi környezet, nem pedig jelkép-reflex s kulissza, a hősök emberekké váltak, és A Sántha család s az Apám ünnepélyes pillanatát a hétköznapi apró-cseprő, sokszor csip-csup ügyeinek közönségessége válthatta fel. Ehhez a világhoz ezután majd csak mesében vagy mitológiában tér vissza, lírai elemeiket kiszabadítva epikus köntösükből, megszabadulva a narratív formának attól a nyűgétől, amelyet ez a petőfies hagyomány jelentett.

Ami azonban költészetének később is alapképzete lesz a család-motívum, az itt is megmarad, s még inkább kitapinthatóvá válik. Juhász Ferenc a világot mintha „családi körként” tudná csak látni és elképzelni — az emberi viszonylatok egy egészen szűk, sejtyszerű körként. Amikor a Sántha család idillikus életében gyönyörködik, amikor az Apámban a maga családi fészkeinek, ösztöneinek állít emléket, amikor A jégvirág kakasában ismét csak egyetlenegy családra, a Török famíliára összpontosítja figyelmét, akkor ez a családi ösztönzésű mentalitás dolgozik benne. Belőle utak nyílnak: érzelmes lírájának családi vonatkozásai az ifjúságát megidéző, feleségét éneklő versekben, a szarvassá változott fiú jajongásában s a József Attila-vers „apa-képzetében” teljesednek ki. Társadalmiságát éppen úgy megszabja ez a motívum, mint ahogy „biologizmusának” is itt fedezhetjük fel gyökerét, hiszen a család nemcsak társadalmi képződmény, hanem biológiai funkciójú is, az ember biológiai létezésének a formája, „erotikus sejt”, amelyben a születés és a halál is lejátszódik — így pedig univerzális jelenség, az élet princípiuma, amely a létezés határait súrolja. Nem lesz véletlen, hogy már ezekben a „családi” eposzokban a nemiségnek versről versre fokozódik a szerepe, hogy A jégvirág kakasában elhatalmasodva elborítja a verset, behálózza a történetet, s az állatvilágból vett képek is a párzást hirdessék:

Lila-habós az ég, megnyúlik
 hosszan az arnyék.
 Zsong a mező. Párjukkal összeragadt
 bogarak röpülnek,
 zúgatják az alkonyi
 csöndet.
 A fű közt, s a fűszálakon
 pettyes és halálfejes
 rajzú
 piros temetőbogarak ülnek
 összetapadva.
 A szerelmes
 békák, mint kétfejű,
 zöld kristályok ragyognak.
 A víz fölött, mint

röpködő gyémántok,
összeragadt szitakötők
rezegnek...

A tudatosodás korszakába lépő költőt mutatják ezek a kép- és eszme-mozzanatok — a maga költői világának a megismerését, eltávolodva, A jégvirág kakasában pedig egészen messze lépve attól az intimitástól, amelyben addig mozgott. Erre vall eposza zárósortainak hálálkodása is, amelyben mintegy felsorolja azokat a tárgyi világból kiragadott elemeket, ahonnan képeinek építőköveit gyűjti már ekkor is, s még inkább költészete későbbi szakaszaiban:

Hála nektek fű, föld, virág, csillag,
növényi, állati, s csillag-világ,
akik pazar kézzel hoztátok elém
a hasonlatot!
Hála neked Idő, Szabadító Erő, aki
megengedted, hogy történetem
suta torzónak ne maradjon!
Hála neked hamvas-fiatalság,
aki lelket, s erőt adtál e sorokhoz,
s áldás nektek apám, s anyám,
akik
az úri szelek közt
porszemként pörgő
bolygóra
megszültétek
dal-kedvű fiatokat!"

A jégvirág kakasával majdnem megbukott a költő. Amilyen örömmel üdvözölte a kritika két ezt megelőző eposzát, olyan nagy volt a fanyalgás az ebben megfogalmazott „kritika” miatt, amelyet Bata Imre így foglalt össze: „A vers szándéka, hogy a valóságtól elszakadt költészet modorát, a sematizmust, a lakkozást szívből kinevesse, s ugyanakkor megmutassa a falusi átmenet egy teljesebb és igaz arculatát...” E vers külső, hogy úgy mondjuk: gyakorlati intenciójaként bátran elfogadhatjuk ezt a tolmácsolást, ám magunk szívesebben látjuk a maga útja és szemlélete kritikájának is e művet, s kilombosodásának is. Szinte elemi erővel törnek fel ebben a szabad kezelésű versben költői látása elemi forrásai:

Az a kép:
a tó,
s a tóban a lány,
aki már kifelé gázol
a hold ezüstjében.
Két csecse: aranyserleg.
Ágyékszőre: harmatos hűsevő virág...

A biológiai-erotikus látás képe után íme a szívben honoló „őskor”:

Most sziklás pusztaság belül.
Mint az őskori kőzetekbe

kristályosodott
csigák, halak, virágok
korát a kövek;
őrzi neveteket...

Majd a „kozmoszé”, amely Juhász jellegzetes biológizmusával van beoltva:

Mint óriási gyémánt-légy
fölszállt a hold a hegyek mögül.
Amerre szállt,
az ürbe csillagokat
petézett...

S feltűnik az „erős kép”:

És jött a dér! Halcsontvázként
meredtek az akácok.
Alattuk az ezüst
pikkely.
Dermedtek a piros
ecetfák...

Ezek a költői vívmányok, ha nem is ennyire beszédesen, de a vers szinte minden pórusában éreztetik áldásos hatásukat: levegősebbé, mozgalmasabbá váltak, a felszín otromba súlya helyett belső, csak a költőiséggel mérhető tömegük, a tárgyaknak költészetbe emelten kapott „fajsúlya” lesz érzékelhetővé, titkos lényege tárulkozik ki, szóról szóra az anyaföld „méhé”, a tárgyak addig magyar költői nyelven ki nem mondott kapcsolata, egymáshoz való viszonya -- jegyek, amelyek Juhász érett költészetének a minősítésénél oly kényszerítő erővel lesznek majd jelen.

(Folytatjuk)

JÓZSEF ATTILA HARCA A KORÁVAL

Ignotus Pál

Hadd lopjak egy kis merészséget Sinkó Ervin barátomtól. Nemrég olvastam „Subotikai három napom 1963-ban” című, naplószerű tanulmányát,¹ melynek érdekes tárgykörére szeretnék még más alkalommal visszatérni. Most azonban csak arra utalok, hogy 1963-ban azt jegyzi fel, ami egy 1956 eleji budapesti folyóirat olvasása közben jut eszébe; addig a füzet ott hevert a nagy köteg kemény és puha fedelű nyomtatvány közt, amit az ember azzal az enyhén öncsaló szándékkal rak félre, hogy „egyszer majd elolvassa”. Történnék olykor csodák, a szándékát az ember olykor úgy valósítja meg, hogy észre se veszi — Sinkó hideg és magános vasúti zötyögés közben feledkezett bele az akkor már hétesztendős *Új hangba*, s talán hasznát is látta a késedelemnek: annak tudatában kottázhatta le saját reflexeit, amit ama folyóirati munkatársak legfőljebb még homályosan sejthettek. Nem mondom, hogy ez mindig haszon, de néha az.

Én az idén májusban, Prágából és Budapestről Londonba visszajövet látogattam el Belgrádba és a Vajdaságba, nevezetesen Újvidékre, olyan vargabetűvel, amelynek magyarázatául egész könyvet mondhatnék tollba ha volna olyan bolond toll, amely leírja, s ha én olyan bolond vagy fiatal volnék, hogy időt szakítsak rá. Magyarázat helyett beérném hát egy sor idézettel:

Emlékezés nem látott tájra,

— írta egy ismeretlen rímfaragó egy, az én szívemben titokzatos okok-

¹ *Epikuros hervadt kertje*. Tanulmánygyűjtemény. Forum, 1964. (Előzőleg megjelent a *Hidben* és *horvátul*, úgy tudom, a *Forumban* is.)

ból megragadt, versében, s engem is ilyen emlékek vonzottak a hóbor-
tos hurkokba gabalvodott Duna és a kihívó mokány buckák világába.
Úgy éreztem, ismerős tájékokat fogok viszontlátni, ahol még nem jár-
tam. Így is volt; a kevély új épülethasáboktól, amelyek Belgrád gyom-
os külterkeiből merednek föl, a cifra Zerkowitz-slágerokig, amelyek
az újvidéki nagyszálló cigánybandájának húrjain törnek magasba,
mindenütt csupa ismerős szín, ismerős idom, csupa otthonos hang, szag
és jelkép. Még az a szerb is, amelyen csak annyit tudok mondani, hogy
nem értem, az is olyan ütemben szól hozzám, hogy nem csodálkoznám,
ha hirtelen kiderülne, hogy előző életemben az volt az anyanyelvem.

Hát a vajdasági magyarság? Meg amire értelmiségi öntudatában tö-
rekszik? Az sem volt ismeretlen előttem. Nem is lehetett; kiszámít-
hatni, egyszerű kihagyásos módszerrel, hogy van olyan feladat a Nap-
rendszerben, amelynek elvégzésére a mi korunkban más nem lehet hi-
vatott, mint ember és európai, az emberiségen belül magyar, Európá-
ban pedig Jugoszlávia, s ha még ilyen is van, akkor Jugoszlávia ma-
gyarsága. Erre a valamire a *Híd* rátapintott. Szintetikusán meghatá-
rozható érdemeiért régóta becsülöm; s ha kezembe került, elismerően
olvastam. De más az, becsülésből és elismerően olvasni egy füzetet, s
más úgy beletemetkezni a lapjaiba, mintha mondjuk egy hideg vona-
ton zötyögve ismer föl benne az ember egy kis mindenséget, pokolba
kívánva útítársát, ki közben kártyával szeretné az időt agyonütni. Ne-
kem az újvidéki személyes találkozás kóstelója kellett, hogy ne csak
rokonszenvem, hanem szememet is magához ragadja, ami abban az
irodalomban, abban a szellemi közösségben egyedülálló, olyan messze
és sokfelé nyúlóan, mint Belgrádnál a Duna, s vitézül kuksolva a si-
kon, mint északabbra a buckák. Azóta útítársam a *Híd*, meg a csikó-
lapja, az új *simposion* (úgy érzem, stílusának tartozom azzal, hogy ne
írjam nagy kezdőbetűvel), meg a Forum megannyi magyar szerzője,
öregek, fiatalok, legfiatalabbak. És szeretnék néha belevágni a sza-
vukba, hozzájárulni egynek-másnak tisztázásához, ami leginkább rá-
juk, az ő „forum”-ukra vár; hol is kezdjem?

Leginkább mégiscsak ott, ahol legotthonosabban igazodom el, olyan
otthonosan, hogy olykor, mi tagadás, unom már, de az unalom sem óv
meg, hogy az izgalom el ne ömöljön rajtam, amikor szóba kerül: *de
nobis narratur* — a két világháború közti magyar irodalmi életéről
van szó, melynek egyik... azt bizvást állíthatom, hogy kiválóan be-
szédes részvevője voltam.

Erre az időszakra utalva írja Sinkó,² hogy:

Ha... Bóka László, aki saját szavai szerint „*irodalmunk történe-
tét következetesen a dolgozó nép szemszögéből, a marxizmus—leni-
nizmus módszerével nézi és ábrázolja*”, a Horthy-idők irodalmáról
azt állítja, hogy „*irodalmunk történetének nem kis büszkesége az,
hogy a fasiszta ferőzettől tisztán maradt*”, akkor meg kell állapí-
tanunk, hogy ez a diagnózis bizony inkább szép vágynak, mint ob-
jektív elemzésnek a szüleménye. Nemesak az irodalomtörténet író-
ját, de elsősorban épp őt kényszeríti termékeny megismerésre az
a megdöbbentő tény, hogy a húszas évektől kezdve a magyar iro-
dalem vitathatatlanul hivatott, nagy és őszinte munkásainak, a

² *Magyar Irodalom*. Első kötet, 16—17. lap. Forum kiadás, Novi Sad, 1963.

régebbi nemzedékekhez tartozóknak éppúgy, mint az akkori fiataloknak a művein nagyon is ki-kiütözik a rájuk nehezedő „neonacionalista”, fajvédő, fasiszta atmoszféra fertőző befolyásának valamelyes szemmel látható tünete.

Voltak ugyan, akik, pusztán magyar nemzeti szempontból nézve a jövőbe, tisztán látták a romlás és pusztulás borzalmaival, amelyekkel a magyar népet s a magyar kultúrértékeket a germán élettér, a germán új rend koncepciójának a megvalósulása fenyegeti. Ámde még ezek is a kultusz ellen... ellenmítosszal küzdöttek; ellenmítosszal, amely már ideológiai szótárával is elárulja a német fasiszmus kontaminációs hatását. A város ellen, amely internacionalista, kozmopolita, fajidegen, ők az ősi magyar faj... a magyar sors külön útjának és igazának akartak a harcosai lenni.

Igen kevés az olyan elementárisan nagyszerű és teljesen makulátlan immunitás a fasiszmus befolyásával szemben, mint amilyen József Attila tragikusan nagy és akkor minden oldalról félreértett költői művéé. Szinte szabályként lehetne felállítani, hogy az akkori Magyarország irodalmában csak a nemzetközi proletariátus forradalmi hivatásában bizó és a marxizmus ideológiájával felfegyverkezett írók kis csoportja tudta megőrizni a teljes szellemi immunitást.

Mikor ezek a sorok megjelentek, Bóka László még élt és ténykedett, s nem alacsony rangban; Sinkó, gyöngéd lélek lévén, talán megszor-dinózza a tollát, ha közelgő halálát sejtí. Ezt nem is a fenti idézetre mondom, hanem a *Magyar Irodalom* más lapjaira, melyeken ijesztő Bóka-szemelvények találhatók: a zsdanovista zsargon a Turul szövet-ség huj-huj-hajrá csatalkáltásával körítve, ötagú csillag vitézkötéssel. Nem tudom, javára irajam-e szegény Bókának, hogy az ilyesmin senki sem kuncogott cinkosabban önála; igen, én hajlandó vagyok mentséget látni benne, mert a legsilányabb csalónak azt tartom, aki magát is be-csapja, s Bóka, ha mindig nem is, de többnyire imponálón nyílt tekintettel hirdette változó hitelveit a tényekről és értékekről, melyek-nek tudata dehogyan is változott benne. Történetesen a *Szép Szó* című, megtúrt folyóiratnál,³ melyet József Attilával indítottunk útnak 1936-

³ Az akkori magyar rendszerben „folyóirat” indításához kormányengedély kellett, amellyel nem rendelkezünk; de évenként tízszer vagy kevesebbszer, s az engedélyezett időszaki termékekhez képest aláhúzottan hátrányos helyzetben (tehát különleges anyagi nehézségekkel terhelt) megjelenhettek „engedélyezetlen” folyóiratok is. Ilyen megtúrt, de el nem ismert folyóirat volt a (be nem vallottan, de köz-tudomásúan) kommunista *Társadalmi Szemle*, majd a *Gondolat*; Kassák Lajos szocialista csoportjának többféle címen megjelent lapja: *Munka*, *Dokumentum* stb.: Jászai Huszadék századának folytatása, a *Századunk*; föltehetően más érdemes szem-lék is, melyeknek történetét egyszer érdemes volna külön felkutatni és megírni — s köztük a *Szép Szó*. (Mulatságos, hogy jogi szempontból ugyanezen kategóriába tar-toztak azok a szélső-horogkeresztes nyomtatványok is, amelyek, miután lapengedé-lyüket visszavonták, változó címekkel jelentek meg.) 1939 őszén az új sajtótörvény betömté a központi gondolatellenőrzésnek ezt a részét, s kimondta, hogy kormány-engedély nélkül semmiféle folyóirat nem indítható. Ezzel be is fellegzett a *Szép Szó*nak, noha a folyóirat utolsó szerkesztőjének, néhai Gáspár Zoltánnak, sikerült még egyszer a háború alatt *Delta Almanach* cím alatt kiadatnia egy kötetet, mely szembeötlően ott folytatta, ahol a *Szép Szó* abbahagyta. Mellesleg, Babits halála után

ban, Bóka egyike volt a fiatal filológus csapatnak, mely mint aláhúzótan nem-marxista, „tudományos szárny” szegődött hozzánk; mert az alapító gárdában voltak ugyan marxisták, elsősorban maga József Attila, meg társzerkesztőnk, Fejtő Ferenc, s a maga esztéta-villódzáisaival színezte, Németh Andor is, de marxista lap nem voltunk, s én személy szerint se voltam az.

Amikor most nemrég Bóka halálát hírül vettem, földézttem róla emlékeimet,⁴ amiért aztán meg is rótt egy kommunista barátom Budapesten: „Tudod, én se szerettem szegényt, de épp a halála másnapján — hiába, az ilyesmiben én vagyok konzervatív, *De mortuis...*” Az a gyanúm, kettőnk közül én kedveltem jobban a megboldogultat; mert elnézőbb voltam a fintonai iránt. Bóka olykor, kínos pillanatokban, perzekútor-esztétájául csapott fel a zsdanovizmusnak; erre bajos fölmelegült lélekkel visszagondolni. De hogy a pártos és a nemzeti klisék egyvelegét némi kegyeletes szerencsenmosdatásra használta fel? Ez majdnem becsületére válik. Amit pedig Sinkó ráidéz, voltaképpen ebbe a műfajba tartozik. Pörsenésektől mentesíteni — nem is a magyar irodalmat: az emberi természetet. Igazán szép feladat, csak nem íróhoz méltó, még kevésbé költőhöz; mert

... a költő sose lódit:
az igazat mondd, ne csak a valódit.

Az igazság az, hogy szellem nem foganhat szeplőtlenül, s immunis csak az lehet, aki immunizálódott. Állítom, hogy a Horthy-korszaknak nem volt írója, magamat sem véve ki, akinek valamely rezzenésén, kamaszkorin, ha nem későbbin, ne tudnám kimutatni a „neo-nacionalista” igézetet. Csak akkor sem mindegy, hogy ez a rezzenés milyen volt; sem hogy mikor következett be s kikkel jelzett összhangot, kik ellen kihívást. József Attila a baloldalon az elsők közt volt, akik a szittyá látomásokon csüngő Bartha Miklós Társaság ifjai közé elszagoltak; rövid ideig belső munkatársa is volt az *Előőrs* című lapnak, a fajvédelemből addig még legföljebb ha félig kilábalt Bajcsy-Zsilinszky Endre oldalán. Ez volt az ő nagy és végső immunizáló kiruccanása. Palástolni ezt nevetséges volna; ezt ő maga kérné ki magának, ha ugyan annyira ki nem nevetne szeplőtlenítő ügybuzgalmamért, hogy megsértődni sem érne rá. Annak idején az *Előőrs* miatt hidegültünk el, több évre; s ma sincs okom azt hinni, hogy neki volt igaza. De nekem se volt teljesen. Először is, mert lényeges mondanivalója mégiscsak az volt, ami e szélsőjobb-szélsőbal összehajlás egyetlen értékes termékeként maradt meg emlékezetünkben: a KI A FALUBA parancsa, társadalmi terápiának ostobaság, de a diagnózisnak elmulaszthatatlan eszköze, s irodalmi számadásnak ihlető posztulátum. Másodszor és főként pedig mert amikor és ahogy művelte, szembeszállt hatalommal, dacolt a kultúrdivat minden ügynökségével, mely rangos és pénzes monopóliumok pártfogásával tenyészett: az *ár ellen* úszott akkor is, akár

a *Nyugat* engedélyét is megvonták (vagy „vonakodtak másra átruházni”), bár hogy feleúton mégiscsak méltányolják a nyugatos irodalmat: Ilyés Gyula engedélyt kapott a *Magyar Csillag* megindítására.

⁴ „Bücszésés közben”, *Irodalmi Újság*, 1965. jan. 1.

korábbi anarchista, későbbi kommunista, vagy még későbbi freudista—marxista, *Szép Szó* időszakában. Amire a *völkisch* ragály világveszedelemmé s Magyarországon a társadalomkutatás torzító-tükrévé vált, senki nem volt jobban felvértezve ellene, mint ő; akkor már nemcsak ezen volt túl, hanem a sztalinizmuson is, s egykori elvtársai nem utolsósorban azért morogtak rá, mert mindenestől *levölkischelte* a Gömbös támogatására toborzott Új Szellemi Frontot, messze túltéve antifasiszta konokságban mind a moszkvai magyar kommunistákon, mind a hazai illegalitáson.

Megint nem azt magyarázom, hogy minden szavában igaza volt, hanem hogy így volt; némely személyes kifakadását kár volna tévedhetetlen ígéhirdetésnek magasztalni. De, mint Sinkó helyesen látja: az egyedüli volt, aki ilyen monumentálisan látott tisztán. Mindenki más elmaradt mögötte: ki a tisztánlátásban, ki a kifejezés monumentalitásában — s valamennyire igazában mindenki mind a kettőben. A marxizmus ideológiája neki segítség volt a tisztánlátásban; nyilván segítség volt másoknak is; de nem mondhatom, hogy nagy segítség volt pl. azoknak a moszkvai magyar íróknak, akik József Attilát kevéssel azelőtt kiáltványukban *lefasiztázták*. A főbűne akkor a pszichoanalitikai érdeklődés volt. Később, igaz, megenyhültek valamelyest József Attila iránt s más bűnbakot kerestek a *Szép Szó* körében — frissebb szakadár kellett erre, az a legbosszantóbb —, de a koráramlat elutasításában nem tudták, nem akarták, nem is akarhatták követni József Attilát. Áll ez még a halála utáni évtizedekre is, amikor már eszmény, jelkép és tabu volt a neve. Példa erre Révai József. Révai nem volt számár, irodalmi és művészi dolgokban sem; ha az lett volna, nem volna érdemes vele példálódzni. Értett a szóból, még a *Szép Szóból* is; de József Attilából egy kukkot sem. S a pázstorfütyös dalolóból, ha lehet, még annyit sem, mint a gubancos önmardosóból; nem még a mozgalmi riadók szerzőjéből sem, akivel pedig, legalábbis egy-két éven át, világnézeti súrlódása nem akadhatott. Mi volt neki annyira végtelenen idegen József Attilában? A költő lelki merevgörccse: az az emberé, akinek *az igazság semmi árnyalata nem mindegy*. Az ilyet, mint forradalmárt, Révai eleve elvetéltnek érezte. Joggal-e? Ez persze azon áll, mit nevezünk forradalomnak.

A proletár- és zsellértömeg hú maradt József Attilához; már amennyiben ismerte. Két-három előadóteremre telő őszinte, lelkes közönsége lehetett a tízmillió magyar közt: terézvárosi magántisztviselők, angyalföldi kőművesek, még makói hagymás is volt egy fél tucatnyi, s diákok és munkásifjak, kikből alkalomadtán ugyancsak kikerekedhetett egy-egy kis csapat, visszhang-próbára, a bujkáló tömegöszton zalogául. De hogy ennél több a tömegtől nem teit, az magától értetődik: ha volt volna, nem lett volna proletár és zsellér. Őri és polgári társadalomban nincs olyan irodalom, melynek legfőbb támasza ne Őri és polgári rétegekből kerülne ki. Voltak zsellérrül érző urak és proletári öntudatú polgárok; de József Attilának, paradox módon, nem ezek voltak támogatói. S az irodalom világában nem a vele egykorúak, nem a fiatalok. Szegeden Juhász Gyula és Móra Ferenc néztek rá pártfogóan: a méla, szerető világmegváltás, meg az adomás bölcs szabadelvűség. Bécsben, emigránsok és fél-emigránsok közt, Lesznai Anna hívta fel rá íróársai

figyelmét, köztük Ignotusét, mármint az apámét, aki aztán a *Nyugat*-ban, „*Ars poetica*”-jában, az új nemzedék legjelentősebb költőjének nyilvánította; és Hatvany Lajosét, ki ennél is többet tett érte: éveken át, mondhatni, eltartotta. Ez bizony a polgári liberalizmus és radikalizmus világa volt, még ha számúzóttan s a hajdani tőkének csak ronc-csain is; s a fiatalokat kedvelő élteesebbeké, nem a zsenge fiataloké. Ott, Bécsben ismerték meg József Attilát s ismerték fel a tehetségét: Fényes Samu, Lukács György, Reinitz Béla, Kassák Lajos és Kassák köréből — mely, lehet, *Ma* volt akkor, de talán már *Dokumentum* — Németh Andor és Déry Tibor (bár az is lehet, hogy Déry csak később, Párizsban ismerkedett meg vele, akár az akkor még szintén „maista” Ilyés Gyula). Ez persze félreérthetetlenül baloldali kör, de egyszersmind polgárias is; az izig-vérig forrongó és munkás az a Kassák volt köztük, akit sokan minősítettek „renegát”-nak (József Attila, mellesleg szólva, aztán hosszabb évekre ellendült tőle, bár inkább versesztétikai, semmint politikai okokból); s akik, mint Lukács és Déry, megmaradtak a kommunista táborban, mégis inkább heterodoxiájukkal tűntek fel, semmint párthűségükkel. Miután pedig hazatért Pestre József Attila, olyan baráti pártfogók és hívek tűntek fel oldalán, mint Wallesz Jenő, Vágó József, Pollatschek Cecil asszony, Komlós Aladár,⁵ vagy Balla Szigfried, a Kereskedelmi Csarnok főtitkára, és Barta István, a Kereskedelmi Bank tisztviselője, akinek barátsága (és összeveszése) két szép versét inspirálta: az Egy ifjú párra és a Harag címűt. Aztán pedig Tersánszky Józsi Jenő, Bartók Béla, Kosztolányi, Karinthy, kissé Móricz, kissé Füst Milán, — a klasszikus, az akkor már hajlott korú nyugatos nemzedék, bár nem mondhatni, hogy a *Nyugat*, mert sem előbb *Osvát*, sem aztán a szerkesztői székből Babits nem vette egészen költőszámba, inkább csak a Parnasszus mellékösvenyének bohócát méltányolták benne. Nagyon kiállt érte és mellette, legbozontosabb prózájának is helyt adott a radikális Zsolt Béla, amíg *A Toll* c. hetilap főszerkesztőjeként szerepelt; s miután a lap zárt körben terjesztett, vézna nyomtatvánnyá sorvadt,⁶ ezt a gyakorlatot a minden-szerkesztő „Kaczér bácsi” is folytatta. Vámbéry, a *Századunk* körének élén, kedvelte, becsülte József Attilát, de sok köze nem

⁵ Ebből az időből való egy fura rigmusa; önéletrajzi versnek készült, s első négy sora így szólt:

*Szerzték: Ignóius Pali
és Galumb Ödön, a tanár;
egy ízben báró Hatvany,
és talán Komlós Aladár.*

Később a negyedik sort -- csatánó-rontóan, de a pontosság kedvéért! — „az igazat mond!” — így módosította:

Wallesz és Komlós Aladár.

Aztán abbahagyta az egészet.

⁶ Ez is adalék a Horthy-idők sajtópolitikai történetéhez: a Bethlen-kormány egy ideig tűrte ezt a szokványoktól elütően radikális hetilapot, aztán kolportázsjogának megvonásával agyonütötte. A felelős szerkesztő, Kaczér Vilmos, mindamellett fenntarthatta amolyan Mikszáth vagy Heltai tollára kívánczó módszerekkel; végiglátogatva és végighajlongva kéziratokért az írókat, előfizetési díjért a marék előfizetőt, pauszálé-inorzsákért a bankokat, Rt.-okat.

volt hozzá; sokkal több volt később a *Szocializmus* főszerkesztőjének, Mónus Illésnek. Kiket említsek még, akik „szerették”, legalábbis, mint rigmusában írhatta volna, „egy ízben”? Indulásakor sógora, Dr. Makai Ödön ügyvéd, a haladó, művelt pesti polgárember meglehetősen jellegzetes képviselője, s Giesswein Sándor prelátus-képviselő, harcias katolikus létére harcias szabadelvű ellenzéke a fehér uralmi rendszernek; pályája utolsó szakában pedig Hatvany Bertalan.

„Nem szeretnek a gazdagok”, írta és joggal írhatta József Attila, de a Hatvanyak valahogy kivétel voltak, bár korántsem olyan érzelmi összhangban, mint némelyek vélték. Lajos és Bertalan a *Szép Szó* indulásakor nem állhatták egymást; nem együtt toborozták össze ezt a fiatal kis kört, hanem épp ez a kör volt az, amely úgy-ahogy összeharátkozottatta őket. De József Attilában sem ugyanazt szerették. Lajosnak Attila mindig a Tiszta szívvel költője maradt; baráti körünkben nem nagyon titkolta azt a véleményét, hogy azóta igazában hanyatlott — s legkevésbé a tóprengő, a viaskodó József Attila költészetét kedvelte, a pszichoanalitikai pokoljáróét. Magyarán: nem értette. Hatvany Bertalan viszont épp azon idő tájt szerette meg és karolta fel. Nem mintha akár marxista, akár freudista lett volna: inkább volt taoista, buddhista, churchillianus és zsidó. De a gondolati nyelvük azonos volt; meghittent tudtak egyet nem érteni. Hatvany Bertalan a *Szép Szó* körén belül szintén a „tudományos szárny”-hoz tartozott; s Attilán kívül a fiatalok közül nyilván orientalista társa, Horváth Tibor állt legközelebb hozzá. Világnézetileg nagyon pépita társaság voltunk. Ami összefogott minket, polgáriakat és marxistákat egyaránt, az valóban közös irtózatunk volt attól, amit Sinkó „neo-nacionalizmus”-nak nevez.⁷

A *Szép Szó* törzsgárdája a fiatalok közül került ki — javakorabeli fiatalok közül: negyven alatt jártunk még... — de korosztályunknak nemcsak zömét: élite-jét sem tudhattuk magunkkal azonosnak. S állt ez, míg élt, József Attilára még inkább, mint bármelyikünkre. A polgári haladás éghajlatából nőtt idősebbek összehasonlíthatatlanul több megértéssel és megbecsüléssel voltak iránta, mint kortársai.⁸ E tekintetben az ő esete homlokegyenest ellentéte volt az Adyénak; nemcsak

⁷ A tárgykör iránt érdeklődő olvasónak szeretném figyelmébe ajánlani Imre Katalin „A *Szép Szó* és József Attila” c. tanulmányát (*Irodalomtörténeti Közlemények*, Budapest, 1962. LXVI. évf. 1. sz.); nem értek egyet minden szavával, de messze a legalaposabb összefoglaló írás, mely erről napvilágot látott.

⁸ Azoknak az igen kevés kortársainak egyike, akik jobban megértették őt talán még a korosabbaknál is: Illyés Gyula volt. Annál gyászosabb, hogy 1935-től közéjük ékelődött a politika. Az „Új Szellemi Front” miatt akkor József Attila, mondhatni, az egész népi írógárdával összezördült; de senkivel nem ment ez úgy vére, mint Illyéssel. Az oka ennek — bonyolult személyi kötelékeikről nem szólva — nyilvánvaló: Illyés volt az, akitől elvárta és el is várhatta József Attila, hogy tudja, mi fán terem a fasizmus. Ezért túl heves, tehát igazságtalan volt vele (ahogy az volt, ugyanezen okból, régi vádlott társuk a Sallai-Fürst kiáltvány ügyében, Zsolt Béla; és az voltam én is, ami alkalmasint kevésbé fontos). Illyés ezt halálosan zokon vette; joggal-e? Részben igen; ha ma felméri pályáját, bizvást állíthatja, hogy a döntő kérdésekben sohasem szegődött a jobboldalhoz, kivált nem a hitlerihez s hogy igen nehéz viszonyok közt, a *Magyar Csillag* szerkesztőjeként, menedéket adott, akinek csak adhatott a baloldali irodalom utóvédjéből. De meg kellett volna értenie — és becsülnie — az elismerést, mely épp szemrehányásaink hőfoka és ingerültsége útján

az öreg Ignótus, de a Lafontaine-akadémikus Vikár Béla is hamarabb felismerte tehetségét, mint az irodalmi ifjúság elismert vezérei és esztétái.

Mi idegenítette el József Attilát ennyire kortársaitól kivált 1935-től fogva? Versei megadják a választ. Például:

*Talán dünnögj egy új mesét,
Fasiszta kommunizmusét —
mivelhogy rend kell a világba,*

vagy:

*Mit védelmeztünk, nincs jelen,
azt most már támadóink védik.
Elejtem képzelt fegyverem,
mit kovácsoltam harminc évig.*

Más szóval: idegen volt neki az a világ — ahogy idegen volt ő is annak a világnak —, amelybe a mozgató erőt, a dinamizmust, a fajvédő és fasiszta indulatok vitték. S hogy *mennyire* azok vitték — még a baloldalon is — még az irodalmi magasrendűség előhadában is — s a fiatal korosztályokban még ragályosabban, mint az öregekben —, ez az, amit mai fiatal olvasó már bajosan képzelhet el s amit a mindenoldali, budapesti és emigráns szerecsenmosdató irodalom a maga habverésével eltakar az érdeklődő szeme elől. A forradalom a retrográd-ság oldalán állt, s Hitler ígérete alól az ellenségei se tudták kivonni magukat. A múlt oldalán állt a jövő, a vérszomjas múlt oldalán a szemmel látható jövő, *Giovinezza!* Persze hogy nem volt mindenki ebben a táborban; de olyan tündökletesen különbözni tőle, mint József Attila, senki más nem tudott. Ő az, aki semmivel nem maradt adósunk, kivéve amit a téboly ragadott el tőle. Vagy már a téboly adott neki erőt ekkora tisztánlátásra s ilyen kristályos kifejezésre? Metafizikai találós kérdés ez, s keserves volna rá igennel válaszolni.

„Barátom volt, nem ismertem”, így kezdtem róla megemlékezésemet, öngyilkosságának másnapján, a Szép Szó búcsúztató számában. Így fejezhetem be ezt a megemlékezésemet is; lángelméjének titka titok előttem. De nyilvánvaló, hogy mi volt igazának titka, „immunitás”-áé, mely Sinkót olyan áhítatos hódolatra készíteti. Az, hogy nemcsak haladni tudott a korrallal, hanem szembeszegülni is vele.

London, 1965 szeptember.

jutott kifejezésre. Bűne talán nem volt egyéb, mint hogy sokfelé tetszett, sokakat vonzott, s a kedveskedést elutasítani képtelen volt. Képtelen lett volna nyilván más is; „ott száz és száz” volt Illyéssel. De azt József Attila mégis joggal érezhette, hogy

*Habár ott volna valamennyi,
Itt kéne lenni tenedek.*

HÁROM VERS

Dési Ábel

MIKROKOZMOSZ

egy falevél
egy mozdulat
a csend között
megáli a szó

a bogárcák
szerelmében
füvek nőnek
és virágok

a madarak
álmaiban
jégvirágok
az emberek

1962

SZÉPSÉG

Minden madár
egy csillag mosolya

minden ember
egy kérdés távlata

minden virág
egy gyermek élete

minden mosoly
álom és ígélet

minden álom
az élet gyökere

1962

G Y E R M E K K O R

Íme hát a
gyermekkor kertje
a vágyódás visz
az emlék húz

és az álom
reménybe takar
maradék lényeddel
foltozod önmagad

nincsenek virágok
nincsenek madarak
a sejtelem
álarca ez

kuksol benned
a vágyódás
milyen mélység a
gyermekkor kertje

1961

BÉNÁN A HALÁLOMIG

Burány Nándor

1.

Áramszünet
Kihűl a szívem
Síkossra fagy az aszfalt
utolsó alkalom
s megint nem merek
elindulni

2.

Egy méh várja a tavaszt
tudja hogy soha meg nem éri
ki nem várja
hova repüljön ki a
fagyos halálba
virág-napsütésről álmodik
nézhetem csak ezt is
bénán a haláломig

3.

Görcsbefagyott markomból
kirepült
fölengedett a szemem
s könnyesen néztem

8.

Töprengés tornya
szőkj föl a magosba
onnan lehet
 messzire látni
onnan utat
 egy életre szólót
 botlástól óvót
a vadonba vágni

9.

mit ér ez is
állnak mögöttem
nyert csaták
fényes ütközetek
 tudom azt az egyet
 az utolsó várat
 bevenni nem lehet soha
s akkor minek
ami voltam
ami vagyok
majd elfelejtem magam
 érdemes volt-e
 kérdeni is haszontalan

MEGTÁMADTATÁS

Brasnyó István

A K É Z

Nyelvemen ha érzem félelmedet
Írod így: te vagy a vevő
Míg orozlánok nem futkosnak a földeken
És a Kéz mely ezt írja nekem
Az az én kezem

Ez a Kéz fenyít engemet
Gyertyákban ha látom hosszú vetülését
Amint letisztult képe lángol
A tűzhalálban

Égj kezeknek erdeje

Semmiség

A D A L

Lassan elérvén már az alkony horizontját
Hol fényesen párázik hajunk az utolsó térben
És feltörnek a mélység kürtjei
Zengésekben s indulatokban gyors keselyűkként
(Egyszerű kísérteteké lesz dalolásunk) —
Akkor
Átvágnak
Rajtunk s a

Szikár könnyű képzetek
Számptalan ágbogán
Alacsonyan úszó csillagok
Útban a soha meg nem állás
Felé és útban ugyanakkor az egy helyben
Maradás felé szürke típusfalainkat vetítve
Forgásuk elé —

Akkor

Egyszerre

Új dal születik az égen
Új dal születik az égről
S ahogy lejjebb lejjebb ereszkedik
Figyeljük töretlen röptét
Falak közül a szapora alkonyatban

És ujjongva világít a dal

És jönnek majd emberek megcsodálni tulajdon
Sokaságuk és hivatottságukat
Hogy kezükbe vegyék futkározzanak vele
Hogy szájukba vegyék játsszanak vele
Vagy egyszerűen csak nézzék
Függönyök mögül
Amint az utcán elhalad

A H Ó

Délnek

A tél narancsfái hataímas lánggal égnek
Égnek
Bokros fűzfák között sípok zenélnek

Délnek

Mert uraljuk a tájakat nyilvántartott
Pontos flóráikért
Az állatok hírből már jó ismerőseink
És tudjuk
Ősünk majomhoz hasonlatos
Kinek létét létünkkel megraboltuk
Hódolóiként a távolságnak
Mert a tájakat kezdettől fogva uraljuk

A tájak végén pedig csak felmerül a tenger
Sziklák fölött az éneklő sirálysereggel

És messze siváran zúg a hó
Húrjain orgona sikkant éjfelet
És zúg a hó s az orgona
Sikongat messzi éjfelet

Csak délnek

A tél narancsfái hatalmas lánggal égnek
Égnek
Bokros fűzfák között sípok zenélnek

Csak délnek

A H O L D

Mi úsztunk együtt talán egy ősi tóban
Midőn még nem voltak közbülső határaink
Meg nem fáradva úsztunk
Én körülöttem
Te körülöttem
Pengettük órák ezüst számlapjait
Kívül mozgási törvényeken
Ha napok és éjek egybefolytak

S volt bennünk nagy változatlan üresség
Ablakok tört sugárzásán szenderegni
Partok és kövek vonulását
Ébredésünkkel mérni fel
Míg kristály és csont kötött szövetéből
Külön-külön nem tudtunk létezésről
Mint két idő mely egyetlen percben él

De füst és föld züllött fodru anémái
Hol mint szomjúság virága
Hol mint gyökér égbe ütő parabolája
Támadtak szikrázó sejtjeinkbe
És mi csak néztük a magunk születését
És megéreztek halálunkat a víz ízében

Óránkat otthagytuk az ezüst időben
Hogy újból kezdtünk járni
Én magam körül
Te magad körül
Külön-külön egy ősi tóban
Ahol a hullámok ha partot érnek
Megfordulnak a másik part felé

A Z E S Ő K

Esők világ mérhetetlen kútjai felhajított érmék
Tévelygő mágneskoszorúk ive
Látni ábrándos koponyák csontvértetét
Ó ha a bronz penészbe fakul
Elessé lesz-e fenyítő harapásuk

Esők dicsó ha élünk s magasságokba tátjuk
Láthatatlan szánkat ajkunk fekete
Vonalát megnyújtva kemény havazásig

Tudván hogy alakulunk haladványok sekély ereiben
S bennünk hovatovább nem iszaposodnak
Fémes kereszt-ragyogásaitok
Mert ajtó a mi arcunk és bezzeg becsukjuk

És így ha uralkodik rajtunk
Napfordulókon által
Néhány napig a sárga és a zöld
Akárcsak hullástok iramló napos tavasza
Ha egyezkedünk a félsszel s inunkban
Megremeg súlyotok
Ő hisz káprázat az csupán

Ám jönnek a rosszak is
Árnyékból ködből pincemélyből ha lesnétek

FRANCZ MIHÁLY VERSEI

ANATOMIA

A tahiti szakállas öreg
mindig azt hajtogatta hogy
a madarak tolla a felhőkben
felítatódik egyszer

láttam ahogy elaludtak a kövek a bozót ásított apró szerelmet
leső szájacskájával s megmosta nőies fenekét mellét nyakát
estére házasságot akart kötni a sovány jegenyével

a tahiti szakállas öreg csak mondta
s nézte gyöngyszínű lányok táncát
az izmok feszülését bogarak zizzenését
a combok csapódását

a szerelemfa az utolsó párt várta

ő várt az öreg csak mondta
és elringatta a napok folyását
látta az alakos mell zokszavát
amint apró pontokkal nehezedett
rá a karcsú bordákra

a tahiti szakállas öreg megállt
a meztelen lány is a szerelemfa irányába
kezdett úszni

ELTŰNÉS

Árnyékom holnap nem lesz itt,
nem lesz,
mert kíváncsi önmagára.

Árnyékom elmegy,
elmegy, borzas keresztutak
véres fokára.

Árnyékom elmegy holnap,
holnap borzas keresztutak fokán
egy négytonnás teherautó
kereke alá fekszik.

A Z Ö N G Y I L K O S

Pont az éjben pont a napban
pont a létben pont a habban
pont az idő pont az álom
pont a lélek pont a bálon
pont a pontban a pontban pont
pont a pont pontban pontban
pont a gépben pont a sinen
pont a vágyban pont a vágyban
pont a képen pont az égen
arany cipőt árul a téren
kérem kérem kérem kérem
pont a pontban
pont a pírban
pont van minden
apró sirban
pont a hírben
pont a mellen
ezüst bimbó
vét ez ellen
a lány serdül
jobbra perdül
apró vállán
a pont elhül
csupasz teste
tükör láttán
melle két pont
pontban bálvány
hova tegye
pont a hegye
két vörös pont
ide vele
pont az éjben pont a napban
pont a létben pont a habban
pont az idő pont az élet
ezért vetett véget életének egy apró megszáradt öregember
s utcájában félnapig zúgtak a harangok
pont a pont pont a pontban
pont pont pont pont
lehajtott fejű pontok

AMERIKAI KÖLTŐK

AZ ŐRTÁLLÓ CSÜSZÖMÁSZO UTOLSÓ ÓRÁJA

Sam Bradley

Elfoglaltságomban észre sem vettem
a kis szörnyetegek
szemerklő hullását.
Kényelmetlen padlónk mindenütt a föld volt.
Gondolataimmal bibelődtem éppen a halott maszkok fölött.
Legnagyobb rubinjaik vöröslettek, akár a Mars.

Még a szolgák is
reszkettek e felfedezéstől; mint a válaszó dobok,
szavaik magasba szökve harsogtak. „Fel-
került a kincs” recsegték; „Felkerült a
szent tárgy”. Szóltam, megrémülve
ekkor a lelkesedéstől egy közönséges agyag láttán.

Könnyecén dolgoztunk a letűnt
történelmi rétegek között — és lázasan. Láttam
a finoman kitömött kis szörnyek uralkodását
az idegen lég flogisztonában.
Feladatukat elvégezve megkezdődött sorvadásuk,
kinyújtották piros nyelvüket éhes borzadállyal, és már meg sem kísérelték
a menekülést az alázatosság sűrke méhébe,
egyor hatalmasok, most a mi tulajdonunk.

Diluviálisok, hamar porrá változtak;
mi azért remegtünk, hogy megmentünk
egy példányt a természettudományi múzeumnak.
És senki sem kért kíméletet e teremtményeknek,
melyek a feledést jelképezték.

PSZICHOLÓGUS A BETEGEKHEZ

Leonard E. Nathan

Pácienseit egy üldözött lányról faggatja;
Mosolyog és olyan kisfiúsan kérdez...
Hazudnak neki inkább, hogy minden könnyebben menjen.

A kaucs csikorog, de mit is mondhat az ember?
A polcon a könyvek rengeteg esettel foglalkoznak,
S közben a képzeletbeli lány elszaladt.

Az otthon felbomlott. Darabjait össze lehet szedni,
De már nem illenek egymáshoz. De ki is tudná elviselni,
Hogy a lány mindig a legsötétebb zugba menekül?

A cigarettafüst mögött merengő páciens néma;
Az elfogott lány zilált külsővel
Fittyet hány a falra, az éjszakát várja.

Ha megkérdezi betegeit, jobban érzik-e magukat,
Egyesek félnek, mások hatalmasnak érzik magukat, vannak akik
Embernek látják és teljesen megfélelkeznek magukról.

A FEKETE ÖKÖR MEGKÖTÖTTE
A CSILLAGOKAT ÉS A SZALAGOKAT

Louis Simpson

„A sörtékből lesznek a tetvek”, mondta Chivington.
„Pusztítsd el a sörtéket, tetveid sem lesznek.”

A fehérek hajnalban törtek be, lövöldözve és gyilkolva
És élt az öreg Fekete Ökör
Aki a csillagokat meg a szalagokat erősítette sátorrúdjához --
Rikoltozás hallatszott mindenfelől.

A Homok Patak körül
Kisöpörték az amerikai tudatot.
És nem érdemes tubát fújni egy halott indiánnak.

CARACARA

Brewster Ghiselin

A sivatagtól sok mérföldnyire a papsajtok milliárdjai tenyésznek,
A narancshalom is szélesebb sok kies horizontnál,
Paradicsomi fény világít messze a tüskék alá,
A fény szívéből caracara csöpög.
Magasan a por mezsgyéjén, nyüzsgő egerészölyvek között
— A repüléstől szinte összecsucsklanak — lépked

Vállvonogatva, megfontoltan az ünnep ellenőre
Dölyfösen, felhúzott lábbal, egy fekete birkával a hátán.

Mielőtt a szolga észrevenné, hogy nyársra húzza,
Megy, mintha ő lenne az egyetlen meghívott vendég,
Egyenesen, fodrosan és tarkán, arisztokratikusan, hidegen
Egerészölyv-héja tollzatban, vörös jelvényével integetve,
— A szárnyak verdesésétől összeborzoltan, eltiporná az ünnepséget —
Lehajtott csőrrel, hogy megmártsa bortömlőjét a porban.

VIZSGAANYAG: AZ AMERIKAI RENESZÁNSZ

William Stafford

Töltsd ki: neved

————— Ido Emerson. Barátod

Thor———— Pondban él; tartozik

Neked a házbérrel és egy fejszével. A

Szomszédod egy házban él ————— a villák

Nem válaszolnak egy másik szomszédnak, Herman

—————, aki eltűnődik a színes halakon.

Gondolod, már elérkezett az idő, hogy Amerika —————.

Csak néhány szóban, mondd meg miért.

Fáy Gábor és Ladik Katalin fordításai

KÉT HALÁL

Norman Mailer

Ugyanazon a délutánon, amelyen Dalleson őrnagy támadását megindította, a szakasz tovább folytatta a Mount Anaka megmászását. A mérsékelten meredek kaptatókon minduntalan megfeneklettek a szörnyű hőségben. Valahányszor egy hasadékon át vagy völgykatlanon keresztül vonultak, a levegő szinte forrni látszott a lángoló sziklákon, arcizmaik egy idő múlva fájni kezdtek a szakadatlan hunyorgástól. Eleinte csak kisebb fájdalom volt, s teljesen el is veszett combizmaik görcsös rángatózása s a konok, csökönnyös hátfájás mellett, később azonban a menetelés leggyötrőbb kínjává vált. A szikrázó fény éles szilánkokként hatolt szemgolyóik lágy húsába, s agyuk mélyén űrült, vörös karikákként perdült táncra. Teljesen elvesztették érzéküket az iránt, milyen hosszú utat tettek meg; minden elhomályosult körülötük, s az egymástól eltérő terepfajták külön sajátos kínjai feledésbe merültek. Többé nem érdekelte őket, hogy az előttük álló száz yardnyi út vajon kopár sziklalejtő, bozótborította földdarabka, vagy pedig őserdő. Mindnek megvolt a maga fájdalmasan hátrányos tulajdonsága. Részegek csapataként tántorogtak, előrebukott fejjel vánszorogtak tovább, karjuk ernyedten csüngött le oldaluk mentén. Felszerelésük valamennyi darabja ólomnehézzé vált, testük csontos dudorain a legkülönbözőbb sebek keletkeztek. Válluk felhólyagosodott a hátizsákok szíjától, derekukat a töltényöv dörzsölte fel, puskáik szüntelenül fénköként verődtek oldalukhoz, s csipőjükön okoztak hólyagokat. Ingükön, ahol az izzadság már megszáradt, hosszú, kifakult, világos csíkok keletkeztek.

Fásultan haladtak felfelé, egyik sziklától a másikig, rendetlenül elszórtan, lihegve, nyöszörögve a kimerültségtől. Croft akarata ellenére arra kényszerült, hogy párpercenként ismétlődő pihenőket engedélyezzen: most már ugyanannyi ideig pihentek, mint meneteltek, szertenyújtott kezekkel, lábakkal, némán terülve el a sziklákon. A hordágyvivőkhöz hasonlóan ők is mindenről megfeledkeztek; nem érezték már magukat önálló emberi lényeknek többé. A szenvedés edényei voltak csupán. Teljesen megfeledkeztek az őrző út céljáról, a háborúról, még a talajt, melyen felfelé másztak, azt is elfelejtették. Társaik is mindössze bosszantó akadályoknak tűntek szemükben, melyekbe minduntalan beleütköznek. A forrón ragyogó égbolt, s az égő sziklák sokkal közvetlenebb valóságot jelentettek. Gondolataik egérfogóba került rácsálóként cikáztak bennük, figyelmük mindenekelőtt túlerőltetett lábuk remegésére összpontosult reménytelenül, azután egy-egy seb sajtására, majd percekre eltemette a kifulladásból való félelem.

Mindezen felül csak két érzés mozgatta még őket. Félték Crofttól s félelmük, minél inkább kimerültek, annál erősebb lett; minduntalan a hangjára vártak, s újabb méretekkkel vonszolták magukat előre, valahányszor parancsaival tovább ösztökélte őket. Valami tompult és sértett rémület telepedett rájuk, ki nem mondott, s majdnem megfejt-hetetlen rettegés parancsnokuktól.

És ennek ellentétéként, szerettek volna megállni; jobban kívánták, mint bármit is, ami után valaha is vágyat éreztek. Minden megtett lépés, izmaik minden egyes rángása, minden nyilallás mellkasukban egyre csak ezt az óhajukat keltette életre bennük. Szótlatlanul, vezetőjük iránti némán fortyogó gyűlölettel haladtak előre.

Croft majdnem ugyanilyen kimerült volt; most már ő is ugyanúgy szükségét érezte a pihenőknek, mint a többiek, s hajlandó volt eltúrní, hogy egy-egy pihenő majd kétszer annyi ideig tartson a tervezettnél. Megfeledkezett a hegycsúcsról, maga is szerette volna már abbahagyni az egészet, valahányszor egy pihenő véget ért, mindig heves küzdelmet vívott önmagával; miként a többiek, ő is átélte a kísértés valamennyi gyötrelmét, de mégis tovább indult. Tovább haladt, mert valahol lelke fenekén ott élt a meggyőződés, hogy a hegy megmászása múlhatatlanul szükséges. Döntése, melyet még lenn a völgyben hozott, vasabroncsként szorult agyára. Semmivel sem lett volna képes könnyebben visszafordulni, mint megölni magát.

Az egész délután folyamán tovább mentek előre, felfelé kaptatva a szelídebb lejtőkön, s szikláról sziklára küzdve fel magukat, valahányszor a hegyoldal meredekebbé vált. Egyik gerinctől a másikig vándoroltak, fájdalmasan botladozva a kisebb emelkedések ferde szikláinak mentén haladva megcsúsztak s el is estek sokszor, valahányszor egy kisebb darabon nedves agyagos területen haladtak át. A hegy mindörökké elérhetetlenül látszott emelkedni fölöttük. Erőfeszítéseik közben át dőnként a magasabban fekvő lejtők felé pillantottak egymást követve a végtelen kanyargó ösvényeken, s megkönnyebbülten vándoroltak tovább, valahányszor útjuk sík területen vezetett át.

Minetta, Wyman és Roth voltak a legelcsigázottabbak. Órák óta ők képezték már a sor végét, csak a legnagyobb erőfeszítés árán voltak képesek lépést tartani az élen haladókkal, s ez valamiféle közös kö-

teléket alakított ki hármuk között. Minetta és Wyman sajnálták Rothot, ki még náluk is gyámoltalanabb volt. Roth viszont támogatást kérőn tekintett rájuk, fáradságában megértette, hogy mivel csak alig valamivel kevésbé elnyűttek nála, nem gúnyolódnaq felette.

Életének legintenzívebb erőfeszítését élte át. A szakaszban töltött hetek és hónapok során Roth minden sértést, szidalmat egyre nagyobb fájdalommal nyelt magába. Ahelyett, hogy közömbössé vált volna, vagy pedig védőpáncélt vont volna maga köré, mind érzékenyebbé vált. És az őrjárat most addig a pontig juttatta, amikor már képtelen minden további bántalmazást elviselni; annak tudatában vonszolta tovább magát, hogy, ha túl soká áll, menthetetlenül a szakasz haragjának és nevetségének tárgyává lesz.

De ennek ellenére, mégis kidőlt. Elérte a pontot, melyen túl lábai nem működtek többé. Még ha mozdulatlanul állt is, minden pillanatban készek voltak összezsuklani alatta. A délután vége felé kezdett végleg összeroskadni. Lassú folyamat volt, egy sor fenékre esésen, tántorgáson és csúszáson át vezetett, a végső földre rogyásig. Minden néhány száz lábnyi út után elbotlott, s az emberek a szakaszban hálatelten várakoztak rá, amíg lassan talpra kényszeríti magát, hogy utána ismét tovább támolyogjon. De az egyes esések mind sűrűbben követték egymást. Roth majdnem öntudatlanul mozdult előre, lába minden hibás lépésnél összebicsaklott alatta. Félóra után már nem tudott többé segítség nélkül felállni a földről, minden lépése tévetség, bizonytalan lett, mint valami egészen kicsi gyereké, ha segítség nélkül halad át a szobán. Valóban gyerekként is esett el, lába összezsuklott alatta, s miközben zavartan ült combjára roskadva, megrökönyödve csak utólag döbrent rá, hogy már nem halad tovább.

Idővel ez idegesíteni kezdte a szakaszt. Croft nem engedte leülni embereit, s a kényszerű várakozás, míg Roth újra visszanyeri jártányi erejét, bosszantani kezdte őket. Egyre azt várták, mikor esik el újra Roth, s ebben a kikerülhetetlen ismétlődésben valósággal eszüket vesztették. Dühük Croftról Roth felé fordult.

A hegy mind alattomosabbá vált. Mintegy tíz percen át Croft egy meredek, függőleges falú kötőmb mentén húzódó sziklapárkányon vezette őket, az ösvény itt mindössze néhány láb széles volt. Jobbjuk felől, sohasem több, mint egy méternyire tőlük, néhány száz láb mély szakadék húzódott, s az emberek időnként, akaratuk ellenére is, egészen az út szélére kerültek. Ez újfajta félelmet támasztott bennük, s Roth ismétlődő elesései türelmetlenné tette őket. Minél előbb szerették volna maguk mögött hagyni a sziklapárkányt.

Körülbelül félúton felfelé Roth elesett, megpróbált feltápáskodni, majd, miután senki sem segített neki, újra elnyúlt a földön. A sziklapárkány felülete forró volt, mégis jólesett rajta a fekvés. A délutáni eső éppen most eredt meg, érezte, amint húsába szivárog és lehűti a követ. Nem kívánt felkelni többé. Valahol tompasága mögött újfajta ellenkezés vert gyökeret benne. Mi értelme továbbmenni?

Valaki megbökte vállát, s ő eltolta magától. — Nem bírok tovább menni — zihálta. — Nem bírok tovább menni, nem bírok. — Öklével gyengén a kőre csapott.

Gallagher állt mellette s próbálta felemelni — Kelj fel, te disznó! — kiáltotta. Rothot emelve teste belesajdult az erőfeszítésbe.

— Nem bírok. Eredj innen.

Roth hallotta saját zokogását. Homályosan sejtette, hogy a szakasz nagy része köréje gyűlt és őt nézi. De ennek sem volt eredménye; csak valami keserű gyönyört kölcsönzött neki a tudat, hogy a többiek látják, s ez mintegy ellensúlyozta szégyenét és elcsigázottságát.

Más már úgysem történhetett vele ezután. Csak lássák sírni, hadd tudják meg, hogy ő a legnyomorultabb ember a szakaszban. Csak így vonhatja magára figyelmüket. Oly sok mellőzöttség, annyi neveltség után, még ez is jobb a semminél.

Gallagher újra a vállát bökdöste. — Eredj innen, nem bírok felkelni — bögte Roth.

Gallagher megrázta, megvetés és szánalom vegyült benne. Sőt még ennél is több. Félt. Minden izomrostjával kívánta, bárcsak ő is Roth mellé fekhethetne. Valahányszor lélegzetet vett, a mellében remegő rémület és émely hatására neki is sírni lett volna kedve. Ha Roth nem kel fel, ő is összeroskad

— Kelj fel, Roth!

— Nem bírok.

Gallagher a hóna alá nyúlt és megkísérelte felemelni. Az élettelen lefelé húzó súly dühbe hozta. Elengedte Rothot és hátulról, tarkója felől arcul ütötte. — Kelj fel, te zsidó fattyú!

A pofon, s maga a szó áramütésként rázta fel. Roth érezte, hogy talpra áll és bukdácsolva előre indul. Először történt, hogy valaki ilyen szitokkal illette, s ez új kudarcok és vereségek látképét tárta ki előtte. Nem elég, hogy saját hibáiért ítélik el, saját tehetetlenségéért hibáztatják; egy egész vallás bűneit is rákenik, melyben nem is hisz, egy faj bűneit, mely voltaképpen nem is létezik. — Hitlerizmus, fajüldözők — morogta. Némán tántorgott előre, megpróbálta magába nyelni hirtelen megrázkódtatását. Mért mondták ezt neki, mért nem látják be, hogy ez nem az ő hibája?

De még valami más is végbement benne. Valamennyi védekezési módja, életének minden védőfala már a szakasz nyers légkörében lassan szétmállott; kimerültsége most a tartóoszlopokat is kidöntötte, Gallagher ütése pedig az épület utolsó maradványait is lerombolta. Még védtelenebbnek érezte magát. Lázadozott, s megvertnek érezte magát, amiért képtelen szólni társaihoz és megmagyarázni helyzetét. Neveltséges, gondolta Roth valahol agyának legmélyén, hisz nem fajról van szó, nem nemzetről. Mért lennék zsidó, ha többé nem hiszek a vallásban? És ez volt az oszlop, amely most összeomlott, úgyhogy még kimerültsége ellenére is megértett valamit abból, amit Goldstein mindig is tudott. Minden tette messzebb nyúló következményeket von ezáltal maga után. Nemcsak nem szeretik az emberek, de mindenhová sötétebb tintával írják a nevét.

Hát jó, tegyék. Életmentő harag, nagyszerű harag érkezett segítségére. Először volt igazán dühös életében, s dühe felkorbácsolta testét, vagy száz yardnyira vitte előbbre, aztán még százszal, majd megint ennyivel, még tovább. Feje sajgott ott, ahol Gallagher megütötte, teste imbolygott, de, úgy érezte, ha nem menetelnének most. rávetné

magát az emberekre s küzdene velük, míg csak eszméletét nem vesztené. Szípgott, de már nem önszánalomból. Most értett csak mindent. Bűnbak volt, mert mindenütt kell lennie bűnbaknak. És egy zsidó volt a bűnbak, mert nem lehettek meg nélküle.

Teste kicsi volt. Haragja szenvedélyes, de szánalmas, s ezt igazgatalannak érezte. Lenne csak erősebb, majd megmutatná. De még így is, miközben tájékozva haladt az ösvényen az emberek mögött, volt benne valami más, minden eddigitől eltérő vonás, valami, ami lenyűgözően hatott. Mert e pár perc alatt, nem félt az emberektől. Megmegingó testtel, vállán oldalkonyuló fejjel leküzdötte kimerültségét, s úgy vánszorgott, megfélekezve testéről, újszerű haragjától övezve, tovább, egyedül.

Croft e ponton bizonytalanná vált. Nem számolt azzal, hogy Roth összeesik. Ez egyszer tanácstalan volt. A szakasz vezetésének sokhónapos munkája, a Hearnnel töltött három, feszültséggel teli nap megtette hatását. Fáradt volt, minden rosszul menő dolog kihozta sodrából; az emberek komorsága, fáradtsága, vonakodásuk, hogy tovább menjenek, lassan felőrölte erejét. A döntés, melyet Martinez felderítő útja után hozott, végleg kimerítette. Mikor Roth utolszor rogyott össze, hátat fordított, s úgy várakozott. E pillanatban túl fáradt volt, semhogy bármit is tegyen. Ha Gallagher nem üti meg, talán ő lép közbe, de így örült, hogy tétlenül várhat. Valamennyi balsikere s apró kudarcai egyszerre fontosnak tűntek a szemében. Undorral emlékezett vissza bémultságára ott a folyó partján, amikor a japánok átköltöztak hozzá; azóta sokat gondolt az ütközetre, az apró vak pettyekre, melyek váratlanul tűntek fel, még mielőtt cselekedhetett volna. Most az egyszer határozatlan volt. A hegy még mindig kacérkodott vele, még mindig előre vonzotta, de ez már inkább csak lábainak ölmosan automatikus engedelmességében nyilvánult meg. Érezte, túlértékelte a szakasz erejét és saját energiáját. Mindössze egy-két óra volt hátra sötétedésig, s a csúcstól addig semmiképp sem érhetik el.

A párkány, amelyen felfelé haladtak, elkeskenyedett. A hegygerinc tetejét, mintegy száz yardnyira látta maga fölött, sziklásan, csipkézeten, majdnem áthághatatlanul. Valamivel messzebb előttük a párkány meredeken emelkedett felfelé, és átszelte a hegygerincet, e mögött kellett lenni a csúcstól. Nem több, mint ezer lábnyira magasodhatott fölöttük. Szerette volna, ha szeme elé tárul az orom, még mielőtt éjszakai pihenőre térnek.

De a párkány most veszélyesebbé vált. Az esőfelhők puffadt léggömbökként telepedtek fölējük, s ők valami majdnem ködszerű közegeben folytatták útjukat. Az eső itt hidegebb volt. Megborzongtatta őket, lábuk minduntalan megcsúszott a nedves sziklán. Újabb néhány perc múlva az eső egészen elhomályosította a felettük húzódó gerincet, ők pedig arcukkal a sziklafal felé fordulva, óvatosan, apránként haladtak tovább a sziklapárkányon.

A párkány most mindössze egy láb széles volt. A szakasz csak nagyon lassan haladhatott rajta, s az emberek a sziklafal függőleges red-
pedéseiben növények és cserjékben kerestek támaszt maguk-

nak. Minden lépésük fájdalommal járt, ijesztő volt, de minél meszebb jutottak a sziklapárkányon felfelé, annál rémületesebbé vált szemükben a visszafordulás gondolata. Remélték, hogy a következő pillanatban a párkány ismét kiszélesedik, mert képtelennek érezték magukat, hogy visszafordulva egynémely helyen még egyszer átkelheszenek. Az út most elég veszélyes volt ahhoz, hogy átmenetileg felrázza őket fásultságukból, úgyhogy éberen, feszült körültekintéssel haladtak vagy negyven yardnyit. Egyszer-kétszer lepillantottak, de ez túl ijesztő vállalkozás volt. A köd ellenére is, legalább száz yardnyi meredeken aláeső sziklafalat láthattak, s ez hirtelen másfajta gyengeséget hívott életre bennük. Váratlanul meglevenedni érezték ilyenkor a morzsalékony, szürke, csúszós sziklafalakat, amelyek párolgó fókabórként lélegzeni látszottak. Valami utálatosan hússzerű benyomást keltett ez bennük, páni félelmet okozott, és sietségre készítette őket.

A párkány kilenc hüvelyknyire keskenyedett. Croft előrekémelt a ködfátyolban, s megkísérelte eldönteni, vajon távolabb kiszélesedik-e. Az első hely volt ez a hegyen, melynek megmászása némi ügyességet is kívánt. Mindeddig lényegében csak nagyon magas domb volt, de itt Croft kötelet vagy hegmászó csákányt szeretett volna. Tovább botorkált előre, karját és lábát szétterpesztve a sziklafalnak dőlt, ujjai repedések után kutattak, melyekben megkapaszkodhat.

Aztán egy, a párkányt megszakító, mintegy négy láb széles hasadékhoz érkezett. A párkány két része közt semmi sem volt, sem bokrok sem gyökerek, melyekben megfogódzhatott volna. A kiszögellés hirtelen tűnt el s a túlsó oldalon folytatódott. Magában a hasadékban csak a meredeken aláeső sziklafal volt látható. Sík terepen csak egy egyszerű ugrás kellett volna, mindössze egy jókora lépés, itt azonban ez annyit jelentett, hogy oldalirányban kell ugrania, bal lábbal ellöknie magát, a túloldalon jobbal földet érni és a párkányon imbolgva, közben még egyensúlyát is megtartani.

Óvatosan lecsúsztatta hátizsákját, s a mögötte álló Martineznek nyújtotta, egy pillanatig tétovázott, jobb lábát a hasadék felett himbálta. Azután oldalt szökkent, egy pillanatig még ingadozott a túlsó oldalon, mielőtt visszanyerte egyensúlyát.

— Jézusom, hogy a szarba lehet itt átkelni? — hallotta morogni társai egyikét.

— Csak várjatok itt — mondta Croft —, megyek és megnézem, kiszélesedik-e az út. — Vagy ötven lábnyit haladt előre, s felfedezte, hogy odébb az út ismét szélesebb lesz. Mély megkönnyebbülést érzett emiatt, mert ellenkező esetben vissza kellett volna fordulniuk, hogy más utat keressenek. S tudta, képtelen lenne rávenni a szakaszt, hogy még egyszer felfelé induljon.

Áthajolt a hasadék fölött és átvette hátizsákját Martineztől. A távolság elég kicsi volt ahhoz, hogy kezükkel elérjék egymást. Aztán átvette Martinez hátizsákját, és pár méterrel távolabb húzódott. — Gyerünk, emberek — kiáltotta —, kezdődhet az átkelés. Ideát jóval tisztább a levegő.

Ideges suttogás hallatszott. —, Idehallgass, Croft — hallotta Red hangját —, és legalább szélesebb valamivel ez a szaros ösvény odaát?

— Ühüm, nem is kevéssel. — De Croft haragudott magára ezért a válaszáért. Azt kellett volna mondania Rednek, hogy fogja be a pofáját.

Roth a sor végén iszonyodva figyelte az eseményeket. Bizonyára elvétí majd az ugrást; testén akarata ellenére is szorongás áradt szét. Haragja még mindig nem szűnt meg, csak éppen csendesebbé oldódott. Nagyon fáradt volt.

Miközben társait figyelte, amint hátizsákjukat tovább nyújtják s átugranak a hasadék fölött, rémülete egyre növekedett. Olyasmít kellett tennie, amire sohasem volt képes, gimnazista éveinek régi rettegéséhez volt ez hasonló, akkor is ilyesmit érzett, mikor a kinzóeszközként előtte magasodó bakot nézve sorára várakozott.

És sora elkerülhetetlenül közeledett. Minetta, az utolsó előtti ember, kis ideig habozott a hasadék szélén, aztán erőtlenül elnevette magát, s átbillent a túlsó oldalra. — Jézus, de szaros akrobata vagyok. — Roth megköszöri torkát. — Csinálj helyet, megyek — mondta halkán. Átnyújtotta hátizsákját.

Minetta úgy beszélt hozzá, mintha csak valami állat lenne.

— Csak nyugodtan, apuskám. Nem olyan nagy eset. Csak nyugodtan, és minden simán megy.

Roth neheztelt ezért. — Minden rendben — mondta.

De mikor a hasadék szélére lépett, lábai egyszerre élettelené váltak. A túloldalt folytatódó párkány mérhetetlenül távol volt tőle. A függőleges sziklafalak siváran, csupaszon buktak a mélybe.

— Jövök — motyogta újra, de mégsem mozdult. Közvetlenül az ugrás előtt elveszítette bátorságát.

Háromig számolok magamban, gondolta.

Egy.

Kettő.

Három.

De moccanni sem tudott. A döntő másodperc elnyúlt, azután semmivé vált. Teste cserben hagyta. Ugrani akart, de teste érezte, képtelen rá.

A túlsó oldalról Gallaghert hallotta. — Menj közelebb, Minetta, és kapd el a nyavalyást. — Gallagher Minetta lábai közt négykézláb feléje mászott, előrenyújtotta karját, és rámordult: — Na gyere, csak el kell kapnod a kezemet. Így nem eshetsz le.

Elborzadva néztek rá. Gallagher Minetta lábánál guggolt, arca és keze Minetta lábai közül meredt feléje; Roth megvetéssel telt meg. Csak most értette meg ezt a Gallaghert. Szájhős, egy beijedt szájhős. Most mondhatna nekik valamit. Ha nem ugrana át, Croftnak vissza kellene fordulnia. Vége lenne az őrzáratnak. És Roth e pillanatban tisztában volt önmagával, hirtelen úgy érezte, képes lenne szembenézni Crofttal.

De a szakasz nem értené meg. Gúnyt úznének belőle, csak hogy nyereségükkel saját gyengeségüket leplezhessék. Szíve keserűséggel telt meg. — Jövök — kiáltotta hirtelen. Ha így kívánják tőle, hát legyen...

Érezte, hogy bal lába előrerúgja, aztán ügyetlenül előrebukott, kiemerült teste erőtlenül oldalra billent. Egy pillanatig Gallagher dőb-

benten rámeredő arcát látta, elsuhant Gallagher keze mellett, azután a szikla, majd a semmi után kapott.

Miközben lefelé zuhant, Roth saját dühösen ordító hangját hallotta, s meglepődött, hogyan is képes ekkora hangot kiadni magából. Mielőtt messze lenn a sziklákön szétzúzta volna magát, szédülete, himni nem tudása mögött mindössze egyetlen gondolat élt még benne. Élni szeretett volna. Ő a kis ember, miközben lefelé bukfencezett az ürön át.

Másnap korán reggel Goldstein és Ridges újra útnak indult a hordágyval. A reggel hűvös volt, s végre sík terepen haladtak, de mindez nem sok változást jelentett. Egy órán belül az érzéketlenségnek ismét ugyanarra a szintjére rázódtak, amelyen egy nappal korábban is voltak. Néhány lábnyival előbbre küzdötték magukat, aztán letették Wilsont, majd újra nekifeszültek. Körülöttük mindenütt, az északi hegyek felé magasodva lankás dombhátak hullámzóttak. A vidék a szemhatáron magasodó homokdűnákra emlékeztető békés, sápadt, sárga látképként tárult ki előttük. A csendet semmi sem törte meg Zihálva, nyögve, terhük alatt megörnyedve vánszorogtak tovább. Az ég sápadt, erőtlen reggeli kék színben mutatkozott, de messze délen, túl a dzsungelen egymást taszigáló pufók felhők füzére vonult.

Ezen a reggelen gyötrelmük új formát öltött. Wilson láza fokozódott, szakadatlanul vízárt nyöszörgött, érvelt, könyörgött, ordított, szidta őket. Mintha érkekek közül csupán hallásuk maradt volna meg számukra és az is csak részlegesen; nem hallották sem a rovarok zúgását, sem saját nyögdecslő hangjukat, valahányszor lélegzetet vették. Csak Wilsont hallották, dobhártyájukat szakadatlanul ostromló vízárt való rimánkodását, mely, bár nem akartak tudomást venni róla, szünet nélkül fülükben zakatolt.

— *Emberek, vizet kell adjatok.* — Wilson szája sarkára rozsaszínes tajték száradt, szemei kínos nyugtalansággal forogtak. Időről időre erőtlenül fészkelődött a hordágyon. Valahogy kisebbnek látszott, testének hatalmas vázán a hús mintha összeszáradt volna. Néha perccen át üres tekintettel bámult az égre, s finnyásan szimatolt maga körül. De nem ismerte fel, hogy a kellemetlen szagot ő maga okozza. Negyven óra telt el sebesülése óta, s ez idő alatt ismételen maga alá piszkolt, vérzett és izzadt, sőt az éjszaka, alvás közben még az egészségtelenül nedves föld nyirkát is magába szívta. Száját elgyengülten, hangsúlyozottan fintorgó grimaszba vonta. — *Emberek, ti bűdösek vagytok.*

Amazok minden különösebb érzés nélkül hallgatták, s ismét csak levegőért kapkodtak. Amiként hozzászokva a dzsungelbeli élethez s az állandó nedvességhez, elfeledték, mit jelent száraz ruhában járni, most ugyanúgy arról is megfeledkeztek, mit jelent erőfeszítés nélkül lélegzetet venni. Nem is gondoltak efölött; még csak arra sem gondoltak, mikor fog útjuk véget érni. Egész létüket ez az út jelentette.

Ezen a reggelen Goldstein összeszedte magát annyira, hogy valami segédeszközt eszeljen ki. Legfőképp elgémberedett ujjaiak hátráltatták őket. Mindössze néhány másodpercen át voltak képesek a hordágyra fonódni, mielőtt még kezük szétnyílt volna a teher súlya alatt.

Goldstein most levágta hátizsákjáról a szíjakat, összeerősítette őket, s az így nyert hosszabb szíjat vállán átvetve a hordágy rúdjaiba kötötte. Valahányszor ujjai további szorításra képtelenné váltak, a súlyt a szíjra helyezte át s úgy vonszolta magát előre, míg csak kezei újra munkaképesé nem lettek. Ridges hamarosan követte példáját, így haladtak tovább hámba fogottan, a hordágy terhe lassú ütemben ringott közöttük.

— Vízet, az úristenit, te rohadt...

— Nincs víz — zihálta Goldstein.

— Te átkozott zsidókölyök. — Wilson ismét köhögni kezdett. Lábai fájtak. Az arcán játszó szél forró volt, áthevült, mint valami konyha levegője, amelynek tűzhelyét túlságosan megrakták, s közben ablakait is csukva tartják. Gyűlölte a hordágyvivőket; megkínzott gyerekeknek érezte magát. — Goldstein — ismételte —, mit vacakolsz folyton?

Goldstein szája vézna erőfőlen mosolyra húzódott. Wilson megsértette, s ő most hirtelen irigyelni kezdte Wilsont, amiért sohasem kényeszerült rá, hogy meggondolja, mit mond vagy mit tesz. — Nem ihat sz vizet — motyogta s valami szinte kéjes reménykedéssel várta, hogy Wilson tovább folytassa a szitkozódást. Mint valami ostorhoz szokott állat, serkentőnek érezte Wilson szitkait.

Égyszerre Wilson elordította magát: — *Emberek, vizet kell, nagy adjatok.*

Goldstein ekkor már el is feledte, miért nem szabad Wilsonnak innia. Csak annyit tudott, hogy tilos, s idegesítette, amiért képtelen rá magyarázatot találni. Valami riadalmat keltett ez benne. Goldsteinre különösen hatott Wilson szenvedése; lassan, mintegy helyet szorítva magának kimerültsége mellett, a testébe hatolt. Valahányszor Wilson feljajdult, Goldstein nyilallást érzett; ha a hordágy hirtelen megbílt, Goldstein gyomra görcsösen összerándult, mintha valami liftben nagy sebességgel lefelé ereszkedett volna. És valahányszor Wilson vizet követelt, Goldstein mindig újra szomjúságot érzett. Ha kinyitotta kulacsát, büntudat fogta el, s inkább órákon át kibírta víz nélkül, semhogy Wilsont provokálta volna. Úgy látszott, függetlenül attól, bármily mély lázálomban legyen is, Wilson mindig észreveszi, valahányszor előveszik kulacsait. Wilson olyan teher volt, melytől nem szakadhattak el. Goldstein úgy érezte, örökké vinnie kell; nem is volt képes gondolni másra. Gondolatainak határát saját teste, a hordágy és Ridges háta képezte. Nem látta a sárga dombokat s nem kérdezte, meddig kell menniük. Nagy ritkán hitetlenkedve feleségére és gyermekére gondolt. Oly távol voltak tőle. Ha valaki e pillanatban azt újságolja, meghaltak, meglehet, vállat von csupán. Wilson sokkal valószínűsőbb volt. Wilson volt az egyedüli létező valóság.

— Emberek, én nektek adok mindent, amit csak akartok. — Wilson hangja megváltozott, majdnem élessé lett. Hosszan, áradó hullámokban beszélt, kántálva, majdnem kivehetetlenül. — Csak mondjátok meg, mit akartok, emberek. Odaadom nektek, akármilyen legyen is... Akartok pénzt? ... Száz fontot adok nektek, csak tegyetek le és adjatok inni. Csak vizet adjatok, mást nem is kérek tőletek...

Hosszabb pihenőre álltak meg, Goldstein kissé odébb tántorodott, majd arca esve, néhány percen át mozdulatlanul fekve maradt. Ridges tornpán rá, majd Wilsonra bálnult. — Mit akarsz? Egy kis vizet?

— Aha, adjál... vizet adjál.

Ridges sóhajtott. Zömök erőteljes alakja az utolsó két nap alatt mintha összement volna. Nagy petyhüdt szája tátva volt. Háta megrovidült, karjai megnyúltak, feje még kisebb szögben kókadtt a mellére. Ritkás, hirtelenszőke haja csapzottan hullott lejtős homlokába, ruhája nedvesen tapadt a testéhez. Hatalmas, közönyös tojásként hatott, melyet valami tömzsi fatöncré állítottak. — Csönd legyen, én nem tom, nem kaphatok vizet.

— Adjál csak és én a világon mindent megteszek érted.

Ridges a nyakszirtjét vakarta. Nem szokta meg, hogy egyedül határozzon. Egész életében hol ettől, hol attól kapott utasítást, s most furcsa rosszullét környékezte. — Goldsteint kéne megkérdezni — motyogta.

— Goldstein egy nagy rakás...

— Én nem tom. — Ridges rötyögött. Nevetése mintha nagyon mélyről jött volna. Maga sem tudta, miért nevet. Talán zavarában. Ők ketten Goldsteinnel túlságosan is kimerültek voltak, semhogy szóljanak egymáshoz, de mégis úgy érezte, Goldstein a vezető, annak ellenére, hogy az utat inkább ő ismeri visszafelé. De Ridges soha semmiféle vállalkozást sem vezetett még, s pusztán szokásból elvárta, hogy mindenben Goldstein határozzon.

De Goldstein most vagy tíz yardnyira feküdt tőle, arccal a földre borulva, majdnem önkívületben. Ridges a fejét rázta. Túl fáradt a gondolkodáshoz, mondta magában. Mégis, egyenesen képtelenségnek látta, hogy ne adjanak vizet valakinek. Egy csöpp víz senkinek sem árthat, jegyezte meg magában.

De mégis, Goldstein olvasni is tud. Ridges visszariadt a gondolatától, hogy a könyvek és újságok misztikus világának valamely törvényét megszegheti. Apa szok mondani valamit arról, mi van, ha egy betegnek nem adnak vizet, gondolta Ridges. De nem tudott visszaemlékezni, mi volt az. — Hogy érzed magad, komám? — kérdezte bizonytalanul.

— Víz kell adnod. Égek belül.

Ridges újra fejét rázta. Wilson bűnös életet élt, és most a pokol tüzeiben ég. Ridges valami megilletődöttséggel vegyes iszonyatot érzett. Aki bűnös-ként végzi, annak bűnhődése csakis szörnyű lehet. De az Úr Jézus a szegény bűnösökért halt meg, mondta magában. És könyörtelennek lenni szintén bűn volt.

— Én asziszem, ihatnál. — Ridges sóhajtott. Elővette kulacsát, és csendben ismét Goldstein felé nézett. Nem szerette volna, ha megszidná ezért. — No itt van, igyad meg gyorsan.

Wilson lázasan ivott, a víz kicsordult szájából, végigpatakzott állán és benedvesítette inggallérját. Mohón ivott, szenvedélyesen, nyelőcsöve kéjesen dolgozott. — Rendes tag vagy — motyogta. Egy kevés víz torkán akadt, mire hevesen köhögni kezdett, álláról lopva, ideges mozdulattal törölte le a vért. Ridges egy cseppecskét figyelt, amit

Wilson elmulasztott letörölni. Lassan olvadt szét Wilson állának nedves felületén, s fokozatosan mind világosabb rózsaszínbe fakult.

— Gondolod, hogy kikészülök? — kérdezte Wilson.

— Biztosan. — Ridges összeborzadt.

Egy lelkész egyszer arról prédikált, miként kerülheti el az ember a pokol lángjait. — Nem menekülhetsz, meghalsz, ha bűnös maradsz — mondta. Ridges tudta, hogy hazudik, de mindazonáltal tovább folytatta. — Biztos véged lesz, Wilson.

— Én is azt hiszem . . .

Goldstein két tenyerét a földnek feszítve lassan talpra kényszerítette magát. Nagyon szeretett volna továbbra is a földön fekve maradni. — Azt hiszem, mennünk kell — mondta csüggedten. Újra a hordágyba fogták magukat és tovább vánszorogtak.

— Rendes pasik vagytok, nincs még két jobb ember, mint ti ketten.

Megszégyenültnék érezték magukat. Újraéledő fájdalmaik első pillanatában, mindketten gyűlölték Wilsont.

— Semmi az egész — mondta Goldstein.

— Nem igaz, én azt mondom, az egész rohad szakaszban nincs még két olyan ember, mint ti vagytok. — Aztán csend lett, valamennyien újra a menetelés fásultságába süllyedtek. Wilson kis időre önkívület-újra a menetelés fásultságába süllyedtek. Wilson kis időre önkívületbe zuhant, aztán újra magához tért. Sebe fájni kezdett, ismét társait szidta, hangosan jajgatva a fájdalomtól.

Ridgest mindez most jobban gyötörte, mint Goldsteint. A meneteiés kínjaival nem sokat gondolt; valahogy természetesnek találta az egészszet, kissé talán kimerítőbb volt minden más munkánál, amit életében végzett, de egészen fiatal korától kezdve megtanulta, hogy az ember életének legtöbb napját munkával tölti, s céltalan bármi mást is várni az élettől. Ha nem is kedvére való, ha fájdalmas is, akkor sem tehet ellene semmit az ember. A munkát, mit kiróttak rá, el kell végeznie. De most, életében először gyűlölni kezdte. Meglehet, túlságosan is sok fáradtság termelte anyag halmozódott fel már testében, talán a túlfokozott erőfeszítés formálta át agyának szerkezetét, de most mindenképpen nyomorúságosnak érezte ezt a munkát, sőt mintegy járulékként hirtelen megértette, hogy voltaképpen mindig is gyűlölte a földmunka robotját, a véget nem érő, egyhangú küzdelmet a makacs, kiszikkadt talajjal.

Ez azonban túlságosan is súlyos felismerés volt számára; visszavonulásra kényszerült. S ez nem volt túl nehéz. Nem szokta meg, hogy önálló megállapításokat rázson ki agyából, most pedig túlságosan is tompult, s túl fáradt is volt. A fejében kipattanó gondolat hirtelen robbant fel, sok szikrát szórt szét maga körül, de füstje hamar eloszlott, s utána nem maradt más, csak valami kényelmetlen megfeneklettség érzete, valami változásé. Néhány perccel utóbb már csupán zavart volt; tudta, az előbb valami szentségtörőt gondolt, de hogy mi volt az, arra már nem emlékezett. Ismét terhéhez rögzítve érezte magát.

Ehhez azonban most valami más is keveredett. Nem feledte el, hogy vizet adott Wilsonnak, s emlékezett a módra is, ahogyan Wilson mondta: „Éggek belül”. Egy már elkárhozott embert vittek, s ez min-

denképpen jelentett valamit. Kissé kényelmetlennek találta a gondolatot, hogy ezáltal valahogy ő is beszennyeződhet, de valójában mégsem ez bántotta. Az Úr útjai kiszámíthatatlanok. Valami másról volt itt szó; nekik is tanulniuk kell a példából, és talán fizetniük is saját bűneikért. Ridges nem fogalmazta meg ezt ilyen tisztán önmaga előtt, mégis a rémület és izgalom egyfajta keverékét érezte, ami voltaképpen túlzott fáradtságából eredt. Vissza kell térítenünk. És miként Brown esetében is történt, a dolgok bonyolultsága és ellentmondásossága egyetlen egyszerű belső parancsban semlegesítette egymást. Fejét lehajtotta, s néhány lépést haladva, tovább spekulált.

— Emberek, engem akár itt is hagyhattok. — Wilson szeméből néhány könnycsepp szivárgott elő. — Semmi értelme, hogy törjétek magatokat miattam. — Láza újra kínozni kezdte, s valami fájdalmas, ólomsúlyszerű önkívületként nehezedett testére. Egyfajta vágy kerítette hatalmába, hogy kifejezzon valamit — Hagyjatok itt. Menjetek tovább emberek. — Wilson keze ökölbe szorult. Szerette volna megajándékozni társait valamivel, de nem tudta, mi lehetne az. Olyan jó emberek voltak. — Hagyjatok itt. — Panaszos hangon beszélt, mint valami gyerek, ha valami olyasmiért siránkozik, amit úgysem kaphat a kezébe.

Goldstein hallgatta, ugyanazok az öngazolások kísértették, amelyeket Stanley is követett. Szerette volna tudni, miként közölhetné gondolatait Ridgessel, közben hallgatott.

Ridges dörmögött: — Fogd be a szád, Wilson. Úgyse hagyunk itt.

Így aztán Goldstein sem hagyhatta cserben. Nem lehet ő az első; attól félt, Ridges ez esetben hátára venné Wilsont és úgy folytatná útját. Keserűség fogta el s ájulásra gondolt. Ezt azonban mégsem akarta megtenni, de ugyanakkor dühös volt Brownra és Stanleyre, amiért cserbenhagyták őket. Ha ők kidőltek, miért ne dőlhetne ki ő is?, töprengett, de tudta, képtelen megtenni.

— Tegyetek csak le szépen, és menjetek, emberek.

— Visszaviszünk — dünnyögte Ridges. Maga is Wilson sorsára hagyásának gondolatával játszott, de aztán az undortól éremlyegve elűzte magától. Ha elhagyná, az gyilkosság lenne, szörnyű bűn lenne, ha egy keresztényt meghalni hagyna. Ridges a lelkén keletkező fekete foltra gondolt. Lelkét gyerekkora óta valami tárgynak képzelte, mely méretre és alakra nézve egy futball-labdához hasonlít, s valahol a gyomor tájékán székel. Valahányszor vétkezett, fehér lelkére mindig egy kitörölhetetlen fekete pötty került, melynek mérete az elkövetett bűn nagyságától függött. Ha az ember halálakor a fehér futballnak több mint fele feketének bizonyul, a pokolba kerül. Ridges bizonyos volt abban, hogy Wilson elhagyásának bűne lelkének legalább egynegyedét feketére festené.

Goldstein viszont nagyapja szavaira emlékezett: „Jehuda Halévi azt írja, Izrael valamennyi nép szíve”. Tovább vonszolta magát a hordágyat cipelve, már csupán megszokásból, tudomást sem véve testének kínjairól. Tudata befelé fordult; ha vak lett volna, akkor sem láthatott volna kevesebbet. Éppen csak követte Ridgest, anélkül, hogy nézte volna, merre is haladnak.

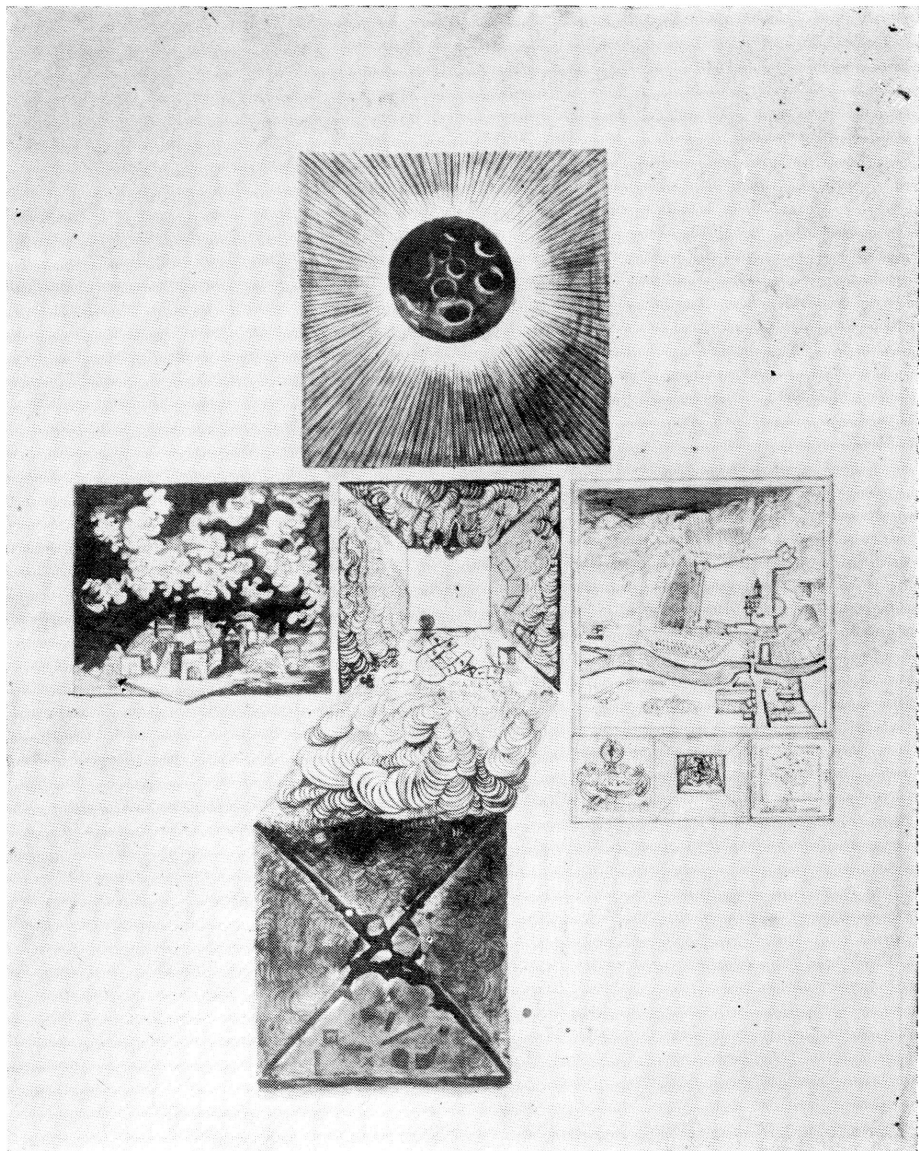
„Izrael valamennyi nép szíve.” Izrael öntudat is volt egyben, s hosszú kinyújtott idegszál; minden érzés rajta futott át. De ennél is többet jelentett: ő volt a szív, amely mindig szenvedett, valahányszor a test bármely része is beteg volt.

És a szívet most Wilson jelentette. Goldstein nem mondta magának ezt, sőt nem is gondolt erre, de a gondolat mélyen, valahol a szavakban kifejezhetőség szintje alatt, ott dolgozott benne. Az elmúlt két nap alatt túlságosan is sokat szenvedett; átvészelte első heveny fáradtságát, azt követő tompultságát, s lázhoz közel álló izgatottságát. A fájdalomnak is épp annyi a fokozata, mint a gyönyörnek. Mikor akarata megtiltotta számára, hogy összeessék, Goldstein egyre mélyebbre vájta magát a kimerültség és szorongás rétegein át, egészen az ismeretlenség mélységeibe. Ezúttal már valami olyan szinten állt, ahol a dolgok megszokott arányai semmivé válnak. Szemei éppen csak annyira látták el feladatukat, hogy gépiesen tudomásul vette, merre jár; hallása és szaglása csupán egymástól elszigetelt apróságokra korlátozódott; elcsigázott testében néha még valami fájdalmat is érzett, de mindezek már csak mintegy rajta kívül állva jelentkeztek, tárgyakként, melyeket akár kezébe is vehetett volna. Agya egyszerre volt fásult és érzékenny, védtelen és érzéketlenségbe burkolt.

„Valamennyi nép szíve?” De két nap után, tizenöt mérföldnyi vándorszorgás után a trópusi nap alatt, a Wilson testével való örökké tartó küszködés után, egy elhagyott idegen vidéken át, néhány órára mindez még igaz is lehetett számára. Összezavarodott érzékeivel, kavargó tudatával, Goldstein valahol a jelképek csarnokán támolygott végig. Wilson olyasmi volt, amitől nem szabadulhatott. A szív. És ha a szív meghal... de a folytatás az öröködés mocskában süllyedt el. Oly soká vitték egyre tovább és tovább, hogy nem halhat meg. Hasát szétlőtték, csupa vér és szar lett, a láz hömpölygő árján ringott, elszenvedve a hevenyészett hordágy rázásának minden gyötrelmét, és mégis, Wilson nem halt meg. És még most is viszik. Ennek valami mélyebb értelme volt, s Goldstein úgy botorkált keresgélve utána, agyával életre injekciózva érzéketlenné vált lábait, mint olyan ember, aki egyre a vonatot üldözi, melyről rég lekésett már.

— Én szeretek dolgozni, nem vagyok akármilyen szarházi — motyogta Wilson. — Ha a te dolgod, csináld meg rendesen, én ezt szoktam mondani. — Lélegzete ismét bugyborékolva tört fel szájából. — Brown és Stanley. Brown és Stanley szart érnek! — Erőtlenül kuncozott magában. — May, a kis bogár, mikor már egészen kicsi volt, mindig a nadrádjába kakált. — Homályos emlékei közt bolyongott azokból az időkből, mikor kislánya egészen apró gyerek volt még. — A leghelyesebb kis ördög a világon. — Később, mikor már kétéves volt, rendszerint valami ajtó mögött vagy kamrában hagyta nyomát — Beleléptél, az istenit neki, piszkos lettél. — Nevetett, de nevetése inkább csak erőtlen sípoló zihálásnak hatott. Egy pillanatra felidézte bosszúságának és örömének azt a keverékét, mely akkor vett erőt rajta, mikor felfedezte, mit tett a kislány. — Az istenit, Alice dühös lesz.

Dühös volt akkor is, mikor a kórházban meglátogatta, s akkor is, mikor az ő betegségét felfedezték. — Azt mondják, egy kis adag meg

BRANKO MILJUS

rajz

se kottyán az embernek. Mi a fenét ér ilyen kis adag? Ötször is bevettem egy nap és egy nyavalyát használt. — Teste megfeszült a hordágyon, s úgy kiáltott, mintha vitatkozna valakivel. — Adjál csak valami piridint vagy hogy az ördögbe hívják. — Jobbra-balra forgolódott, s majdnem sikerült egyik könyökére támaszkodnia. — Most, hogy itt ez az istenverte nyílt seb, talán nincs is szükség az operációra, így is kiszedhetik belőlem az egész vacakot. — Üresen bőfögött, elhomályosult szemmel nézve a száján kipatakozó s a himbálódzó hordágyon szerteszét fröcskölődő vért. Mindez oly távolinak tűnt számára, mégis megdöbbenőnek találta. — Na mit szólsz hozzá, Ridges, ugye így is kiszedhetik? . . .

De amazok nem hallották, s ő csak nézte a szájából apró cseppekben hulló vért, azután kedvetlenül visszahanyatlott.

— Meg fogok halni.

A rémület s az ellenszegülés remegése futott keresztül rajta. Szájában érezte a vér ízét és reszketni kezdett. — Az istenit. Nem fogok meghalni, nem halok meg — sírta, fuldokolva a zokogástól, mikor a felgyülemlett váladék eldugaszolta torkát. A hangok megrémítették; hirtelen újra a magas nád közt hevert, vére a napégette földre omlott, s a japánok a közelében beszéltek. — Elkapnak, mindjárt elkapnak! — kiáltotta váratlanul. — Jézus, emberek, ne hagyjatok meghalni.

Ridges ezúttal meghallotta, fásultan megállt, leállította a hordágyat, és kiszabadította magát a szíjakkól. Mint valami részeg, aki csak hosszasan bibelődve, körülményesen képes valamely ajtót kinyitni, Ridges Wilson fejéhez ment, s melléje térdelt.

— Elkapnak — nyögte Wilson, arca eltorzult, szemüregéből öntudatlan könnyek szivárogtak elő, legördültek halántékán és a füle körüli kuszált haj közt vesztek el.

Ridges föléje hajolt, s bambán saját durvasertéjű szakállát babrál-gatta.

— Wilson — szólt rekedten, kissé parancsoló hangon.

— Na?

— Wilson, még mindig van idő megtérni.

— Micso . . . ?

Ridges elszánta magát. Talán még nincs késő. Meglehet, Wilson még nem kárhozott el. — Vissza kell térned az Úr Jézus Krisztushoz.

— Aha . . .

Ridges gyengéden megrázta. — Még mindig van idő a megtérésre — folytatta ünnepélyesen gyászos hangon. Goldstein fásultan, üresen, szemrehányólag nézett rá.

— A mennyeknek országába juthatsz. — Hangja oly mély volt, hogy szinte egészen elveszett. A hang gordonkahúrként rezgett Wilson fülében.

— Aha — dünnyögte Wilson.

— Hogy mondtad? Imádkozol bűnbocsánatért?

— Mi? — sóhajtott Wilson. Ki beszél hozzá, ki háborgatja? Ha beleegyeznek, nyugton hagyják. — Aha — dünnyögte újra.

Ridges szemében néhány könnycsepp gyűlt össze. Izgatottnak érezte magát. Anya mesélt nekem egyszer egy bűnösről, aki halálos

ágyán tért meg, jutott eszébe. Sosem felejtette el ezt a történetet, de sohasem képzelte volna, hogy egyszer ő is ilyen csodát tehet.

— Menj innen, te átkozott japán.

Ridges meghökkent. Hát Wilson már el is feledte volna megtérését. De nem merete beismerni ezt. Ha Wilson megtérése után újra eltaszítaná magától a kegyelmet, büntetése kétszeresen súlyos lehet. Nem, ilyesmire senki sem vetemedhet.

— Emlékezz arra, amit mondtál — suttogetta Ridges majdnem nyersen. — *Szállj magadba*, ember.

Félve tovább hallgatni Wilsont, felállt, a hordágy végéhez ment, elrendezte a takarót Wilson lábán, azután nyakába vette a szíjat, s áthúzta a hóna alatt. Egy pillanat múlva, miután Goldstein is elkészült, tovább indultak.

Egy órai út után érték el a dzsungelt; Ridges hátrahagyta Goldsteint a hordággal, s fürkészve jobb felé indult, amíg csak rá nem lelt a csapásra, amelyet négy nappal ezelőtt a szakasz vágott. Alig pár száz yardnyira volt tőlük. Ridges halvány örömhullámot érzett, amiért ilyen ügyes volt. Pedig valójában inkább csak ösztönösen cselekedett. A folytonos táborozások, az őserdőn át vezető utak, a hosszsan elnyúló tengerpartok mindig megzavarták; valamennyi egyformának látszott, dombos vidéken azonban könnyen és biztosan tájékozódott.

Visszatért Goldsteinhez, aztán újra felkerekedtek, néhány perc után a csapáshoz értek. Az ösvény időközben összébbzárult, s talaja sáros volt az esőtől. Botladozva haladtak, gyakran elcsúsztak, dagadt lábuk nehezen talált támaszt a síkos sárban. Ha nem lettek volna anynyira fáradtak, talán észrevették volna a különbséget; a tény, hogy a nap nem perzseli őket többé, talán örömmel üdvözölték volna, a bizonytalan járás, a bokrok, indák és tövises szívós ellenállása viszont felbosszantotta volna őket. De így alig vettek tudomást minderről. Most csupán annyit tudtak, hogy a hordágyat úgysem sajnálják más-ként, csakis kemény küzdelem árán, de az akadályok sajátos egyedi körülményei már semmi hatást sem gyakoroltak rájuk.

Mégis, most sokkal lassabban haladtak. Az utat mindössze olyan szélesre vágták, ami egy emberi váll szélességének felel meg, s a hordágy több helyen megrekedt. Egyszer-kétszer egyáltalán semmi helyük sem volt, hogy Wilsont továbbvihessék, ilyenkor Ridges a vállára emelte, s úgy vonszolta magát előre, míg a csapás újra ki nem széledett. Goldstein kezében a hordággal követte.

Ott ahol az ösvény a patakhoz érkezett, hosszabb pihenőt tartottak. Ez egyébként nem önszántukból történt; egy percnyi pihenőre meg kellett állniuk, de a perc gyorsan elröppent, majd teljes félórába nyúlt. A vége felé Wilson nyugtalanná vált, s fészkelődni kezdett a hordágyon. Odakúsztak hozzá, s megpróbálták leszerelni mozdulatait, de valami teljesen lekötötte figyelmét, hatalmas kezeivel hadonászva, hevesen öklözte társait.

— Nyugodj meg — szólt Goldstein.

— Megölnek — jajszékelte Wilson.

— Senki se nyúlhat hozzád. — Ridges megpróbálta lefogni karjait, de Wilson ismét szabaddá tette magát. Homlokát újra kiverte a ve-

rejték. Erőlködve lecsúszni igyekezett a hordágyról, de társai visszakényszerítették. Lábai egyre rángatóztak, minden öt másodpercben megpróbált felülni, aztán nyögve visszahanyatlott. — Bavavavavavamm — motyogta egy mczsár hangját utánozva, miközben két kezét védekezőleg arca elé kapta. — Ah, itt jönnek. — Tovább vinnyogott. Te kurafi, hát mit gondolsz, mi a szarnak vagyok én itt?

A harc emléke mindkettőjüket megriasztotta. Csendben ültek Wilson mellett, kerülték egymás tekintetét. Először érezték félelmetesenek a dzsungelt, mióta újra belsejébe hatoltak.

— Csend legyen, Wilson — szólt Ridges. — Ide csődíted a japánokat.

— Meg fogok halni — motyogta Wilson. Felemelkedett, majdnem egészen ülő helyzetbe, aztán újra visszaesett. Amikor megint rájuk nézett, szemei tiszták voltak, de nagyon gyengének látszott. Egy vagy két pillanat múlva beszélni kezdett. — Rossz bőrben vagyok emberek. — Köpni próbált, de nyála éppen csak állára fröccsent. — Már a lukat sem érzem a hasamba. — Remegő ujjáival szennyes ruhái közt a sebét kereste.

— Csupa genny az egész. — Sóhajtott, kiszáradt nyelvével végignyalta ajkát. — Szomjas vagyok.

— Nem ihatsz — mondta Goldstein. — Egy cseppet sem.

— Igen, tudom, egy cseppet sem. Wilson erőtllenül nevetett. — Nyavalyás vénasszony vagy Goldstein. Ha nem lennél annyira beszari, egész rendes fiú volnál. — Goldstein nem válaszolt. Túl fáradt volt, semhogy bármit is értsen a szavakból.

— Akarsz valamit, Wilson? — kérdezte Ridges.

— Vízet.

— Ittál már.

Wilson köhögött, merev kicserepesedett szája sarkából újra vér szivárgott. — A seggem is vérzik — nyögdécselte. — Aaah, menjetek innen emberek. — Néhány pillanatig csendben volt, de ajkai hangtalanul tovább mozogtak. — Sose tudtam kisütni, melyikhez menjek vissza, Alice-hez-e vagy a másikhoz. — Érezte, amint belsejében új folyamatok mennek végbe. Sebe mintha keresztülfúrta volna testét; úgy tűnt neki, akár egész kezét is a nyílásba sülyeszhetné anélkül, hogy bármit is érezne. — Oh. — Fátyolosan tekintett az emberekre. Látása egy pillanatra rendeződött, tisztán kivehette őket. Goldstein arca hátrahanyatlott, úgyhogy arccsontjai erősen kiugrottak, orra kampós csőrnek hatott. Szemének kivörösödött ováljában szivárványhártyája ragyogóan, fájdalmasan kéknek tetszett, szőke szakálla vörösnek, barnának, piszkosnak tűnt. állát a dzsungelban szerzett karmolások tarkították.

És Ridges agyonhajszolt állatnak látszott. Durva vonásai petyhüdtébbek voltak, mint máskor, szája nyitva volt, alsó ajka lefittyedt. Lihegve, de szabályos ritmusban lélegzett.

Wilson szeretett volna mondani nekik valamit. Jó emberek, gondolta. Senki sem kényszerítette őket, hogy ilyen messzire elhozzák. — Elismerem, amit tettetek értem — motyogta. De nem ez volt az igazi. Adnia kellene nekik valamit.

— Ide figyeljeteK, emberek, van egy ócska kis szeszfőzőgépem, s én mindig arra vártam, hogy egyszer majd felállítom valahol az erdőben, csak hát az volt a baj, hogy sehol sem maradtunk elég ideig. De működésbe kell hoznom... — Arcára valami lelkesedésre emlékeztető vonás ült ki. Miközben beszélt, hitte is amit mond. — Nincs az a pénz, amit meg nem érne, ha felállítja az ember. Csak ki kell nyitni a csapot és ihattok, amennyit akartok. — Ismét sülyedni kezdett, de erőszakkal kényszerítette magát, hogy öntudatánál maradjon. — De amint visszaérünk, muszáj csinálnom valamennyit, s mindenki kap tőlem egy egész kulacsra valót. Ingyen, egy egész kulaccsal. — A másik kettő elnyűtt arca kifejezéstelen maradt, Wilson a fejét rázta. Nem, ez túl kevés mindazért, amit tettek érte. — Emberek, tőlem ti mindig kaphattok italt, sose fájjon a fejetek emiatt. Csak kérjeteK tőlem és már meg is kaptátok. — Mindazt hitte is, amit mond, csak éppen azt sajnálta, hogy még nem készítette el a szeszfőzőt. — Amennyit csak akartok. — Hasa újra megrándult, aztán heves görcs fogta el, s hátraesve ismét önkívületbe hullott, egyszer még megdöbben tenyögött egyet, mintha zuhanni érezné magát valahová. Nnyelve kitolódott, légzése utolsót hördült. Aztán legurult a hordágyról.

Amazok újra a hordágyra húzták. Goldstein felemelte Wilson karját, és a pulzusát kereste. De ujjai túl gyengék voltak, semhogy a kart fenntarthassák. Visszaejtette, majd mutatóujjával végigtapogatta Wilson karizma it. De ujjhegye túl érzéketlen volt. Még a bőrt sem érezte. Egy idő múlva már csak nézett rá. — Azt hiszem, meghalt.

— Igen — motyogta Ridges. Sóhajtott, bizonytalanul imádkozásra gondolt.

— De hát, az előbb még... beszélt. — Goldstein megrázkódott a döbbenettől, egy pillanatig mindaz ott kavargott agyában, ami ki mondhatatlan volt.

— Akár mehetnének is — dűnnyögte Ridges. Nehézkesen felállt, s kezdte vállára csatolni a hordágy szíjait. Goldstein először tétovázott, aztán ő is követte példáját. Elkészülve, a sekélyen csöngedező patakhoz támolyogtak és a víz folyásával egy irányban továbbindultak.

Eszükbe sem jutott, bármi furcsát is találni abban, hogy egy halottal haladnak tovább. Túlságosan megszokták már, hogy minden pihenő után újra felvegyék; egyedül azt tudták, tovább kell vinniük. Sőt, mi ennél is több, egyikük sem hitte, hogy Wilson valóban meghalt. Tudták, mégsem hitték. Ha hirtelen vízért kiált, még csak meg sem lepődtek volna.

Mégis, arról beszéltek, mit tegyenek vele. Az egyik pihenő során Ridges így szólt: — Ha visszavisszük, keresztény temetést kell adni neki, mert megbánta bűne it.

— Úhüm. — Így beszéltek, anélkül, hogy éreznék a szavak értelmét. Goldstein nem kívánt tudomást venni arról, hogy Wilson meghalt, semmit sem gondolt, csak tocsogott tovább a sekélyen áramló vízben, bakancsa meg-megcsúszott a lapos, sima köveken. Megértette, ez egyszer olyasmi történt, amivel képtelen szembenézni.

És Ridges is zavart volt. Nem volt biztos benne, hogy Wilson valóban imádkozott-e bűnbocsánatért; agyában minden összekavarodott, egyedül ahhoz a gondolathoz ragaszkodott görcsösen, hogy, ha Wilson t

visszavihetné és illőképp eltemethetné, úgy megtérése mindenképpen érvényessé válna. Ezen túlmenőleg azonban mindketten természetes csalódást éreztek, amiért csupán azért cipelték ily messze magukkal, hogy végül mégis meghaljon. Sikerral szerették volna befejezni odiszszéjükát.

Nagyon lassan, lassabban, mint életükben valaha is, tovább camogtak a vízben, a hordágy most is kettejük közt himbálódzott. Fellettük a fák ágai és a levélzet fonódott össze; a patak alagutat vájt a dzsungelen át. Fejük lehorgadt, lábuk mereven járt, mintha félnének, összecsiklik alattuk, ha térdben meghajlítják. Pihenéskor csak letottyantak a sekély vízbe, hagyva félig elmerülni Wilsont, miközben elnyúlnak a hordágy mellett.

Majdnem öntudatlanok voltak. Lábuk a patak fenekén botladozott, lépteik alatt a vízmosás kavicsai ropogtak. A bokáikat nyaldosó víz hűvös volt, de alig érezték. Az őserdei folyosó félhomályában támolyogtak tovább, némán követve a víz folyását. Közeledésükre az állatok ricsajozni kezdtek, a majmok rikácsoltak és tomporukat vakarták, a madarak kiáltozva figyelmeztették egymást. Amikor aztán közelükbe értek, az állatok elhallgattak, s még azután is, mikor már eltávolodtak, hosszú percekig csendben maradtak. Ridges és Goldstein vakként tapogatózott előre, testük szavak nélkül beszélt. Mögöttük hallgattak az állatok, csupán figyelmeztető jelzéseket küldtek előre, végig a dzsungel keskeny alagútján. Útjuk akár temetési menet is lehetett volna.

Egy vízesésnél egyik lapos, derékig érő szikláról a másikra ereszkedtek, elsőnek mindig Ridges huppant le s állt meg a tajtékozó vízben, azután Goldstein lecsúszlatta a hordágyat, majd ő is társa után zötytyent. Átküzdötték magukat a mélyebb vízben, óvatosan úsztatva a hordágyat kettejük között. Aztán ismét sekélyebb vízben csobbanó léptekkel haladtak tovább. Sűrűn csetledeztek-botladoztak, el is estek gyakran, úgyhogy Wilson testét majdnem elragadta a víz. Egyfolytában, megállás nélkül, mindössze néhány lányit haladhattak, nyögéseik a dzsungel neszeiben s az áramló víz zúgásában veszték el.

Mintha a testhez s a hordágyhoz kötötték volna őket. Valahányszor elestek, mindenekelőtt Wilson testéhez kaptak, s csak miután sikerült megóvniuk, ébredtek rá, hogy közben saját szájukba ömlik a víz. Mindez bármely más valaha is véghezvitt ösztönös tettüknél mélyebbről jött. Nem gondoltak rá, mit is tesznek majd Wilsonnal, ha útjuk végére érnek, többé már arra sem emlékeztek, hogy meghalt. Terhe eleven volt számukra. Meghalt? Éppoly élő volt szemükben, mint mindig is azelőtt.

És mégis elveszítették. Ahhoz a sebes folyású részhez értek, ahol annak idején Hearn, vitte át az indákból font kötelet a patakon, melyet az elmúlt négy nap alatt elsodort a sziklákon át sebesen örvénylő víz, úgyhogy most semmi sem nyújthatott támaszt számukra. Alig ismerték fel, milyen veszélybe kerültek. Leléptek, be a sodró sellők közé, három-négy lépést tettek előre s csak azután hőkölte vissza a kavargó víztől. A hordágy kiugrott elgyengült ujjai közül, s a rájukfonódó szíjaknál fogva magávalragadta őket. Botladozva sodródtak a sebes vízben, s közben fuldokolva, vizet nyelve a sziklákra pillantot-

tak. Erőtlenül küszködtek, hogy kiszabadítsák magukat, kétségbeesetten igyekeztek talpra állni, de az áramlat túl erős volt. Félig megfuladva sodortatták magukat a vízzel.

A hordágy egy sziklához csapódva megreccsent, hallották a vászon repedését, de hangja csupán elszigetelt érzetként jelentkezett, páni félelmük közepette, mely a sodró vízben elfogta őket. Még egyszer megragadták, de aztán a hordágy egészen kettétört, s a szíjak lecsúsztak vállaikról. Levegőért kapkodva, gyakorlatilag érzéketlenül kecmeregtek ki a sodrás legveszélyesebb részéből, és a part felé tántorogtak.

Egyedül maradtak.

Ez a tény csak lassan tört utat magának rémületük szintje fölé. Képtelenek voltak megérteni. Egy pillanattal előbb még vitték Wilsont, s most egyszerre eltűnt. Kezük üres volt.

— Elment — motyogta Ridges.

Meg-meginogva, elesve meg újra felkelve, lefelé a patakon, utána indultak. Néhány száz yarddal odébb egy fordulóban látták is a hordágyat, de Wilson teste tőlük már egészen messze tűnt el egy kanyarban. — Gyerünk, fogjuk ki — szolt Ridges elgyengülten. Egy lépést tett előre, majd arccal a vízbe bukott. Nagyon lassan tápáskodott fel, aztán újra menni kezdett.

Újabb kanyarhoz értek, s itt megálltak. Túl a fordulón a patak mocsárrá szélesedett. Csupán egy keskeny vízcík maradt belőle középen, mindkét oldalán ingovánnyal. Wilson ide sodródott, majd beleveszett a mocsár sűrűségébe. Napokig tartott volna, míg rátalálnak, ha ugyan el nem merült.

— Kész — mondta Goldstein —, elveszett.

— El — suttogta Ridges. Újabb lépést tett előre, és ismét elvágódott a vízben. Az arcát simogató vizet kellemesnek találta, és semmi kedvet sem érzett a felálláshoz. — Na gyerünk — szolt rá Goldstein.

Ridges sírni kezdett. Új helyzetbe tornázta magát s úgy böngött karjára hajtott fejjel, a víz csípője és lábai körül folydogált. Goldstein imbolyogva állt mellette.

— Az anyja úristenit a fattyújának — fuldokolta Ridges. Gyerek-kora óta most káromkodott először; a szavak lassan, egyenként törtek elő mellkasából, a düh és keserűség légüres terét hagyva maguk után. Wilsonnak nem lesz meg a maga temetése, de ez valahogy most nem is volt fontos. Sokkal inkább az számított, hogy térben és időben oly nagy távolságon át cipelte testét s a végén mégis semmi sem maradt belőle. Egész életében fizetség nélkül dolgozott; nagyapja, apja és jó-maga véget nem érő szegénységben, egyre csak a sovány termésért küszködött. És mit ért a munkájuk? „Mi haszna vagyon az embernek az ő munkájából, miközben a nap alatt dolgozik?” Ez a sor jutott eszébe. Mindig gyűlölte a bibliának ezt a sorát. Nem, ez nem igazság. Egyszer, mikor igazán szép termésük ígérkezett, egy vad felhőszakadás tett tönkre mindent. Hirtelen gyűlöletet érzett. Hát miféle isten az, aki végül is mindig kijátssza az embert?

A megátalkodott tréfamester.

Keserűségben, csalódottságában, kétségbeesésében sírt, kimerült-

ségében, kudarcra miatt, s megdöbbenésében csupaszon megmutatkozó felismerése felett, hogy mindez hiába volt.

És Goldstein mellette állt; hogy az áramló vízben fenntartsa magát, Ridges vállába kapaszkodott. Időről időre ajkait mozgatta és erőtllenül megvakarta arcát. „Izrael a népek szíve.”

De a szív most halott volt, s a test még mindig élt. Valamennyi zsidó szenvedése hiábavaló volt. Egyetlen áldozat sem térült meg, egyetlen leckéből sem okult senki. Szélbe szórt szemét volt minden, szörnyű veszteség csak a történelem szemétdombjára hullott. A gettók, a megnyomorodott lelkek, a tömeggyilkosságok és pogromok, a gázkamrák, a mézégető kemencék, minden — mindez senkit sem érintett, mindez semmiért volt. Mindig csak vitték vitték terhüket s mikor végül is túl nehéz lett, elhajították. Ez volt minden. Túl volt már a könnyeken is, csak állt Ridges mellett, olyan ember döbbenetével, aki váratlanul fedezte fel, hogy valaki, akit szeretett, nincs többé. E pillanatban semmit sem érzett, csak üres haragot, mélységes felháborodást, s mintha valami mérhetetlen reménytelenség született volna meg benne.

— Na gyerünk — suttogta.

Riges végre felkelt, s ők ingadozva megindultak a vízen át, bokáikon érezték, amint újra sekélyebbé válik. A patak kiszélesedett, kavicsokon át csörgedezett, sáros, majd homokos lett. Még egy kanyar hosszán vánszorogtak végig, azután megpillantották a napfényben fürdő óceánt.

Néhány perc múlva a tenger partjára tántorogtak. Kimerültségük ellenére is vagy száz yardnyit mentek még. Valahogy viszolyogtak attól, hogy túlságosan a patak közelében maradjanak.

Mintegy közös megegyezésre nyúltak el a homokban, s feküdtek ott mozdulatlanul, arcukat karjukra hajtva, hátukon a nap melegével. Délután közepe volt. Semmit sem kellett tenniük, csak várni, míg a szakasz visszatér, s megérkezik a motorcsónak, hogy felszedje őket. Puskáikat, hátizsákjaikat, élelmiszerkészletüket elvesztették, de ezzel sem törődtek. Túlságosan elcsigázottak voltak, később pedig a dzsungelben is találhattak ételmet maguknak.

Így feküdtek, egészen estig, túl gyengén a mozgáshoz, a pihenés ernyedt gyönyörét szíva magukba, testükön érezve a nap sugarait. Nem beszéltek. Bosszúságuk egymás ellen fordult, a közösen elviselt megaláztatás és kudarc feletti bárgyú, keserű gyűlöletet érezték egymás iránt. Órák teltek el, elbóbiskoltak, majd újra magukhoz tértek, ismét álomba merültek, majd a napsütésben való alvás kiváltotta émélyre ébredtek fel.

Goldstein végül is felült, és kulacsa után tapogatózott. Nagyon lassan, mintha először életében tenné meg ezt a mozdulatot, lecsavarta fedelét és szájához emelte. Fel sem ismerte, mennyire szomjas. Első pillanatban a víz íze csodálatosnak tűnt. Lassan kortyolni kényszerítette magát, minden korty után elvette szájáról a kulacsot. Mikor már félig kiürült, észrevette, hogy Ridges őt figyel. Valahogy nyilvánvalónak látszott, hogy Ridgesnek semmi vize sem maradt.

Ridges felkelhetett volna, hogy a patakhoz menjen, de Goldstein tudta, mit jelent ez. Hisz oly gyenge volt. A felállás gondolata, s

hogy vagy száz yardnyit menjen a patakig, olyan kint jelentett volna számára, mellyel képtelen lett volna szembenézni. És Ridges bizonyára ugyanígy érez.

Goldstein ingerült lett. Miért nem volt előrelátóbb Ridges és vigyázott jobban a vizére? De az ital ízét egyszerre poshadtnak találta. Csak most vette észre, mennyire felmelegedett. Erőszakkal kényszerítette magát, hogy még egyet kortyintson belőle.

Aztán megmagyarázhatatlan szégyent érezve, a kulacsot Ridges felé nyújtotta.

— Na itt van, akarsz inni?

— Aham. — Ridges szomjasan ivott. Csak mikor már majdnem teljesen kiürítette a kulacsot, akkor pillantott Goldsteinre ismét.

— Nekem nem kell, idd csak ki.

— Holnap majd a dzsungelben kereshetünk magunknak élelmet — szólt Ridges.

-- Tudom.

Ridges bágyadtan mosolygott: — Majd csak megleszünk.

Varga Zoltán fordítása

LÁTSZOTT RAJTA, HOGY NEM ŐSLAKÓ

Tolnai Ottó

Már majdnem keresztben feküdt. A lepedők kicsit piszkosan, nem is piszkosan, sötétfehéren, csavarodtak a vállára, az egyik lábára, le-
lógtek a padlóra. „Öreg görög”. Lábujjait próbálta az egyik csipkés
szegély szemeibe akasztani. Eszébe jutott, hogy a csipkés rész rend-
szerint fejtől szokott lenni, és abbahagyta. Kilenc óra negyvenöt volt.
Elfelejtette levetni az óráját. Ezt az órát valahogy szerette. Zsebórát
szándékozott venni, de amikor ráakadt erre a szögletesre, inkább ezt
választotta. Éjszakára mindig letette. Nem attól félt, hogy hozzáüti
az ágy széléhez, inkább attól, hogy behatol a por. Úgy gondolta, az
ágyak porosak. Egyetemista korában eléggé piszkosak voltak az ágyai
és ez valahogy belerögződött. Viszont egy idő óta félt is lekapcsolni
az órát. Tényleg félni kezdett, hogy egy dinárnyi fekete lyuk van a
kezén, alatta. Nem emlékezett, honnan, mikor szedte ezt fel. Biztosan
valami szürrealista ötlete lehetett. Biztosan. Felesége hétre munkára
ment. Volt úgy, hogy ő is fölbredt és lekísérte a partra, az autóbusz-
állomásig. A sofőr mindig üdvözlöi őket, felemeli a kezét. Lánya, a
sofőr lánya, egy ideig a feleségével dolgozott. De váratlanul, egyik
napról a másikra, leszáványodott. Szeme körül mind kilátszott az a sok-
sok kusza ér. Kettő, három egészen megfeszült, szinte kinyújtották a
szemét. És szemei is eresebbek lettek. Nem vörösek, nem. Fehérje in-
kább kitisztult, kék lett. A hajszálerek meg egészen sötétvörösek. Mint
valami szép állatszemek. Különbön is szinte átlátszó lett a bőre. Pe-
dig érdekes, szeplői is akkor jelentkeztek. Igaz, még azok alatt is tisz-
tán látszott az erek kék rajza. Akkor vette észre, hogy a soványodás-

sal és a lázzal tényleg valami különös szépség is jár: áttetszővé válik az ember. Egy évre rá meghalt. Vagy elutazott? Nem is kérdezte. Hajnalban legszebb a tenger. Máskor félni lehet tőle. Igaz, a hegyektől, szántóföldektől is lehet félni. És nemcsak olyankor, amikor eltéved az ember, vagy nincs hova mennie, hanem éppen olyankor, amikor tudja, hogy mondjuk egy szobába fog majd belépni és a szobában egyáltalán nem lesz sötét, de világos sem lesz, és a szobában majd emberek lesznek, egyszerűen emberek, élő, annyira élő, hús-vér emberek, kékespiros emberek, akiknek a kezei alig észrevehetően deformálódtak valamitől, a munkától, vagy a semmittevéstől és az ablaküvegen keresztül látni fogja a földeket vagy a hegyeket, éppen olyankor... Elbámészkodott. A sirályok mintha a halakkal háltak volna. Olyan tiszták, boldogok. Később megfogja őket a hajófüst. Meg aztán később már félelmetesen rikácsolnak. Körülbortorkálta a félszigetet. A halászok azt hitték: turista. Látszott rajta, hogy nem őslakó. Legjobb esetben olyan emigránsfélének tűnhetett. Igaz, ahhoz még fiatal volt. Hiszen ilyen fiatalon még nem szoktak „veszíteni” az emberek. Főleg nem olyan nagy dolgokat, olyan nagy dolgokban. Felesége észrevette, hogy mind tovább ácsorog a tükör előtt. Megpróbált kicsit hanyagabban, egyszerűbben, természetesebben öltözködni. De amikor közelebb hajolt, észrevette, hogy egy-két izom kinyúlt, elgyöngült az arcán, észrevette, hogy „leesett” az álla, arca nagyobb, hosszabb lett. Többször lepődött meg, hogy más az arckifejezése, mint éppen gondolta, érezte. Utoljára még egy kagylót hozott hamutálcának. Ez már a negyedik. Lópatára emlékeztetett, úgy fordítva. Mondta is. Mesélte, szerette hallgatni, ahogy reszelik a szarut, meg ahogy a tüzes patkó megégeti. Megijedt, idővel mennyire kitisztul egy-egy gyerekkori motívum. Például azok az eperfarönkök, amit a nagy tél idején kellett minden hajnalban fűrészelniük bátyjával. Apjuk börtönben volt, fenn a hegyekben, ahol kígyók is voltak. Olyan utakat építettek, ahol most szédülnek az utasok. Kanyonfalakra véstek párkányt. De azt szerették csinálni, mert sok volt a falban a tojás. Zsákvarró tükkel ütöttek rajtuk lyukat. Vince bácsi leesett, de esés közben még kihörpintette a kis, zöld szeplős tojást. Mintha a madarak nem haragudtak volna rájuk. Még a sasok sem. És otthon, amíg az apjuk oda volt, neki és bátyjának kellett fűrészelni a télirevalót. Hatalmas keresztvágó fűrészsel. Avas szalonnával dörzsölték a nagy fogakat. Rossz reszelővel próbálták élesíteni őket. Valami tető alatt. Húguk nem is ismerte apjukat. Bársonyruháik voltak. Édesanyjuknak még a házkutatás előtt sikerült eldugnia egy vég órany bársonyt. Tél volt, de a fészere alja poros volt. A bátyja mindig oda vizelt, port húzott rá aztán csizmájával. A bátyja „rossz” volt. Ha összeveszett az anyjával, napokig nem jött haza. Egyszer ellopott egy díszkötésű lexikont meg egy széles karimájú női kalapot. A bátyja nyáron nem volt hajlandó kopaszra nyíratkozni. Nagyszüleiknek ki kellett kötniük az egyik fához, és úgy nyírták nullásra, létrás-nullásra. Olyankor, ha lekísérte feleségét, csak dél körül ért vissza. Összerakta az ágyat. Megborotválkozott. Akkortájtiban már szép tiszta volt a bőre. Hófehér, két oldalán dinárnyi pirossal. Amióta fenn az óvárosban felfedezte azt a kis öreg francia borbélyt, ritkán borotválkozott odahaza. Ha sok pénze

lenne, mesélte, éjjel-nappal borotváltatná magát. Szebb dolgot nem is tudna elképzelni, kívánni. „Végül még megnyúzatod magad”, mondta a felesége. Egy rakás papirost, sárga kéziratpapirost (citromsárga, bagolyvíznyomású papirosra írt, ott találta az egyik kis papírkereskedésben és mind felvásárolta, volt már egy kis patinájuk is, a háború előttről maradhattak), könyvet rakott az íróasztalra. Mintha dolgozott volna. Pedig még azon a Marcuse-könyvön sem rágta át magát. (A fordítójától kapta, még mielőtt árulni kezdték volna. Attól a kis, mérges, mirigy-emberkétől, attól a határualanul ingerlékeny lelkű muszlimán emberkétől, aki mindig svédül szavalt neki az utcán, hogy megálltak az emberek. És különben is őt még mindig izgatta a Freudügy. A könyv külalakja is tetszett neki). Megvizsgálta felesége párnáját. Tisztább volt, mint az övé. Habár ő néha meg is fordította. Nem szeretett fejet mosni, mert mindjobban hullott a haja. Félt, hogy egyszer majd ő is olyan mesterkedésekhez fog folyamodni, mint a kopaszodó emberek általában. Szeretett volna felkelni, de mintha valaki ráült volna a mellére. A mennyezet kukacait vizsgálta már vagy két-három órája. — Megint három piros. Az egyik már napok óta nem mozdul az égő mellől. Szabályos spirálba tekerődött, szépen. A másik kettő még a sarkoknál tartott. Nem tudta biztosan, a fény felé igyekeznek-e. Tegnap valami dobozzal összenyomott egyet. Úgy ropogott, mintha üvegből lett volna. Teljes erejéből meg kellett nyomnia. Érezte a doboz puha papírfalán keresztül, mutatójaja alatt, ahogy előbb megrándult, próbált összehúzódkodni, aztán hirtelen megkeményedett, megüvegesedett. Végül is, éppen csak megroppant. Bepiszkította a falat. A doboz az ágy alá rúgta. Aztán bemászott érte. Felesége biztosan azt hinné, véletlenül esett oda, szoknyájába törölné és az íróasztal sarkára tenné. Nadrágja zsebébe dugta. Még most is ott volt. Nem is emlékezett, mi lehetett benne, az övé vagy a feleségéé volt-e. Hirtelen észrevette, milyen fülledt a szoba levegője. Felkelt, kinyitotta a terasz durva, fehérre festett zsalugáteres ajtaját. A zsalugátereket nem lehetett használni, bedagadtak. Az egyik kitört. „Hogy törhetett ki?”, kérdezte valamelyikük. „Elképzelhetetlen”, mondta másikkuk. „Biztos valaki erővel próbálta felhúzni.” „A nap miatt?” „Igen, a nap miatt, minden bizonynal.” „Vagy a legyek, szúnyogok miatt.” „Igen.” „Pedig jobbak és erősebbek, mint a redőnyök.” „Igen.” „Vagy talán túl erősek is?” „Persze.” „No de a parton, ahol még a hullámok is verik?” „A hullámok.” „A hullámok.” „Meg a sirályok.” „Igen.” „De én jobban szeretem azokat, amelyek zöldre vannak festve.” „Főleg ha egy kicsit kifakulnak.” „Meg ha már pörög róluk a festék.” „De látom, most mindenki fehérre festi.” „Az egész város.” „Ez stramm, hogy a városban mindenki egyformára festi a zsalugátereket.” „Stramm.” „Főleg ha hajóval jössz. A kikötőből.” „Ha mind le van engedve.” „Ha hajóval jössz és az egész város zsalugátéra le van engedve.” „Az egész városé.” Ivott egy pohár vörös bort. Minden másnap, néha minden héten töltötték kétliteres balonjukat. Rágyújtott. Habár még mindig fájt a nyelve. Minden este már-már nikotinnmérgezéssel fekszik. Feleségével együtt örült tempóban dohányoztak. „Ez nem lesz jó”, mondta valamelyikük. „Nem, nem lesz jó.” „Habár én lényegében még mindig amatőrnek tartom magam.” „Az nem tesz

semmit. Az is maradsz. Persze attól függetlenül, rendszeresen elszív-hatsz ötvenet." „El?" „El." „Hm." „Akkor mégis inkább csak pipázni fogok. De néha nincsen türelmem bajlódni vele." „Akkor talán a szivar?" „Tényleg. Csakhogy a mi szivarjaink szétválnak, állandóan héjazni kell őket. És az idegesít. Meg van valami mérges utóízük is. Valami nehéz, ami megüli a gyomrod." „Majd csak lesz valahogy." „Igen." Lesöpörte a morzsát az asztalról. Kidobott egy konzervdobozt. Csörgött, gurult, a sziklákön. A házigazda külön-külön mind-egyikért lemegy. Nagy zsebes kék nadrágjából konzervkulcsot keres elő és lassan, vigyázva, teljesen körülvágja őket. Kimossa, és a padlársra rakja. Még háború előttiék is vannak. Fehér kis pástétomosdobozok. A házigazda tíz hónapot van tengeren, kettőt otthon. Valamikor a szigeten lakott. Földje volt. Visszadólt az ágyba. Felesége párnája alól elővett egy puhakötésűt. Megpróbálta rekonstruálni a történetet, de sehogyan sem tudta megállapítani, mikor is aludhatott el. De érezte, valami kivált, új, tökéletesebb formát kapott és a misztikája is mélyült. Biztos a tökéletességétől. A kis francia borbély egy napon kiabálni kezdett munka közben, hogy be fogja piszkítani vérrel köpenyét. Meg hogy minden az időjárástól függ. Házigazdája valamit rejtegetett a konzervdobozokban. Már-már érezte, meghajol a mennyezet. Gyanítani kezdte, a kukacok is azért tartanak mind a mennyezetre. És ott hirtelen spirálba tekerődznek. Megüvegesednek. Nem merte kivenni zsebéből a dobozt. Visszadugta a könyvet. Átfordult. Tört egy darab sajtot. Mindkettőjük családjá ősai sajtos volt. Apja milyen csodálatos, mennyire romlott, erős, kukacos sajtokat tudott szerezni. Utána az egész család majd belefult a vízbe. Felpukkadtak. A sajtot talán addig lehet enni, míg bele nem pusztul az ember. A sajtot meg a vadhúst. Ismét felkelt. Sokáig kereste, vakon, papucsait. Aztán kilépett belőlük. Az egyiknek kikopott a bélése. A szivacs még nem sérült meg benne, csak elpiszkolódott. Tornázott. Majd a tükör elé állt. Az újságok közt turkált. Lesöpörte az egész szemetet. Volt egy egér. Felesége tán nem is tudta. A padlásról fúrt le. Az egereket sosem bocsátotta meg a tengerpartiakra, a hajósoknak. „Noénak." Eleinte nem is akart végezni vele. Amikor először pillantotta meg asztala alatt, közvetlenül a papucsánál, nagyon tetszett neki. Tiszta volt, szinte nemes. Másodszor is szimpatikusnak tűnt. A díványon, az egyik színes magazinon kocorászott. Ahogy megreccsent a szék támlája, felugrott a dívány szélén ülő nagy alvóbabá cipőjére és eltűnt a kék, fodros selyemruha alatt. Felvette a babát és alánézett. Ott kaparászott, kaucsukhasát csikorgatva körmeivel, belegabalyodva a selyembe. Visszatette a helyére. Később viszont, amikor mind szemtelenebb lett (megrágta a sajtot), sehogyan sem sikerült likvidálnia. Később már félni kezdett tőle. Könyveit kezdte dobálni utána. Nem mert szólni feleségének, hogy egész délelőtt terrorizálja az egér. Újból tornázott. Most lábgyakorlatokat végzett. Nyakkendői között turkált. Az egyik szélesebbel próbált valami újfajta csomót kivitelezni. Végül egy pöttyös fekete sálát kötött meztelen nyakára. Fűtőörészett. Egy kavicst kidobott az asztalról. Hallgatta, hogy pattog. Szeretett volna még valamit kidobni. A szomszédban bekapcsolták a rádiót. Szenvedni kezdett a zene hosszú nélkülözése miatt. Érdekes, ha sokáig nem nézett

képeket, nem járt tárlaton, a szemei is szinte kirepedeztek; faktúra-szomjuk volt. Az asztalhoz ült. Teljesen maga alá szedte lábait. Körmeit piszkálgatta egy iratkapoccsal. Teljesen kiegyenesítette. Eltörte. Eldobta. Írni kezdett. Kicsit nyugtalan vagyok. Hogy miért, azt éppen nem is tudnám megmondani. Az hiszem, nem is lényeges. De ha ezután mindig így lesz, pedig félek: igen, nehezen fogom elviselni. Érdekes dolog ez. Valami fizikai, pszichikai erő tőlem függetlenül kezdett egzisztálni. Tőlem független irányba fordult. Semmi közöm hozzá. Éppen csak várhatom, hogy elmúljon hullámszerűsége, vagy hogy megint jelentkezzen. Minden újabb alkalommal erősebben, függetlenebbül. És főleg az, hogy mind függetlenebbül. Talán nagyobb élményem még nem is volt. Olyan ez, mint amikor az ember álmában szakadék szélén jár és nincs ereje eltávolodni. Ma is, ahogy felébredtem, majdnem keresztben feküdtem. Írni kellene, az talán segítené. Van is egy pár mondatom. Lábujjait próbálta az egyik csipkés szegély szemeibe aggatni. Vékony nőies ujjai voltak. Szerette a lábafejét. Az volt talán legtökéletesebb testrésze. Nem is baj, hogy egy kicsit keskeny. De később tényleg félni kezdett, hogy egy dináriyi fekete lyuk van a talpán. Nem is tudta pontosan melyiken, mióta. De tisztán érezte. Csak nem tudta megállapítani pontosan, melyiken. Nem emlékezett, honnan a fenéből szedte ezt, mikor. Felesége párnája tisztább volt, mint az övé. Habár ő néha meg is fordította. Nem szeretett fejet mosni, mindjobban hullott a haja, úgy érezte, tarkóján is egy fekete lyuk van, és félt, hogy neki is valami mesterkedéshez, csaláshoz kell folyamodnia, mint a kopaszodó embereknek általában. Körülbotorkálta a félszigetet. A halászok azt hitték, turista. Látszott rajta, hogy nem öslakó. Igen, látszott rajta, hogy nem öslakó. Legjobb esetben olyan emigránsfélének tűnhetett. Igaz, ahhoz meg még fiatal volt, hiszen ilyen fiatalon még nem szoktak „veszíteni” az emberek. Főleg nem olyan nagy dolgokat, olyan nagy dolgokban. Azt hitték, szereti a tengert. Zavarta, hogy amatőrnek nézik. Pedig az lehetett. Mert hát különben miért is jött volna éppen ide. Talán csak nem azért, mert szeret soká az üresbe nézni? Hogy hatalmassá növezzék magában, ha már mást nem csinálhat, vagy nem tud csinálni? Hogy egész életében ezt az úrt növezzék, ha komoly szorgalommal is? Vagy egyszerűen azért jött, mert itt dolgozik a felesége? Persze, hiszen már nem is emlékszik, mikor nézték együtt a vizet. Egyszer a múlt héten a csillagokat még nézték, de a vízről inár teljesen megfeledkeztek. Különben is, feleségét már-már öslakónak tekintik. A kis borbély nem szereti a konzervet. Alergiája van a cinezett pléh iránt.

A házigazdája szakállas.

Majd, mondjuk: konzervnyitóval vágják el a kis borbély nyakát. Az egyik kukac leesett. Hangosan koppant a parketten. Ivott egy pohár vörös bort. Már alja volt. Nem is itta ki az egész poharat. Mit fognak ma enni? Kiállt a teraszra. A cementgyárnál éppen befordult a felesége. Mikor fejezik már be ezt az utat? Feleségének rossz az egyik bokája. Integettek. Visszament a szobába. Ráhasalt az ágyra. Felesége is mellé hasalt. Lignjét hozott sütni. Sokáig csókolgatta az arcát. „Majdnem keresztben feküdtem, amikor felébredtem.” „Tényleg?” „Próbáltam a csipke szemeibe akasztani az ujjaimat. Mint va-

lami öreg görög.” „A kukacok?” „Az előbb egy leesett. Majdnem megijedtem. Akkorát koppant. Mintha üvegéből lennének,” „Stramm.” „Mit csinálunk, ha egyszer az ágyra esik valamelyik?” „Nem tudom.” „Az öreg megint lement a konzervdobozért. Pedig most egészen legurult.” „Egészen?” „Hallottam.” „Érdekes.” „Lassan elfogy a papirosom. Hozhatnál valami régi számlakönyvet. Csak ne átlátszó lapút.” „Jó. Lesz elég cigarettánk?” „Majd később leugrok. Ma még úgysem voltam kint.” „Borotválkoztál?” „Igen.” „Stramm. Te, ma is láttam azt a kis siskás szamarat. Kettőkör mindig kijön az útra.” „Meg kellene kérdezni, hogy eladják-e.” „Tényleg megvennéd nekem?” „Jó vicc.” „Ha jövőre sikerül átköltöznünk a szigetre, ott istállónk is lesz. Hiszen neked úgyis van időd gondozni.” „Van.” „Fantasztikus.” „Tényleg.” „Fantasztikus. És nem is unatkoznál délelőttönként.” „Tényleg.” „Majd sütök lignjét.” „Jó.” Felkelt. Levetközött. Sötétzöld alsóingben volt. Felkötötte a haját. Szép, hosszú, telt karjai voltak. Fiatalkorában evezett. Biztos azért fejlődtek ki ilyen szépen a végtagjai. Csak nem emlékszik, mikor kezdett el hízni. Mindig kis, sovány lánynak tudta. Egy napon, magas, telt asszony lett belőle. Szép volt a felesége. Ő is felkelt. Odament hozzá a tükörhöz, és megcsókolta a hátát. Sokáig nézték egymást a tükörben. Aztán újból az ágyra huppant. „Te, tulajdonképpen ezek a mi mézesheteink! Nem?” „De.” Majdnem levágattam a hajam.” „Elfogyott a bor. Majd azt is kell hoznom, ha cigarettáért megyek. Ne felejtse el kimosni az üveget.” „Nem.” „Ugye, fűgét elfelejtettél hozni?” „Már nem kaptam.” „Hozz, légy szíves, egy hamutálcát. A fene egye meg, úgy látszik még mindig kevés van.” Felesége összerakta a könyveket. Kicsit meghajolva, félretartott fejfelj járkált a szobában. Csak ha szívott a cigarettából, akkor állt meg és fordult feléje. Szép hosszú ujjai voltak. Szerette nézni, hogyan cigarettázik „Írtál valamit?” „Írtam.” „Jó.” „Kevés”. „Miért nem jársz az utóbbi hetekben sétálni? Kicsit felfrissülnél. Több erőd lenne az asztalnál ülni.” „Nem szeretem, ha bámészkodnak az emberek. Látszik rajtam, hogy nem vagyok őslakó.” Őslakó? Ezt meg honnan a nyavalyából szedted. Őslakó.” „A fenéből. Tényleg a fenéből. Honnan is szedhettem volna?” „Dobd csak ide a gyufát.” „Tessék.” „Látszik rajtad, hogy nem vagy őslakó.” „Nem, csak valami hasonlót próbáltam írni”, mondta mosolyogva, „meg hogy egy fekete lyuk van a kezemen, az órám alatt.” „Fekete lyuk?” „Igen, meg a talpamon, meg a tarkómon.” Nevetve birkóztak. „Meg mit még?” „Meg azt, hogy keresztben feküdtem az ágyon.” „Keresztben?” „Keresztben.” „Hát akkor te dolgoztál.” „Persze.” „Stramm.” „Csak soká keltem ki az ágyból. Mintha valaki ráült volna a melleimre.” „Te, tényleg megvennéd azt a kis szamarat nekem?” „Tényleg.” „Ha legközelebb írsz a szigetre, ird meg, hogy istálló is kell.” „Jó.” „Ébresztőórának is jók a szamarak.” „Igen. Csak jóval kevesebb illúzióval kecsegtetnek, mint a kakasok.” „Akkor majd legalább nyugodtan elmehetek a munkára.” „Lesz, aki felébreszt.” „Igen. És főleg jóval kevesebb illúzióval.” „Ja, meg azt is írtam, hogy hajnalban legszebb a tenger.” „Hogy hajnalban legszebb a tenger?” „Igen.” „Tényleg, miért nem írsz a tengerről, a hajnali tengerről hosszan? Nem gondolod, hogy profitálni lehetne? Hiszen ha jól tudom, a magyar irodalomban még nincsen igazán jelen a tenger.”

„Nem tudom.” „Nézd meg. Még az öreg dubrovniki emigránsok is csak impresszionista betéteket csináltak.” „Jó, majd megpróbálom. Ezután minden hajnalban lekísérlek az autóbushoz. Már többször akartam kérdezni, mi is lett annak a sofőrnek a lányával?” „Meghalt.” „Szép volt, mint egy Michaux-vers.” „Vigyázz, felborítod a hamutálcát.” „Valami hatalmas hamutálcát kellene szereznünk.” „Olyan két-három litereset.” „Különbön már lassan olyan lesz a szobánk, akár a tengerfenék, tele kagylóval.” „Majd emelek egyet a vállalatból.” „Csak ne azt a zöld pléhet. Attól borzadok.” „Jó.” „Tudod, kezdtem én már írni valami hasonlót. Arról a típusról, akiről mégiscsak lesír, hogy nem öslakó. És ez teljesen okkupálja. Nem is nézi a tengert, nehogy azt találják hinni, hogy amatőr. Úgy érzi, ez a missziója. Tengernél lenni. Később lett volna egy-két praktikus ajánlata is. Például, hogy vízisöpörkét alkalmazzanak a partok mentén. Csak összekevertem magammal és abbahagytam.” Felkelt. A tükör előtt megigazította a haját. „Megkívántam az öreg Hemet: *Üdvözlégy, semmi, semmivel teljes, semmi sincs teveled!*” „Innék egy pohár bort. Szörnyen innék egy pohár bort.” „Én is. Én is szörnyen innék egy pohár bort. Szörnyen innék egy pohár bort.” „Én is. Én is szörnyen innék egy pohár bort.” „Te, végül teljesen megfeketednek a fogaink. És akkor majd elhiszik, hogy öslakó vagy.” „Már szaladok is.” „Várj, hogy kimossam.” „Ugye, a piroskockásat vegyem fel?” „Mindegy.” Felesége kiment a csaphoz. Hallotta az első vízsugár ütését. Megint a tükörhöz ment. Eligazította tarkóján a haját. „Itt van, csavard be valami újságba.” „Nem fontos.” „Addig majd megsütöm a lignjét. Siess.” „Sietek.” Lent a parton kiült a kocsmá teraszára, csak késő éjszaka botorkált haza. „Egy kicsit tovább találtam „elnézni” a vizet”, mondta, ahogy benyitott. De a felesége már aludt. Csak most látta igazán, milyen szép hosszúak a lábai, a karjai. Öntött egy pohár bort. Levetette ingét, kipakolta zsebeiből a cigarettát. Azt a dobozt még mindig otthagya. Az égő melletti kukac kinyújtózkodott, de a világosságra ismét spirálba csavarodott. Hallani lehetett üveggyűrűi csikorgását. Most tudta csak meg, hogy szereti ezeket a kukacokat. Ezeket az üvegekukacokat. Nem tudta, miért is nyomta össze azt az egyet. Igaz, különben sosem tudta volna meg, hogy üvegből vannak, hogy üvegekukacok. De valóban, mit fognak csinálni, ha ágyukra pottyann véletlenül valamelyik? „Egy kicsit tovább találtam nézni a vizet,” mondta megint felesége felé fordulva. Aludt. Arcát a kis kemény párnára nyomta. Haja teljesen eltakarta fejét. Karjait egyformán feje fölé emelte, akár egy kancsó. Háta szeplős volt. Felkelt, az ágyhoz ment, és mutatóujjával megérintette, nyomta a vállát. Egészen puha volt. Megsimogatta a karját. Főrré volt. Öntött egy pohár bort, és a pohárral a kezében visszaült az asztalra. Megint becsempészte magát egy szűnyog. Rengeteg volt a szűnyog. Az úttal levágtak egy-két tengersücsköt és ezek máris fertőkké alakultak. Éjszakánként búzzal árasztották el a környéket. Pedig napközben olyan erős a fenyőillat. A fenyőről is kapta a környék a nevét. Két-három öreg fenyves is volt a közelben. Szeretett arra sétálni. Talán jobban, mint a parton. A sivár vörös föld, egy-egy birka vagy szamár, a nyütt öreg fák csoportja bibliai hangulattal töltötte el mindig. Arra benn a turista is több volt. Szeretett a turisták közelében. Mindenki láthatta.

ő nem turista. Színes sátraikat vizsgálta, kocsijaikba lesett. Az elhagyatott, magános útmenti gyümölcsfákra kapaszkodott. Egyszer látott egy bokrot. Semmi más nem volt a láthatáron. Csak egészen hátul, talán még a horizonton is kívül, a fehér mészkőhegyek Mintha havasak lettek volna a csúcsaik. Közvetlenül a bokor tövében egy birka fejelegett. Mintha a glédicsbe akadt volna a szarva. Felette olyan nagy volt a kékség Mintha ott mélyebb, magasabb lett volna a világ. Amikor hazaért, azt mondta feleségének, „olyan bibliai volt ma minden!” És az egyik gyerekkori barátjáról mesélt. Évekig, csak úgy, akkor engedték ki, ha a birkájukat is vitte. Még a városban is a birkával csellengett mindig. Megkopott a szőre, és később már tényleg úgy festett, mint egy kutya. Mindenki ismerte, szerette a városban. Olyan szelíd jószág volt, hogy labdázásnál kapufélfának lehetett odaállítani. Emlékezett, egyszer lopni mentek s amikor megzavarta őket a csőz, inkább a zsákmányt hagyták ott, de a birkát a nyakukba vették. Nagyon sokáig élt. Már felnőttek, amikor meghalt. Többen meg is siratták. Egy nyáron tanyára adták a szülei, birkát őrizni. A szikes föld, a delelés, a kánikula, a birkatej. Megszókött. De később olyan erős lett a nosztalgiája. Rágyújtott. A teli hamutálcákat kiborította az egyik újságra. Összegyűrte és letette a sarokba. Az előtte levő kagyló cementes volt. El nem tudta képzelni, mitől lett cementes a kagyló. Próbálta lekaparni a gyufaszálakkal. De sohasem tudott „gyöngyházhoz” jutni. Amikor utoljára fürödtek (tényleg, milyen régen fürödtek már) felesége beúszott az egyik homokszedőre és lebukott a vödörrel. Összerakta a könyveit. Hajnalodott. Öntött egy pohár bort. Felesége mocorogni kezdett. A hátára fordult. Mintha bedagadtak volna a szemei. Még sosem látta ilyen szépnek. Most egy kis rést nyitott az egyik szemén. De abban a pillanatban már mosolygott is. „Az este, az éjszaka egy kicsit tovább találtam nézni a vizet, el találtam nézni”, mondta gyorsan, forró testéhez lapulva. Mosolygott és szégyenlősen a párna mögé bújva megdörzsölte a szemét. „De hiszen te nem is vacsoráztál.” „Nem.” „Egy kicsit tovább találtam nézni a vizet”, mondta. Felesége hangosan felkacagott, mintha megcsiklandozták volna. „*Zaista vam kažem, onaj koga ne opi ova voda, nikad neće ugledati raj*”, mondta nevetve, ásítózva. „Kérsz egy pohár bort?” „Előbb cigarettát. Adj egy hamutálcát is.” „Nézd csak, honnan a fenéből lett cementes ez a kagyló? Mi a fenének gyöngyházon cement?” Nevettek. Felkelt, eloltotta a villanyt. „Nézd, a kukacok nem mozdultak. Talán már nem is élnek.” „De, az éjszaka, ahogy hazajöttem, ez kinyújtózott. Szinte hallani lehetett üveggyűrűi csikorgását. Nem is meséltem még neked, hogy ezek üvegekukacok.” „De valóban, mit fogunk csinálni, ha ágyunkra pottyán valamelyik?” „Nem tudom. Addigra majd csak kiagyalunk valamit.” „Kérek bort.” „Tessék.” „Milyen finom hideg.” „Öltsz gyorsan. Leszaladunk a partra. Megfürdünk! Jó?”

SYMPOSION MAGAMBAN

Guelfino Sándor

Tudom, miért szerette volna elhíttetni magával, hogy semminek sem oka, hogy minden okozaton kívül esik, s hogy a következmények őt nem terhelik, pedig terhét érezte, de igyekezett szabadulni e kellemetlen élmény hatása alól. Egyszóval tudatosan izolálni magát az emberektől, de ez még nem jelenthette azt, hogy a felelősségektől is megmenekült.

A következmények viszont nem lehettek azok, amiket vártunk, mert a jövőben már benne éltünk, és sohasem tudtuk felidézni a múltat. Mert rájöttünk, hogy múlt nem létezik, mert saját fegyverével sikerült megdöntenünk, amikor elfelejtettük. Hisz a hétköznapiakat éljük, a bablevest szőjük áradó muzsikánkba, és a borsószemek pattognak a falon, ha dobbannak a fekete, megkeményített rímek a babra, tollas verseken.

Ezért rimámkodtam azon az estén, melyet csak a maga foszló mulandóságában tudok felidézni, ezért, hogy egyszer megszabaduljak az indítékoktól, ha tudatosan engedtem is el a golyócskát (hadd rohanjon lefelé), hogy a következmények ne köthessenek, és a józan ész hagyjon el, és legyen olyan „csak egy éjszakára”, mint ők, akiket pontosan nem is tudnék körvonalazni, meghatározni.

De mert tudtam, hogy miért ülök ott, és mert mégis sajgott kicsiségem sebe, mint a magára hagyott medvebocs, sírni szerettem volna, vérző orral, és annyira összezsugorodtam az érdeklődéshiányban, hogy nem éreztem magamat még hajnalban sem, amikor észrevettem, hogy mozgolódik a társaság, és ha velük vagyok, nem maradhatok ott, mint az üres sós földimogyorós tányér (arra nem emlékszem már, ettem

volna-e belőle), pedig talán egyedül e tényér volt, aminek a sorsával identifikálhattam a magamét. Biztos, hogy estére már mások asztalára kerül, újra nyakig töltve kedves, kínálgató, ezer kéztől összefogdosott, megforgatott, bebüdösített mandulával, mogyoróval; vagy minden a létet, a semmit, az éjszakát, a bűnt, a füstöt és a strip-tease-t kifejező nyálás üressége, míg az a hajlongó, piszkos körmű pincér el nem ejti az összes feljegyezhetetlen emlékével együtt.

Ez a befejezetlenség érzése, mely néha még azt a tudatot is kikapcsolta belőlem, hogy létezem és folytatom magamat, akit még csak tükörben láthattam, s akivel négy szemközt soha nem beszélhettem, ez a végtelen végtelenség volt az oka annak, hogy a vasárnapok forradalmát nem tudtam érzékelni, és hogy csak rikácsoló hangom hallatára nyugodtam meg és bizonyosodtam meg afelől, legalább egy kis időre, hogy ismernek és érzékelnek (talán ez az utolsó szó a legtalálób, noha teljes egészében nem fedi az egymás közötti kapcsolatokat), de számtalanszor gondolkodtam el az utcán lézengve, hogy talán nem is látlak, s hogy valóságom és létem csak önszuggesztió, amit az anyag nem tud egészében és tökéletesen megmagyarázni magának. És ekkor jöttem rá, hogy csak addig hitethetem el magammal, hogy élek, amíg önmagamat tudom érzékelni. Hogy mások látnak-e, saját szempontomból már nem fontos, és hogy méltányolnak-e vagy elvetnek, már illuzórikus részletkérdés, mely a világ folyását a „velem vagy nélkülem” szózatának árnyékában soha nem befolyásolhatja.

Szeretni nem tudtam, s egy színészi póz volt, ha megjátszottam az epéig örültet, és igyekeztem színt váltani, lilát, rózsaszínt vagy vöröset oldani a természetes sárgába vagy feketébe. Nem állíthatom, hogy mulattatott volna, de végső erőfeszítéssel, minden képességemből vért és gennyet, valami gennyes igazságot sajtolva igyekeztem, hogy hasonlítsak arra, akinek hittek és tartottak. A legundorítóbb azonban mégis az éjszakai konok utca szeretett magánya, mely ürességével és monotoníájával kényszerít, hogy magamba forduljak, és ezzel átvedlett valóságomat trágyázzam. Egyidejűleg tápláljon, mint silány talajt, és elriasszon a magam förtelmétől.

Azon az estén sem voltam tisztában azzal, hogy bűn-e elnyúlva báméskodni, vagy csak e végtelen üresség gyenge vigasza, ha egy csoportban láthatok céltalan, fáradt tetemeiket, mert élni csak annyira mertek vagy bírtak, mint a ponty a pikkelyeit csupáló kíméletlenek kezei közt, valami pöttyös tálból kiemelve.

S csak a finom sebészkes hiányzott, hogy lefejtsem a pikkelyeket, a viaszöntvényt, a gipszformát róluk, s hogy kibukkanjanak belőle életelenül, mint betonra hullott cserepek közül a kókusz bele.

Voltaképpen az egész éjszakám úgy múlt el, mintha kabátom zsebébe dugtak volna, s ott lógok felakasztva a hátuk mögött. Éjjél körül még zavart a nyilvános csókolózás, és ügyetlenül fordítottam hátat, hajnalban már szemeztem a barna, telt idomú lánnyal, aki kézről kézre járt. De lehet, hogy csak bámultam rá, mint aki sohasem tudja felfogni, hogy miért kell úgy felhúznia és széttárni a lábát a kényelmes fotójben, hogy alsóneműje és izzadt combja kivillanjon.

Különben megmagyarázhatatlan az a beteges féltékenységem, mely akkor is kínozni kezd, ha valaki csak ránéz, rávigyorog arra a lányra,

aki megtetszett nekem, ha soha nem is beszéltem vele, vagy ha karcsú lábait többé látni sem fogom. Nem hiszem, hogy kifejező lenne az „egoista” szó, de magaménak hiszem őket az első pillantástól fogva, s úgy érzem, tulajdonomat vesztettem el, ha elfordulnak tőlem.

Aztán lassan azt se tudom már, hányadszor tekerem ki a nyakát nyákos életformámnak. Hatványozottan érzem a kizsigerelt valóságot, s várok arra, hogy ismét fordíthassak egyet a csavaron. Ha páros tagadásom megsejti, mikor jön el, látnoki létem lassan szedné magvát, s ha gyümölcsöt teremne reményem, még meg is tudnék kapaszkodni — talán!

Hozzád nem szóltam, mert neked nem mondhatok el semmit, amit a végtelenből meríték, és rájönnél, hogy sokat hazudtam az utóbbi időben. Hazudtam; ha bevallom, megszűnik ez a buborékváros, a táncoló kertek fölül elszáll a nap, és képtelen leszek emlékezni arra, hogyan cifráztam ki annak idején iniciálémat. Ha bevallom, rájövök arra, hogy a szerelemben egyrészt önmagunkat csaljuk, értelmetlen, nevetséges, alázkodó szeretettel.

Ezért tört meg három patakba a zacc, és utánafordulok minden Forráskocsinak, mert félelmetes a védjegye, mint mindennek, ami közös és hasonló vonású, amiről csak békatávlatból tudnék dönteni; s a lengő szoknyák habcsipkéjében megbizonyosodnék, hogy az időt és a távolságot sem tudom értékelni, s csak feltételezem a rémes felismerést, mert különbet soha nem találnék, különbséget köztük — még kevésbé!

És újra csak visszaadod a szót, egyszerűen, érzéstelenül, mint valami kölcsönpénzt: vissza, vissza — és nem tudod, de talán sejtéd már félálomban, borzalommal, hogy a játéknak vége, és csak eddig éltél, mert minden sólyom, minden kölcsön azért visszajön, és a miénk marad!

Így tört szét három patakra a kávézacc, menni kell: e nyűg, e kényeszerállomás messze elmarad, és bennem emléked már csak addig ér, míg e sikoltó tó vizén a csónak elhalad. Felborzolt hullámai még eljátszanak, s tán fővenyén is a vengődő halak, de nyúlik a csík, mely neki-vág a távznak, és már hűt is ez az új lehelet.

Ha mesélnék róla, senki sem hinné el, hogy értettem a nyelvet; s a szavak ott maradnának, ahová véletlenül ejtettem el őket, mint rohanó, a hónom alól kibillent könyveket. Vissza nem léphetek értük, mert már ezer kilométerrel megugrottam tőlük, s ők ott maradtak, önkéntelenül kivágódva az úrbe, sebesen, hogy ne érhesse őket utol senki. A sötétkék végtelenben szétfröccsennek mint millió szikracsillag, s ezüstösfagyosan dermednek fájó igazsággá a Hadak útján.

Ezért tudom elnézni hűvös éjjeleken az ég boltozatát, amint hozzám fordul tenger suttogásával és jeges gondolataival, melyek elsüvítettek, felrobbantak és szétspricceltek apró, elérhetetlen, érthetetlen csillagokká.

Szeretlek, gémberegett, tiszta éjszaka! Olyannyira szeretlek, hogy néha már miattad is féltékeny vagyok; mindent gyűlölök, ami felzúg és átrohan a néma utcán, mindent, ami meglebegteti a lombokat, mindent, ami rákönyököl a horpadt tetőkre, hogy csak nyögnek, sírnak, izzadnak fenn a sovány ereszek. Szerelmem, mondják, primitív őrjöngéssé fajul. Megment, felkarol és megöl az utca! Ó, ha az anyai szív

fogalma nem lenne csak elképzelt égi dal! Ha e primitív szeretetet nem tőle örököltem volna! Ha ő szerelmével megtagad, megvéd az utca, hogy a kölcsöntüzet százszorosan kérje vissza.

Az egész játszmát ott vesztettük el, amikor csak a növényeket kezd-
tük nemesíteni!

És ha arra gondolok, hogy ott ülve mennyi időt vesztettem el, nem vigasztal meg az a tudat, hogy így búcsúztam egy fiatal költőtől: „Tálán még hallunk egymásról!”

Biztosan nem tudom, hogy mit is kellett volna tennem, felugrani és belefrogni szédülten az ércükörbe, kitépni a préda biztosítékot a falból, és rámászni az első hullámzó női testre, és szívni, vájni, tépni körömmel, foggal, kézzel, megbolygatott fekete aggyal — mindent, ami rajta van, és keresni valamit, ami sohasem volt egyikben sem.

Megkérdeztem szenevelegve e tűzok-magánytól, hogy mit ér húsz-
évesnek lenni és magadba rohadt kamaszkori buja vágyak kesernyé-
től fojtogatva — most lánnyal aludni, mit ér írni és gondolkodni, ha
a sovány határok még szigorúak is!

És feleltem világfájós színi döbbenetben: nem tudom, mit kell tenni,
hogy ne érezhesd a lételet fojtó krematóriumnak, ahova, ha kábán be-
lépsz, megcsap a halomra hullott hullák hideg holt szaga, ne láthasd
őket feltorlaszolja, mint örvénylő víznek emelt puffadt homokzsáko-
kat, és ne kínozhasson, ne sértsen soha semmi dac, ha felhágsz e dom-
ború méla hantra. Itt kiszalad körbe a szemhatár, tarajos hullámok
csapódnak a partnak, és a kimosott drága homokon elnyúlnak az üres
csigahéjak...

Már hajnalodott, amikor kitámolyogtunk a lúdbőrző szélbe. Ma-
gamra néztem, de most felidézve mindent, nem vagyok biztos benne,
igazam volt-e, amikor azt hittem, megfejtettem a titkot.

Nagyképű voltam. És akkor furcsa, kulcsszerű árnyék lépdelt előt-
tem, a szendergő neonok hóka játékában, s a feleletet arra, hogy az
okozat miért nőtt akkorára, ha tőle nem függött semmi (egész éjjel
ezt bizonygatta magának), és mindenki felelős érte, csak ő nem volt
senkiért, most megkaptam egy pillanat töredékének vészes, talán gyá-
szos felismerésében, amikor rájöttem, hogy a kulcsot fejénél fogva
akasztják fel, billegetik ujjukon a „háziak”, mert a feje talán maga-
sabb céloknak megfelelően lyukas és üres!

Az önkiszolgáló elől elemeltem egy üveg joghurtot, és a járókelők
nem vették észre, amikor a következő sarkon hozzám simult a furcsa
árny, és ráragadt a cipóm talpára.

JUSTIZMORD

Majtényi Mihály

Majd elmondom nektek egy fekete macska történetét; nem vagyok babonás, de ez a fekete macska lehetett az ördög maga, vagy legalábbis annak egyik utazó ügynöke.

Hogy is került a házhoz? Vencsik úr úgy szedte fel az árokparton és hazavitte. Megsajnálta, pedig fekete volt és milyen szemei voltak! Jaj, milyen szemei. Aki ránézett, összerázdódott. Pedig olyan jámbor kismacska volt. Egy szomszédasszony kislánya egyszer fehér máslit kötött a nyakába — mármint a macskának —, úgy kötötte rá, mint ahogy a ficsúrokon és főpincérekén feszül néha a fehér pillenyakendő... hogy az milyen derűt keltett az udvaron.

— Alászolgája, Belzebub úr — szólt a házban lakó Weingruber Ferenc ügyvédi írnok (éppen áthaladt a bukszusokkal szegélyezett kerti úton), és ezt a köszönést mindenki hallotta. Belzebub, hahaha, mondták az emberek; nagyon jól állt ez a név a fekete macskának ezzel a lepke-nyakkendővel a nyakán. Sajnos, majdnem megfulladt a macska, olyan keményen megszorította a szlipet a kislány, és Vencsik boltos, akié a macska volt, meg is szidta a leányzót, hogy máskor ne csináljon ilyet.

Mert kereskedő volt Vencsik Ferenc, fűszerboltos: elég jó forgalmú üzlete volt. Nem is csoda, hiszen vagy húsz lakó élt ott az ő házában, s mindenki hozzá járt vásárolni. Tudjuk, hogy egy jó fűszer- és vegyeskereskedő megél pár házból, egy rövid kis közből is; ha aztán onnan a sarkon túlról, a sugárútról is kezdenek odajárni az emberek, az üzlet forgalma a csillagos magasságig emelkedhet.

Úgy hitte Vencsik Ferenc is, hogy odakerül — anyagilag, úgy értem —, s már kinézett magának egy magas használt Fordot, amely olyan

divatos volt akkor, a harmincas évek elején. Bádogdoboznak csúfolta a világ ezt a kocsifajt, nem autó, csak Ford (mondták az emberek), azért nagy dolog volt mégis, különösen a ségai negyedben, hogy automobilja lett valakinek. Még ha csak Ford is.

Ezt nézett ki magának a boltos. Álmodozva ült a kasszában, és sokszor gondolt erre. Kicsit zörögve robogott elő — képzeletében — a fekete kocsi, melyet ő hajt majd. Gyönyörű szép dudája, mint egy katonakürt, ott fénylik a kocsin kívül, azzal túlköl. Ha kettőt, akkor jobbra tér le valamelyik utcába, ha hármat hát balra. Egy dudálás annyit jelent, hogy előre. Így tanulgatott. Nem árt, ha a vezető — ha például letér a fő útvonalról — a kezét is kinyújtja, jelezve ilyképpen, hogy: vigyázatok emberek. Az ilyen kocsi persze nyitott és sátorlap teteje van, ami eső esetén kitűnő védelem.

Így álmodozott s akkor egy piszkos kis kéz nyúlt fel hozzá a kassza magasságába, és egy dinárt helyezett el az üvegtálon (egy cipőpasztagyár reklámja), s a pénz csörögve hullt le. A gyerek selyemcukrot kért. Megnézte jól a kuncsaftot... nem, ezt még nem látta, nem ismerte.

— Te a Tumbász utcából jöttél?

— Ühüm — szólt a gyerek.

Jó jel, ha már a Tumbász utcából is idáig jönnek a vevők, a gyerekek, cukorért. (Meg fogja venni azt a Fordot, kétségtelenül.) Mert ha onnan idezarándokolnak a kicsinyek cukorért, ez az ő baltja jó hírének öregbedését jelenti. Ámbár — tette hozzá gondolatban — lehet, hogy ez a gyerek valahogy bűnös úton jutott a dinárkához. Nem ment a Barna Medvéhez, a konkurenciához, pedig az közelebb esik a Tumbász utcához... nem akarja a kicsi, hogy az anyját ezekkel a szavakkal fogadják: már itt járt a fia, asszonyoság, egy kevés kis cukorkát vett.

Miközben ezt gondolta és kimérte a pár szem cukrot — nehéz testnek nem volt könnyű a felállás, de hát a vevő az vevő —, akkor látta, hogy ott surran el lába előtt Belzebub, a macska. Azzal a megbűvölt, figyelő magatartással, ahogy az ilyen állat testét megfeszítve jön előre, óvatosan... csak nem patkányra les? Vagy égerre legalább.

Jó ez a cica a háznál, gondolta, derék állat. Meg akarta simogatni, de a fekete kandúr most nem engedett teret érzelmi életének. Nem kellett neki a simogatás, őt a vadászösztöne hajtotta most.

Este — késő este, mert későn zárnak ezek a külvárosi boltok — a macska megint csak ott volt a lábánál. Fogta és belökte hirtelen az üzletbe és rázárta az ajtót.

Vencsik úr bérháza különböző társadalmi osztályokat felölelt. Volt ott úgynevezett úri lakó, de volt elég szoba-konyhás lakás is az udvarban. Szerénységére legyen mondva, a kereskedő egy kétszobás, középminőségű lakást foglalt csak el saját házában, a legjobb lakásokat kiadta bérbe. Ez lehetett kapzsiság is, a háznép azonban úgy értékelte, hogy ez a Vencsik csak szerényen kiskereskedőnek vallja magát életmódjában, még abból a korból, amikor a ház nem volt az övé.

Vidáman füttyörészve indult haza akkor este, vagyis az udvaron át a lakásába, kezében lóbálta az üzletajtó kulcsát. (Mert a bolt udvari ajtaját zárta le utoljára.) Otthon elolvasta az újságot — napközben ki ér rá erre ugyan —, aztán megvacsorázott. Később hallotta, hogy családja izgatottan jön-megy odakint a konyhában.

— Na mi van — hördült fel, mert nem szerette az ilyesmit. Kiderült, hogy a macskát keresik. Belzebubot, a kandúrt.

— Hol ez a macska, hová bujkált el megint.

— A macska... várjunk csak... azt én bezártam a boltba!

— Bolond vagy? — szólta rá a felesége. — Feldönti az üvegeket, meg-rágja a megkezdett szalámit; mi jutott eszedbe ember, mondd? Hisz magad szoktad mindig kizavarni.

— Igen, de most patkányt érez vagy egeret a Belzebub; jobb, ha bennmarad. Azért löktem be. Különben is hagyjál békében.

Ezzel szokta ő a vitákat lezárni. Lefeküdt aludni, éjszaka azonban megrohanták a kétségek. Hátha a feleségének van igaza? Fogta magát és magához vette a boltkulcsokat — csak az udvari kulcsot, persze — és indult, kiereszti a macskát. A raktárajtóban azonban, amelyen keresztül az út a boltba vezetett, ahogy próbálgatta a kulcsot, egyszerre azt érezte, hogy a lábához dörgölőzik valami. Rávilágított a lábára a magával hozott zseblámpával, és elhült a vér benne. Belzebub volt. Akit ő este bezárt. Jelél, hogy a boltban járt valaki őtána is... s a macska az ajtónyitásra kiszökött!

Tehát a boltban járt valaki még az este. Vagy éjszaka. Őt tehát meglöpjék, ki tudja, mióta. Kicsit szélütötten botorkált az udvaron végig, eszébe jutott a szardínia eset. Éppen ma. Amikor az öregsegéd szóvá-tette, hogy rendelni kellene szardíniát, mert már kifogyóban van. S már ekkor felöltött benne: hogyhogy rendelni, hát nem a múltkor rendeltém? Meg is küldték az árut a hét elején... és azóta elfogyott volna a szardínia? Ejnye. Apró gyanús jelek keltek ki, mintha száz kétség bokázna most körülötte a bólogató orgonaágak között... mintha gyanús árnyak járkálnának körülötte, lopók vagy mifélék... gyanús emberek, akik közt — érezte — ő a leggyanúsabb, mert ha nem így lenne, miért bandukolna most egy fekete macskával a hóna alatt, egy nagy boltkulccsal a kezében, és sötét sejtésekkel a szívében.

Vencsik, veled valami nincs rendben — döbönt rá.

Megtörtén feküdt vissza ágyába — vagyis a díványra, mert ő maga az előszobában aludt, míg családja odabent; hánykolódott és forgoló-dott, és megint csak latolgatta összes lehetőségeit annak, hogyan került Belzebub — a dög — az udvarra, amikor ő bezárta a boltba. Sorra vett mindenkit, aki őt kifoszthatja, raktárát megdézsmálhatja: minden gyanúsítottat külön-külön megforgatott az agyában, aztán kegyelem-ben elbocsátotta őket, és újabb áldozatokat szedett elő. Azt is kihall-gatta. Kihallgatta így a személyzetet, egész családját.

— Maga, Kovács, maga sokat jár sörözni a kiserdőbe... hallottam, mesélik az emberek. Egész rundókat fizet ott — nem maga az, aki éjsza-kánként hazahordja az árumat és titkon eladogatja, hogy pénzhez jusson?

— Én főnök úr? Ezt kapom húszévi szolgálat után! Különben mivel zárnám ki a boltot... olyan kétbalkezes vagyok, hiszen tudja...

Hát ez igaz, ez a Kovács kétbalkezes, ez nem lenne képes kónusszal kizárni egy wertheimlakatot. Kovácsot hát leléptette az ítélőszék elől, de jöttek a többiek. Nem áll jól a szeme az ifjúságédnek sem. Az inasok? Hát nem mondom. Bele is nyugodott: ha csak a szardíniát lop-dossák, ahhoz nem kell nekik betörni... de hogy került mégis a fekete macska az udvarra?

Kegyetlen tetemrehívás volt: saját családját is meggyanúsította. (Később, reggel felé izzadva bocsánatot kért mindegyiktől, külön-külön.) Meggyanúsította ősz, öreg atyját, saját hitvesét, sőt saját gyermekét... háúha? Háúha ők surranak ki éjszakánként; ők talán a pénztárt, a kis fekete kasszát is meg-megostromolják, elég pénz van abban mindig. Jó, árut ők nem visznek, de háúha a pénz vonzza őket? Nehéz dolog ez? Nem nehéz, ott az üzletkulcs a szögön, sőt a szekrényben odabent — ünnepélyesen minden este oda helyezi — ott a fekete kiskassa kulcsa is. Elítélte őket gondolatban, de fel is mentette őket mindjárt: ugyan, Ferenc, Vencsik Ferenc, ezt teszed a saját famíliáddal?

Hiába minden, Belzebub, a fekete macska, akit ő bezárt éjszakára, mégis az udvaron lődörgött, tehát valaki kieresztette. Úgy feküdt a mellén, mint a lidérc, úgy villogtak a szemei... „A fene egyen meg”, kiáltott fel dühösen, és lelökte a macskát a paplanról. Mert a dög nemcsak álmában, kísértetként, hanem a valóságban is a mellére telepedett.

Vencsik úr holtfáradtan ébredt fel reggel. A felesége költögette. S nyomta kezébe a bolt kulcsát; nyitni kell, az inasok már ott vannak, söpörnének.

— Te, itt a májam körül úgy szúr... eredj és nyissál te máma, kivételesen.

Felesége fejcsóválva indult az ajtó felé. Hogy őt küldi a Vencsik — a férjét mindig így szólította, és sohasem a keresztnevén — üzletet nyitni. Baj lehet vele akkor... talán tényleg beteg.

Ő meg ott nyúlt el sápadtan a fekhelyén, el is aludt volna mindjárt, ha nem jön vissza az asszony lármázva.

— Hát beteg lehetsz te valóban, Vencsik, hát ezt jól megcsináltad. Tudod milyen a boltod? Össze-vissza hánytak és dobáltak ott mindent... az üvegek feldőltek, jó részük összetört... micsoda vásár van ott, kirepedt a lisztes staniclik fele, ahogy kapaszkodott...

— A betörő, ugye? — kapott a szón a boltos. Érezte, megérezte ő ezt, nem hiába árulta el a dolgot Belzebub. Valaki benyitott a boltba... ő bár még az éjjel behatolt volna... kérdés persze, hogy volt-e mersze hozzá...

— A betörő? — kérdezte az asszony. — És meglepődött. — Micsoda betörő? Az a dög fekete macska, amelyet bezártál a boltba.

— A Belzebub? Hát az itt volt velem egész éjszaka. Itt, nézd...

— Hát nem zártad be?

— De... de bezártam, hanem éjszaka, tudod, rámjött egy gondolat, odamentem a raktár elé, kizártam... a macska nem volt bent és kint volt az udvaron... Úgy gondolom, hogy a betörők...

— Hát most már végleg nem tudom, mi van veled, ember... az inasok a szemem láttára verték ki a fekete dögöt... hogy az nem a Belzebub volt? — szólít az asszony, és hirtelen a fejéhez kapott. — Akkor te egy idegen fekete macskát zártál be a boltba! Egy kiéhezett kandúrt!... Jaj Vencsik, veled tényleg baj lehet...

A boltos megint csak visszafeküdt ágyára, most már harmadszor. És hánykolódva új főtárgyalást tartott: mindenkit felmentett, mindenkitől bocsánatot kért. Az öreginast, a kisinast, a fiatal segédet, az öreg-

segédet... ősz atyját, a feleségét, leányát, meg azt a rokon gyereket: mindenkinek fényes elégtételt szolgáltatott képzeletében.

Az a dög, idegen fekete macska volt az oka mindennek. Persze. Igaz, amikor megragadta — abban a hiszemben, hogy ő a Belzebub —, kicsit mintha kapálózott volna .. hogyan történt, hogy nem figyelt jobban erre a körülményre? Hogyan történhetett? Így... micsoda vásár lett a dologból, micsoda felfordulás. — Jó volna még aludni egy kicsit, hiszen ő máma beteg.

Önmagát ültette a vádlottak padjára: elítéllek, Vencsik Ferenc — szólt önmagához —, mert bizalmatlan vagy és öreg vagy és ez a te nagy hibád. Már a fekete kandúrt is összecseréled, akit pedig te mentettél meg a pusztulástól valahol az árokparton.

És Belzebubot is felmentette. S végül elaludt.

Belzebubot másnap mégis kegyetlenül elverte a háztól; úgy elverte, hogy a macska nem is jött vissza, soha többé. Talán csak éjszaka járt haza kísérteni: sírva, jajgatva nyivákoija panaszát az ablak alatt, hogy milyen igazságtalanság történt vele.

Azt hiszem, nem ez volt az egyetlen justizmord sem a macskák, sem az emberek között.

CSODA JERUZSÁLEMBEN

Borislav Pekić

„És ördögöt űz vala ki, mely néma vala.
És lőn, mikor kiment az ördög, meg-
szólala a néma; és csodálkozáék a soka-
ság.”

(Lukács Evangéliuma, 11. 14.)

Valerius Gratus mutatóujja, a kemák földjéről való ovális szkara-beusszal ékesítve, felületesen érintette a jeruzsálemi építmények kontúrjait, melyek akár a homályos sziklacsúcsok, a nyugat kékes üszkében lebegtek. Az ujj gyors volt és nem állapodott meg egyikén sem hosszab ideig, mint amennyire a judeai provincia visszahívott helytartójának szüksége volt, hogy a megfelelő nevet kimondja.

Mellette, a Praetorium erkélyén, az új prokurátor állt, aki épp most érkezett Rómából. Poncius Pilátusnak hívták. Lisztes arca, amit még nem égetett fel a mediterrán nap, kelletlen volt és rosszkedvű, s az indolencia, amellyel társát hallgatta, alig maradt az udvariasság határain belül. Igaz ugyan, hogy kimerítette a hajóút Ostiától Jaffáig, s a kényelmetlen lovaglás Jaffától idáig, s átkozott az, amikor egy csúzos úrnak élete ötödik évtizedében, állami érdekek folytán, fel kell töretnie az ülepét, hogy az impérium jelentéktelen töredékei előtt felszínre hozza a közmondásos római kitartást. S hovatovább, a kérkedő szentélyek, melyek ezen az úton a még kérkedőbb trágadombokkal váltakoztak, lesújtó benyomást keltettek benne.

Van-e városnak csatornahálózata? — kérdezte gondterhelten, míg az előzékeny Gratus a próféta életrajzát mesélte, aki a saját nevét adta egy zsinagógának. Ez a tengődés, magából a nyomorúságból és az ínségből toldozva össze, válogatott átkokból és kutyamód alázatos

kunyerálásból valami istenünknehagyjel istenhez, ahelyett, hogy kivételes festőiségével elragadtatta volna a vendéget, okádásra készítette.

Hol mosakodhatnak? — tette fel a kérdést, míg fél füllel egy másik zsinagóga elvékonyodó leírását hallgatta.

Hol tornáznak? — fontolgatta, az exhelytartó mutatóujját kísérve, mely mintha a Ghavatának nevezett térségen szökdécselt volna végig.

Tulajdonképpen Rómájára gondolt, a fagyos északi szélre, mely összeütközik a tenger sóhajával Ostiából, friss esők ha szítálnak a Tiberis lágy hátán, a szent dombok megvénuült púpjaira, az ódon épületekre, melyeknek értelmét szigorúan meghatározta a Szenátus, s nem fajok köpönyegforgató és babonás képzelete, a templomokra, melyekben emberarcú és emberies istenek trónolnak, annyira emberiesek, hogy tárgyalni lehet velük s isteni nőtényeikkel lefeküdni, campaniai birtokainak felügyelőire gondolt, akik majd szemtelenül meglopják őt, a lefordított hüvelykujjakra a circusban, a harcokcsik pattogó csikorgására a döntő kanyarban, a kockák koppanására a márványasztalon, írására gondolt „A példás földművelőről”, amelyben bátran elmentmond Terentius Varrónak, s amely reménytelenül befejezetlen maradt masszásasztalán, arra gondolt, hogyan fogja gyermekágyas felesége a judeai éghajlatot elviselni, amely tömjénre, teveganéjra, dögökre és undorító fűszerekre bűzlik, melynek még horizontja is füllesztő gazzal benőtt legelőre hasonlít: s mindezeket túl Tiberius Caesarra gondolt, mert ez tisztelte meg őt a judeai provinciával, jobban mondva száműzte Rómából, hogy életének legkiadósabb esztendeit babonás vadak között töltse, akik még csak el sem tudják képzelni istenüket. Ő, gondolta dühösen, pokolba a helytartósággal, pokolba a Caesarral, pokolba a túlpompás Judeával!

— Nézze csak, igen tisztelt Poncius — szólt Valerius Gratus, körmével a Szent Várost túrva —, a Felsőváros, mely a Hinnom és Akkra völgyekre néz, a Kidron-völgy felé. Ezek a földrajzi analfabéták, akiket ezentúl irányítani fog, úgy képzelik, hogy itt valahol kell a pokol kapujának lennie, ami nem is rossz, ha figyelembe vesszük, hogy ekképpen mindig a szemük előtt van — majd ujját kissé balra mozdította —, azok a kopott ormótlan házak, melyek úgy egymáshoz préselődtek, mint a római farkastól megrettent juhok, az a Mória, a régi jeruzsálemi központ egy fajtája, vagy a mi Forumunk sikertelen másolata. A tudálékos Salamonnak és apjának, Dávidnak a háza, annak, aki, bár alávaló gazember és csaló volt, siratóénekeket szerkesztett, szomorkodva az isten után, akár a mi Catullusunk Claudia után. Különben, az ő népe hitt neki, hát miért ne ült volna fel neki az isten is. Én elvárom, hogy egy isten nem okosabb a népnél, melyet védelmébe vett, s hogy az ilyen nép intellingenciája csak ismétli az isten leleményességét olyan fokon, amilyennel ő maga rendelkezik. Úgy gondolom, hogy a népeknek olyan isteneik vannak, amilyeneket megérdemelnek, és hogy az istenek azokat a népeket választják, melyek tulajdon természetüknek legjobban megfelelnek. Ön mit gondol?

Pilátus nem gondolt semmit. Kendőjét orrán tartotta, amelyben mintha még mindig a judeai települések gőzölgötték volna trágya-dombjaikat. Elgondolkodó homlokán a távollét és a legközőnségesebb gondolatok oly szemmel láthatóak voltak, hogy Gratus sietve folytatta:

— Azután kissé jobbra van a régi Templom és a Községháza. Herodes Antipas tetrarcha ott abban a palotában lakik, de róla majd csak akkor beszélek, ha az a kellemetlen feladatomból lesz, hogy értesítsem önt a politikai helyzetről, amelyet örökököl.

— Nagyon lekötelez, nemes Gratus — hálálkodott lelkesedés nélkül az új helytartó. Látom, hogy jó kis kását főztél nekem, barátom, gondolta, és hogy azt még reggelire fölszolgálod nekem. S ha az valami lázadás vagy forradalom lesz, akkor legalább első jelentésem a Palatinusnak tükrözni fogja küldője hangulatát.

— Megtisztelne azzal, hogy kísérem, míg ezeket az épületeket közelebről megtekintí? — kérdezte Gratus.

Poncius Pilátusnak nem volt szándékában messziről sem megtekinteni azokat, nemhogy közlebről, sem most, sem — lehetőség szerint — soha, de nem sérthette meg elődjét. Tartózkodó elégedettséget fejezett ki az ajánlatra, s miután a rabszolgák vállukra terítették a vászonzól készült csuklyás palástokat, a két magas rangú római tisztviselő, kart karba öltve, kilépett a füledt jeruzsálemi hajnalba.

— Ezt az utcát, amelyen a Templomhoz fogunk érni — magyarázta Gratus —, mikor hogy, jobban mondva kik hogy hívják: „római”, ha valaki a földieink közül használja, a bennszülöttek nyelvén „zsidó”, de az igazi neve „koldus” kellene hogy legyen. Ez az alamizsnán élő clochard-ok kedvenc gyülekező- és sétahelye. Nézze csak, derék Ponciusom — szólította fel Gratus —, a látvány nem túlságosan vonzó, de hívebben varázsolja elő Keletet minden leírásnál, amit ön, mint dokumentumot, Rómába küldhetne.

Az utca mindkét oldalán nyomorék koldusok gunnyasztottak. A le nem tisztult virradat árnyaiban egy faszorra hasonlítottak, melyet zivatar pusztított el. Még mozdulatlanok voltak, akár egy kész, de még el nem kezdett álom képei. Elhanyagolt faragványok, melyekről vedlik a szín. A földanya megmagyarázhatatlan fajzatai. Fel nem húzott mechanikus bábuk valami értelmetlen világból, melyben a gyermekek torz játékokkal szórakoznak.

— Én nem engedném meg, tisztelt Valerius, hogy a Helytartóság előtt kolduljanak — jegyezte meg Pilátus szárazon. Eddig tartóztatta magát a megjegyzésektől Gratus uralkodói koncepcióinak számlájára, de az a fölényes gúny a másik, különben szolgálatkész, föllépésében, teljesen elkedvetlenítette. Azt gondolja-e ez a hizlalt, felfuvalkodott, parfümös here, orientális szokásaival, hogy ő csak épp most pottyant le az uborkafáról, és nem látja a nyomorúságos állapotot a Körzetben, amelyet irányításra vesz át? — Az istenekre, nem!

— És milyen intézkedéseket foganatosítana, ha ez már nem hivatali titok? — kérdezte emez, nem törekedve arra, hogy a hivatali kíváncsiság vékája alá rejtse a gúnyt.

— Megparancsolmám a legionáriusoknak, hogy kergessék szét őket.

— És elvétené, nemes barátom — zárta le Gratus oltalmazóan. Kibomborodó, keleti szokás szerint, de felületesen festett szemhéja alól szemlélte utódját: tipikus újgazdag, gondolta, már úgy viselkedik, mint az új seprű abban a házban, melyből még a régít ki sem vitték, már balga terveket kovácsol, hogy mindent a feje tetejére állítson, és hogy ebbe a nagyszerű, de mégis természetes zürzavarba bevezesse a

saját hülye, katonás rendjét. Capito-leumi Jupiterre, gondolta, az ő ideális államának káplári arányait és medvetalp-kaptafáját bántják a nyomorékok, éhesek és szerencsétlenek, akiket ő, ha már nem tudja őket helyrehozni, meghizlalni és felvidítani, szívesebben öldösne le, mintsem ráálljon arra, hogy bepizskítsák nyugalmas államférfiúi álmait. Fogadom, gondolta Gratus udvariasan nevetgélve, hogy engemet gondatlansággal vádol magában, s káromra összehasonlít azokkal a hóbortos példaképekkel „A példás földművelő” első fejezetéből. Ejnye, Ponciusom, gondolta, még a legkisebb provincia jóléte sem marharépa, amit csak egyszerűen kitépnek a földből, s uralkodni, itt Keleten, nem ugyanaz, mint vetni a barázdába, amit egyenesen, akár a nyíl, a te farmer-kézikönyvedből szántott az eke. Majd kedvesen folytatta: — Igen, gyalázatosan elvétené. Semmi sem kényszerít bennünket jobban, hogy oly hathatósan élvezzük az életet, mint az a tekintet, melyet az olyan emberre vetünk, aki ugyanaz miatt az élet miatt szenved. Ez, bátorkodom így mondani, személyes haszon, amit a beteg egyén hajt az egészségesnek. A nyilvános pedig csatlakozik ehhez: a nyomorékok megengedik, hogy könyörületsek legyünk néhány rézpénz erejéig, ahelyett, hogy nagylelkűségünket egy új vízvezetékekkel fizetnének meg, ami, ki tudja, hány arany tallérumba kerülne. Ön, aki, ha jól értesültem, könyvet ír az okos gazdálkodásról, meg fogja érteni a réz és az arany közti különbséget, különösen ha adni kell azt. Ha majd feltalálja magát itt, kedves Poncius — ami veled, gondolta édes mosolya mellé, azzal a járommal a fejed helyén, a gyarmatosítónak azzal a facsuprával, sohasem fog megadni —, be fogja látni, hogy tíz kettévágott zsidó kellemesebb környezet egy egész zsidónál. Ezek a nyomorékok, akiket mintha az istenük büntetett volna meg a mi nevünkben és a mi rábeszélésünkre, a protektorátus leglojálisabb polgárai. Különös jóindulatába ajánlom őket, helytartó úr.

Pilátus kijelentette, hogy majd számol ezzel. Végtére is, az állam (reménykedett abban, hogy a figyelmes olvasó ezt a gondolatot megsejti majd az istálló berendezéséről szóló értekezésében) egy közönséges gazdaság, csak valamivel nagyobb és jövedelmezőbb. Kénytelen lesz egy-két koldusnak néhány rézpénzt vetni, hogy később telhetetlen honfitársai ne hogy követelhessék, hogy kérjen az Imperátortól engedélyt valami új kikötő építésére.

— Bemutatom önt egynek közülük — ajánlotta Gratus.

— Nem halaszthatnánk el ezt, tisztelt Valerius? — a gondolat, hogy minden ébredésekor első reggeli pillantása a monstrumoknak ezekre a habzó hullámaira esik, Poncius Pilátusban valóságos tengeri betegséget okozott. — Tegnap óta semmit sem ettem, s nem hiszem, hogy bármely védencének közelsége meghozná az étvágyamat.

— Ám nekik ma abban a megtiszteltetésben van részük, hogy az ön alattvalói legyenek — mondta Gratus.

— El vagyok ragadtatva ezzel — felelte Pilátus csöppet sem meggyőzően.

Arcukra húzták a csuklyát, és elindultak a koldusok fasorán keresztül, amely az út felé hajlongott, mintha a szél rázna Jeruzsálemnek mind a négy sarka felől fújva; a rimánkodás, a könyörgés, a siránkozás, a sürgetés őserdején át, és a mindenféle színű, magasságú és

nyelvű hangok áttörhetetlen sűrűjén: gégehangok, asztmás, rekedt, dadogó, kotyogó, nyálás, csaholó, sziszegő s oly hangok közt, melyek a bagoly bársonyos huhogására hasonlítottak, olyanok közt, melyek kiszáradt hordó mélyéből jöttek, melyek a homok susogására emlékeztettek, az orkán üvöltésére, eldugult források hörgésére, ágak roppanására és a piszkafával megkavart parázs pattogására, sötét, kongó, gyapjas, csúszós, selymes, tüskés, fűrös hangok s oly hangok közt, melyek sújtottak, akár a kalapács, lyukasztottak, akár az ár, vágtak, akár a nyesőkés, fűrészelték, akár a fűrész, reszelték, akár a reszelő, és széttépték a hallást, mint a farkasagyarak.

Valerius Gratus lustán lépkedett ügyet sem vetve e vértanú-kórusra, de Pilátusnak többször alig sikerült elkerülnie, hogy fel ne üvöltson, és hogy így, tulajdon hangjától megsüketülve, a többit mind elfojtsa.

— Kiválasztunk egyet, aki nem túlságosan fecsegő és unalmas — mondta az őslakos —, és ha a sioni koldusokról van szó, az csak Maszezevel lehet, akit Kukának neveznek. Ő születésétől fogva néma, és Amonach kocsmája előtt koldul.

Pilátus megrökönyödött tekintete a vászoncsuklyától védetten vonult végig a kétségbeesésnek e kétszeres sorfalán, melyben a nyomorékságnak minden változata összeverődött, kölcsönösen kiegészítette egymást és egy szerencsétlenséget másikkal tett teljessé, még szerencsétlenebbé. A vakok mellett, akik érzéktelen, temetési maszkszerű képükkel, kifejezéstelen arcukkal éhes, áttörhetetlen kőmellvédet képeztek, ott rúgkapáltak a süketnémák, az akvárium halak hangtalan mozdulataival, bezárva a csönd hermetikusan eldugaszott világába, amelyben minden hangtalanul történik, mint a legmélyebb álomban; mellettük voltak a vesettek: egyesek valami magánmennyország meleg, elhaló fénye felé fordított arccal, mások pityeregve, üvöltözve, nyöszörögve, hebegve vagy értelmetlenül ide-oda ugrálva, de leggyakrabban összeilleszthetetlen szótagokat hadarva lélegzetvétel nélkül (ezek nem koldultak, a zavargás miatt jöttek ide, ami vonzotta őket, s a nekik szánt könyöradományt, amivel nem is tudtak volna mit kezdeni, elszedték tőlük a legerősebbek az eszesek közül); a nyomorékok voltak legtöbben és a legkülönbözőbb szortákban: kezdve a lábatlanoktól, akik elvágott combjaikon fölegyenesedve zömök tuskókra emlékeztettek, a kezetleneken — csupasz, ág nélküli fák — és az olyan koldusokon át, akiknek mintha az egyik kéz hiánya tartaná az egyensúlyt az ellenkező láb hiányával, egészen a bénáig, akik, minden végtagjuk birtoklása ellenére, tehetetlenül nyáladzottak nyílt sebeik terítékén. Pilátus megkülönböztette a félszeműeket, a félkarúakat, a fállábúakat és a fületleneket — az orrnélküliek számításba sem jöttek; látott olyanokat, akik egyszerre voltak félszeműek és fállábúak, félkarúak és fületlenek, fállábúak és félkarúak, fületlenek és fállábúak, félkarúak és félszeműek, félszeműek és fületlenek; látott vakokat, akiknek kihágás miatt levagdosták a fülüket, kezetleneket, akiknek kitepték a nyelvüket, lábatlanokat orr nélkül, béna süketnémákat, félszeműekre megvakult süketeket és olyanokat, akiknek, akár a csapból, állandóan ömlött a vérük. Csupán a bélpoklosok hiányoztak.

Az istenekre, átkozódott Pilátus, míg vonszolta magát a kövezeten, épp csak a bélpoklosok hiányoznának még!

De már Amonach kocsmája előtt jártak.

Az ajtótól nem messze állt Maszezevel. Tömzsi izmaelita, ősz hajakkal benőve és rongyokba öltözve, elformátlanodott kezében egy agyagcsuprot tartott és azt rázogatta, hogy a pénzcseréssel a járókelőket jólelkűségre ösztönözze. A másik kezével vastag botra támaszkodott. Néma szájából, akár az alacsony vízállású kútból, csorbított hangok törtek elő, amelyekkel érzelmeit és gondolatait fejezte ki.

— Hé, Maszezevel — szólította meg Valerius Gratus —, hogy folyának a dolgok ma reggel?

A néma ráismert Judea helytartójára és arcra borult, orcája felragyogott, mintha egy láthatatlan szivacs tisztára mosta volna, s amikor a római felszólította, hogy álljon fel, a nyomorék határozatlan mozdulatát, artikulátlan hörgéssel megmagyarázva, csak mint elégedetlenséget lehetett tolmácsolni amúgy is szemmel látható szerencsétlenségének járásával kapcsolatban. Bizonyítékképpen megrázta a csuprot, amelyben elhalóan csendült meg egyetlen pénzdarab.

— Mit jelent ez? — nevetett fel Gratus. — Hát a földijeid az éjszaka folyamán csödbe jutottak, félvén az új Helytartótól? Kell-e aggódnia, hogy nem tud időre behajtani minden császári adót? — majd a csuporba lesett. — Lám, quadrant Bon Eventus, amit az isteni Augustus adott ki. Őrizd jól, te néma, mert jó szerencsét hoz, minthogy a hátán is kifejezetten írja ezt.

Ez a Gratus hülye, gondolta Pilátus, elkedvetlenedve az államromboló intimségtől egy római nemes és egy toprongyos zsidó közt. Fejébe szállt az Orient. Nem lesz ámítób, mintha ezt a szegényteljes ténnyt, a nemes Valeriusról való gondoskodás ürügye alatt, beiktatja egyik jövedő beszámolójába Rómának. Azon rossz természetű kórok egyikének nevével illeti majd, amellyel Kelet bosszút áll a nyugatiakon, ha hosszabb ideig tartózkodnak ott. Micsoda megtorlás ezért a reggelért! Már látta a Caesart, amint Judea volt helytartójától egyenként vonja meg a megtiszteléseket, azzal az ürüggyel, hogy jóindulatból megszabadítja az állami szolgálat terheitől, s azután a háttérbe küldi üdülésre — hivatalos név a száműzetésre —, ahol, irányítva az akkora birtokot, mint a római szennygödör, lesz majd elég ideje, hogy emlékezzék Pilátusra, és hogy belássa az őszinte előzékenység előnyeit a képmutató udvariassággal szemben.

Időközben Gratus a némát faggatta:

— Erről a pénzről látom, hogy egy római járt erre. Nem igaz?

A helybenhagyás jeléül Maszezevel felszökött és visitott egyet.

— Kedvelnek téged az én legionáriusaim?

Maszezevel ismét felugrott és visitott, eként adva igenlő választ a helytartó kérdésére.

— És te — kérdezte Gratus — szeretsz minket, rómaiakat?

Maszezevel felugrott, felemelte fustélyát, és visítózva, akár a patkány, néhányszor váltakozva az égre és a földre mutatott. Attól való félelmében, hogy nem értik meg, elismételte ugyanazokat a görcsös mozdulatokat, mindaddig, míg Valerius Gratus le nem fordította azokat Pilátusnak:

— Azt akarja mondani, hogy ragaszkodása Rómához akkora, mint a távolság ég és föld között, s annak dacára, hogy én azt hiszem, hogy, mint minden keleti, túloz, megérdemel egy rézpénzt.

És beleejtette azt a nyomorék bögréjébe.

A rézpénz megcsörrent, s Maszezevel, mintha egy óriás rúgta volna meg, rutinosan ellökte magát a kövezettől. Fortyogva, sisteregve hol a földre döfte a fustélyt, hol az égbe mutatott vele s arca a hála tü-zétől villogott, míg ezeket gondolta, mert ordítani nem tudta: Lejön majd az én Jehovám, hanyatt-homlok fog lejönni föntről, hogy meg-mentse Izrael fiait; rövid, túl rövid az út ég és föld között, átugorja azt az én Jehovám, a nagy ugró világokon át, első lovas a planéták nyergében, s nem lesz időtök a föld alá se bújni, se a halál vasas vértjébe takarózni, mert megtalálja az én Jehovám a vérszopó ró-maiakat, a pokolfajzatot, a szarokat, az istenteleneket, a bálványimá-dókat, átkozottak legyenek az égtől a földig, átkozottak legyetek, ró-maiak — lelkendezve ugrált, hol a földre hol az égre mutatva —, a földön és az égben, átkozottak legyetek a föld alatt és az ég alatt!

— Hallja ezt? — kérdezte Gratus az új Helytartót.

— Nem — ismerte be ez. Valami vásári trükkel van szándékában ennek az álkeletinek őt lóvá tenni, hogy, ha majd meséli, hogyan dőlt be neki Pilátus, az egész Róma bámulja, s azt a Pilátust kinevesse? Ezért, szilárdan elhatározva, hogy halaszthatatlanul félbeszakítja ezt a méltatlan játékot, amit személyével űznek, élesen megismételte: — Nem, nem hallom őt. S ön, tisztelt Gratus?

És ismét vereség: a leváltott tisztviselő sértő jelentőséget adott csalókozásának.

— Ön? Természetes, hogy nem hallom őt. Hogyan lehet azt hallani, aki nem tud beszélni? Arra gondoltam, érti-e, tudja-e tolmácsolni be-szédes mozdulatait?

— Nem — mondta Pilátus bosszúsan.

— Akkor engedje meg, hogy megmagyarázzam önnek. Hosszas tar-tózkodásom a zsidók között, bár idegen vagyok és megszálló, lehetővé tette, hogy érzelmeiket még akkor is megértsem, ha azok nincsenek a birodalom valamely ismert nyelvén kifejezve. Az égre irányított farkós, miközben maga a farkós kiemeli a gesztust, s értelme nem az, ami gyakran az életben, azt jelenti, hogy Maszezevel istenét hívja. Mivel ezután rögtön, folytatva a kéz iniciatív mozdulatát, ránkmuta-tott a farkóssal, ezzel istenének megmutatta földi hálája tárgyát. Egy-szóval, kéri istenét, hogy adjon ellenszolgáltatást az ajándékért, amit a néma csuprába dobtunk. S amennyiben többször ismétli ezt a moz-dulatot, a kérés őszintébb, s nagyobb a meghallgattatás lehetősége.

— Kitűnő — mondta Pilátus. Kissé megnyugodott. A magyarázat kifinomultsága bizonyította annak hitelességét. Gratus nem gúnyoló-dik. Lehet, hogy azt a levelet nem is kellene Rómába küldeni?

Ez alatt az idő alatt Maszezevel nem hagyott fel az ugrándozással. Nem létező, képzett szótagokat dadogott, és segítségükkel a követke-zőket gondolta: Zuhanj le, Jehova, az égből, lapítsd a földhöz a ró-maiakat, mint a férgek, amiket már egyszer elküldtél Misszírbe fi-gyelmeztetésképp és apróra zúztad őket megbocsátásképp, vagdald darabokra a Zsarnok Urak mindegyikét égi villámokkal, földi bár-

dekkal, hogy véres tagjaik a földön vánszorogjanak és az égen viharzának azok tanulságára, akik minket ősidóktól fogva sanyargatnak. Ezt különösen, ezt különösen, ismételte, botjával Valerius Gratusra mutatva.

— Ez a szerencsétlen életét adná értem — mondta Gratus miközben távolodtak —, de mivel én elutazom, csak bátran vegye el a nevében, ha valaha szüksége lesz rá.

Majd később, miután még jobban eltávolodtak:

— Íme, ez az igazi Kelet, Judea helytartója.

Maszezevel csak akkor nyugodott meg, amikor a főméltóságok elűntek a Thyropeon girbegurba utcáiban. Gratust minden rómainál jobban utálta, mert minden reggel látta, amint a Helytartóság ablakából a napra tárja lakmározástól lihegő száját. Oly elviselhetetlenül jó volt hozzá — időről időre vetett neki egy-egy aszpert —, hogy egyre mélyebben kellett őt gyűlölnie, ha felül akart kerekedni jótékonyágán, nem veszítve el közben a pénzét.

Akkor Amonach kocsmájából kijött Iszav ben Korea, a gazdag naplopó, aki a fajtalankodásra és a kockázásra kijelölt szeparékban töltötte a legtöbb időt, bizonyára minden idejét, ami alatt ki sem józanodott. Ittas volt. Nem részeg, csak felhangolt. Maszezevel jól ismerte őt. Érzelmeit ezen a reggelen is hízelgő ugrándozással, hajlongással és rikoltozó torokhanggal fejezte ki.

— Fogjad, kuka! — mondta Iszav nyelvével csettintve, és pénzt dobott neki, de elvétette a tálat.

Maszezevel felvette, túl szivélyes arccal átkozódva: száradjon el a kezed, adná az isten, mindig csak zsigázzon, adná az isten, egy kupa bort se, egy köpölyt se emeljen, adná azt isten, csak az apádat emelné, ha megdöglik, adná az isten!

Iszav így szólt:

— Az éjjel két tírusi undokul megnyírt a kockán. Erszényem pusztá, akár a sinai pusztaság s gyomrom megsavanyodott Amonach kotyvalékától, káposztát savanyíthatnál benne. Mit gondolsz, volt a kockákban ólomnehézék?

Maszezevel részvétlenül foryogott, égre és földre mutogatva, s zajtalanul ekképpen gondolta: kipusztít téged az én Jehovám, akár az eget, és feltölt kétségbeeséssel, akár a földet, mely kicsordul, nagy kópé ő, nagy gazember az én Jehovám, le fogja rólad cibálni a ruhát, ahogyan a fellegeket cibálja — a láthatár miseruháját, kidönt majd téged Jehova, hogy olyan legyél, mint a trágyadombra vetett esupor, véredet csapolja majd Jehova az ő kiszáradt torkába, és úgy, üresen, einehezülsz majd, akár a föld, és elporlasz, akár az ég, meghízal majd tégedet az én Uram átokkal, akár a szántóföldet trágyával, megfojt majd ítéletekkel és büntetésekkel, hogy torkig legyél az inséggel, nehéz, akár a föld, és üres, akár az ég!

— Ne légy ostoba, te kuka! — szól Iszav — az átkozott kockák nem voltak sem oly könnyűek, mint az ég, sem oly nehezek, mint a föld. A fogadalmi koporsóra, jők voltak, csak ebben a fordulóban ellenem jártak.

Iszav ezt megmondva hazafelé lodult.

Maszezevel kivette a csuporból Iszav adományát, és figyelmesen megnézte színét és fonákját is. Utána beleharapott: igazi sárgaréz volt valami bajusztalan imperátoruknak a képével. Amikor Korea fiáról volt szó, a némát az sem lepte volna meg, ha hamis.

És elmúlt a délelőtt első halott órája.

Maszezevel gondolatban koldus vetélytársait átkozva töltötte ezt, uszítva rájuk Jehovát és minden istent, akinek a neve eszébe jutott, azután megpillantott egy asszír gabona-nagykereskedőt, aki sietett kontoárját megnyitni, gondterhelt pillantásokat vetve az égre, mely száraz volt, akár a nádtető.

És rabszolgai alázatossággal hajlongva neki, ezt gondolta: Itt megy a fölhizlalt kandisznó, itt fut a konkolyos zsák, a meddő tőke istenem szőleijéből! Gyerünk, botolj meg te asszír bitang, pukkadj szét, te nagybélű sárkány! Beárnyékolja majd szemedet az én Uram, meg fog botolni a nadálya, és eltűnni a porban, ki fogja törni a nyakát az uszórás gazember, úgy recsen majd a nyakacska, ahogy a nádszál a Legerősebb markában, a Legerősebb térdén — gondolta, a tálacsát csörgetve, míg szelíden nézte a közelgő kereskedőt, aki szemrebbenés nélkül bámulta az eget. — Gyerünk, botolj meg, ess hasra, pukkadj szét, mint a rohadt zsák, hogy búza tóduljon ki belőled Maszezevelnek, hadd lakjon be a kuka, hogy teli hassal perdüljön táncra istene! Gyerünk, gyerünk, gyerünk!

Mint általában, az asszír el akart menni a nyomorék mellett. Kapálódzása, bőgése és edénycsörgetése azonban a dodolák táncára emlékeztette őt, akiknek esőkéro táncát Médiában tett hivatalos utazása alkalmával látta. Ezért odakiáltott Maszezevelnek:

— A hiedelem szerint a némák esőt tudnak csinálni, s az isten is tudja, hogy tönkremegyek, ha hamarjában meg nem ered. Gyerünk, te, mindegy, hogy hogy hívnak, ugrálj, szökdécselj, hívd az esőt, és, ha meghallgattatsz, fél sestertiust kapsz, egyelőre itt ez a garas!

És Maszezevel bensőségesen, nagy hévvel ugrándozott, szökdécselt, és hívta az esőt a nadály számlájára. De gondolatban, mivel beszélni nem tudott, a maga módján vitte ezt véghez: Nem fog esni az esőcske, nem engedi az én Jehovám, eldugultak az ég csatornái (döfés a fustéllyal az égbe), nem jön az esőcske a földre (döfés a fustéllyal a földbe), nem hagyja az én nagy Takarékoskodóm — csapdosott a bottal a levegőben és a kövezeten —, ki fog száradni az ég (döfés az égbe), és jönni fog a vész, akár az ökölcsapás, össze fog zsugorodni a nappal, akár az asszír búzaasztagja, ha tűz emészti azt, és az ő szántóföldje (döfés a földbe) ki fog múlni a szomjúságtól az ördög kezei közt!

Maszezevel könyörgött, köpdösve: Nesze neked eső, te gonosztevő, itt van, az istenek felhőszakadást küldenek neked, neveld a gabonadat a kuka nyálán!

Így ugrándozott mindaddig, míg a kereskedő el nem távozott. Akkor széttaposta sarkával a köpést, mintha az az asszírnak termésbe szökhetne.

Ezután két vidéki haladt arra, a galileai szántóvetők viseletében. Maszezevel megcsörrentette lábaskáját, és a két utas szerény kinézésének és kétségtelenül sovány erszényének megfelelően hajtotta meg

magát. Nem haszonlesésből cselekedett így, hanem megszokásból. Nem találta elfogadhatónak, hogy ily hitvány egyénekre egyetlenegy átkot is pazaroljon.

A fiatalabb tovább akart menni, de az idősebb feltartóztatta, szólván:

— Adj a szegényeknek, mert övéké a mennyeknek országa.

— Erszényünkben egyetlen krajcár sincs, Rabbi!

— Akkor, Júdás, örvendeztessük meg őt azzal, ami nekünk van, s neki nincs.

— Ha pénzre gondolsz, az nekünk nincs.

— Nem pénzre gondolok, Júdás, mert ha az nekünk nincs, neki van. A kincsre gondolok, ami után az ő lelke sóvárog.

Maszezevel bókja mélyebb lett, míg fontolgatta, hogy az a „kincs” vörös- avagy sárgaréz aszper lesz-e, amire köpök — gondolta —, mert szemét bádogot, amin egy pint bort sem vehetsz, mindenki ad, amikor nagylelkűnek akar tetszeni; vagy lehet, hogy valami apróbb bronz, két bronzpénz, mindegyiktől egy-egy? Már csak mennyit töprengenek az önző kurafiak, adná az isten, hogy az én Jehovám is ennyire megválogassa a kínokat, amiket rájuk zúdit, kivéve, ha nem szándékoznak egy egész sestertiust adni, habár egy fellel is már elkerülhetnék Maszezevei átkainak legalább felét (sohasem, tehát most sem hagyott föl azzal, hogy fölmérje az adakozókat, így túlon túl elfoglalt gondolatai két rétegben mozogtak: felsőben, mely számolt, mérlegelt, találgatott, és alsóban, mely szidott, káromolt és átkozott). Végül, ötlött az eszébe, ezek az áruhás milliomosok egész ezüstöt is vethetnek a csuprába, valami ezüst ormányú királlyal — de mit csinálnak eddig, Jehova pusztítsa el őket, de majd csak ha döntöttek — vagy talán egy egész aranyat, ha ilyesmi egyáltalán létezik a meséken kívül.

Maszezevel lecsukta szemét, hogy ne nézze. Hallotta, amint az idősebb utas így szólt: efata, ami felszólítás volt, hogy nyíljon meg valami — erszény talán —, ajkán laza érintést érzett, és egy köhintés suhogását, semmi mást azután.

Mikor kinyitotta szemét, az a kettő elment már s a csuporban, melyet, fejében minden gondolat nélkül, jobbra-balra forgatott, nem volt más azon kívül, ami azelőtt: a jó szerencse quadrantja, Iszav egy pénze és a Helytartó reze.

Poncius Pilátus a Móriáról Valerius Gratus nélkül tért vissza, aki egy aranyművesnél időzött. Amonach kocsmája előtt állt, és barátságosan mosolygott a némára. Szemtanúja volt a két galileai furcsa viselkedésének és a nyomorék csaiódásának. Itt az alkalom, gondolta, hogy, bizalmasokat toborozva, megtegye a hazának az első hivatalos szolgálatot. Erszényéből kiválasztva egy nagyobb ezüst dénárt Agrippa képmásával, a koldus lábaskájába ejtette, szólván:

— Mit szólsz ehhez, barátom?

Maszezevel hallgatott.

— Gyerünk, mondd meg nyíltan.

És akkor valami hihetetlen történt, ami annyira zavarba hozta Judea új Helytartóját, hogy azontúl minden keletit, legyen az uralkodó vagy gonosztevő, rabszolga vagy nemes, kifürkészhetetlennek tartott és kissé felelőtlennek, római értelemben. Olyan valami tör-

tént, ami, akár a mágnes, kettejük köré csődített minden koldust a térről, és odavonzotta a gárdát, mely a Praetorium előtt örködött, valami, amit a nekibőszült Maszezevel sem fogott fel, habár gyanakodott arra a két galileai parasztra, s amit nem tudott megakadályozni, bármennyire is törekedett arra, hogy ne mondja azt, amit gondol, és épp ez történt, Jehova legyen hozzá irgalmas: nyelvét, mely születésétől fogva béna, már anyja méhében tehetetlen volt, amely épp bénaságával őrizte meg őt mindeddig, mintha teljesen felvágták volna. Vidáman, kihívóan, gúnyolódó szószátyárkodással, folyákonyan jelentette be a legrejtettebb gondolatait, s torka, mindeddig némasághoz szokva, csengő, tiszta hangot hallatott, mely kerengve szállt a terek, tetők és zsinagógák felett, akár a kiválasztott nép ujjongása, mely megfelelő isten hadvezérének harci kiáltására:

— Kérded, római, hogy mit szölok? — üvöltötte Maszezevel, hogy csak úgy repedt a tüdeje, akár a kovácsfújtató. — Mondom, le Rómával! Mondom, le Tiberius imperátorral! Le Judea helytartójával! Csapjuk agyon a római emberrnyűzőkat! Döntsük le a palatinusi isteneket! Késre, Izrael! A tűzbe, Izrael! Hurráááá! — üvöltötte a pániktól és a rémülettől kidülledt szemekkel, nevetséges erőfeszítésben, hogy semmit se gondoljon, hogy semmit ki ne ugasson. Így kínlódott állatian, nem szűnve meg Rómát és rendszerét káromolni, mindaddig, míg az órség el nem vonszolta, hogy, Pilátus parancsa szerint, előbb, a rend kedvéért, kikérdezze, majd becsületesen megvesszőzze, és végül keresztre feszítse.

Pilátus nem mosolygott tovább. Lehajolt, hogy a porból felvegye a quadrant Bon Eventust, vagyis a szerencsepénzt, amit a néma elejtett a legionáriusokkal való dulakodásban. Hosszasan fújta és tisztítgatta köpenye ujjával. Erszényébe téve, nagyon komolyan, arcán is látszó természetén kívüli, felsőbbrendű tudással mondta az őt utolérő Gratusnak:

— Igaza volt, tisztelt Valerius. Ez az istenverte Kelet valóban nagyon különös.

Brasnyó István fordítása

A TÁRSADALMI ÉLET MEGÚJHODÁSA ÉS A HAGYOMÁNYOK

Mihajlo Đurić

Közismert tény, hogy az ember bolygónk minden vidékén, minden zugában megél, a legeltérőbb természeti körülmények között, még ott is, ahol a zordon éghajlat csírájában pusztítja el az élet legalacsonyabb rendű formáit is.

Az ember kivételes helyet foglal el az élőlények rangsorában. Léte nem kizárólag a természeti körülményektől függ. Az ember valójában — hogy úgy mondjuk — nem a szűz természetben él, hanem egy mesterséges fészekben, amelyet maga és az őt körülvevő természetes környezet közé épít — innen ered függetlensége és önállósága a természettel szemben. Az ember számára nem léteznek élesen megvont természetes határok, amelyeken kívül nem lehetséges számára az élet, mint a többi élőlény esetében. Bizonyos értelemben a határ benne, az emberben van és nem rajta kívül. Helyes és mélyen igaz az a megállapítás, hogy az embert az élettani helyzet kényszeríti a természet elleni harcra. Bárhol legyen is, a földön vagy a vízen, a sarkvidéken vagy az egyenlítő környékén, mindig tevékenykedik. Mindig és mindenütt aktív viszonyt alakít ki környezeté iránt. Élettani fogyatékoságai múlhatatlanul munkára és alkotásra készítetik. A maga szükségleteinek megfelelően kénytelen átformálni a természetet, feldolgozni a nyersanyagokat, és hasznosítani a természeti energiákat, ha életben akar maradni. Ebben az értelemben az úgynevezett természetes ember (akit manapság már csak ritkán említenek antropológiai tényként, néha azonban még követendő eszményképként állítanak elének) értelmetlenség. Tekintettel arra, hogy az ember mindig és

mindenütt egy olyan világban él, amelyet a maga két kezével teremtett meg, helyesebben: tekintetével arra, hogy az ember csak olyan világban élhet meg, amelyet maga alkotott önmaga számára, nem férhet hozzá kétség, hogy a kultúremler az antropológiai szempontból egyedül lehetséges emberfajta.

Igen ám, csakhogy ez az éremnek csupán az egyik oldala. Hozzá kell még tenni, hogy az ember kizárólag más emberekkel együtt, közösségben, egy szűkebb vagy népesebb társadalmi csoport tagjaként dolgozik és alkot, semmiképpen sem mint elszigetelt egyén. Élete csupán egyetlen láncszeme a számtalan nemzedéknek. Ebből következik a fontos megállapítás, hogy az embernek éppen azért van történelme, mert kulturális környezetben él. A kultúra bizonyos értelemben nem más, mint a tárgyasult, testet öltött történelem, amelynek segítségével teszi folyamatossá az ember a maga tartamát az időben. Bármilyen messzire megyünk is vissza a múltba, sehol, sohasem találhatunk gyökértelen embert, olyant, aki sehol sem kezdődik, akinek nincsen semmiféle előzetesen szerzett tapasztalata, aki semmit sem kapott örökségül őseitől. Semmiféle olyan adat nincsen, amely az emberi kultúra és a közösségi élet holmiféle abszolút történelmi kezdetét bizonyítaná. Még elképzelni is nehéz egy ilyen kezdetet. Bármilyen mélyre hatol is tekintetünk a múltba, kizárólag olyan embereket látunk, akik őseiktől származnak. Sőt éppen a természeti tárgyak használatát bizonyító nyomok és a nemzedékről nemzedékre szálló tapasztalatok alapján állapíthatjuk meg, hogy emberrel van dolgunk.

Az ember — a szó szoros értelmében — olyan élőlény, aki a történelem látókörében él, a mindig más jelenkorban, egy olyan korszakban, amelyet keresztül-kasul szó a múlt, és amely feltartóztathatatlannul tör a jövő felé. Embernek lenni ezt jelenti: részt venni egy olyan történésben, amely éppen olyan régi, mint maga az ember. Más szóval: embernek lenni egyenlő azzal, hogy a hagyományok között élünk, egy olyan környezetben, amelyet más munkája formált, amelyet a megelőző nemzedékek erőfeszítései nemesítettek meg. Senki sem kezd hozzá az alkotáshoz előzetes feltevések nélkül, üres térben, anélkül, hogy valakire vagy valamire támaszkodnék. Mindannyian át vesszük és felhasználjuk azt, amit előttünk mások létrehoztak. Ebben az értelemben joggal mondhatjuk, hogy sohasem élhetett úgy az ember, mintha senki sem élt volna előtte. Még a neander-völgyi ember is egy már mesterségesen előkészített környezetben ébredt magára és tudatára. Ez pedig azt jelenti, hogy a hagyományoknak rendkívül fontos szerepük van a társadalmi életben, és az öröklött kulturális formák sok tekintetben határozzák meg az emberi törekvések és életmegnyilvánulások irányát, jellegét és fejlődési lehetőségeit.

A mindig jelen levő múlt és a jövő felé hajló fejlődés lehetséges irányzatai közötti viszony kérdése természetesen akkor válik különösen akutná, ha figyelembe vesszük azt a helyzetet, amelyben az ember manapság él. Mert a modern életformák (akár kapitalista, akár szocialista rendszerben) és terjedelmes társadalmi arányok között a szabad alkotás és tevékenység lehetőségei minimálisak, tekintettel arra, hogy a jövő már mindenütt bejelentette érkezését. Olyan korban élünk, amelyben az iparosodás folyamata és a társadalmi tevé-

kenység racionális megszervezése kihatott már bolygónk minden részére, eltörölte a határokat a fajok meg a népek között, és a sokféle, sajátos és különálló kulturális folyamatokat egységes és oszthatatlan világcivilizációvá kapcsolta egybe; olyan világban élünk, amelyben a technika diadalmas terjeszkedése és az embernek a természet fölött aratott győzelme új, abszolút értelemben véve is egyetemes világtörténelmi helyzetet teremtett. Ennek a kérdésnek a taglalásába azonban nem bocsátkozhatunk bele minden előzetes előkészület nélkül. Ezt csak akkor tehetjük meg, ha bizonyos általános elméleti kérdéseket részletesen vizsgáltunk.

A HAGYOMÁNY MINT SZERTARTÁS ÉS KONVENCIÓ

A hagyomány szerepe és jelentősége a társadalmi életben a szociológiai elmélet legrégebb problémái közé tartozik, sőt azt mondhatnánk, hogy általában a társadalmi gondolat legrégebb kérdései közé sorolható. Mint minden más kérdést, ezt is jóval előbb tették fel, mint ahogyan a szociológia külön társadalmi tudomány rangjára emelkedett. Ebben — természetesen — nincs semmi különös. Csak azt bizonyítja, hogy a szociológia a hagyományokban, a Platóntól Hegelig terjedő politikai filozófia hagyományai között él. Igaz, a szociológiában az utóbbi időben gyorsan gyökeret vert egy kifejezetten pozitívista pragmatista szellem, amely leplezetlenül ellenséges magatartást tanúsít a társadalmi valóság mindennemű filozófiai értelmezésével szemben, tehát az európai társadalmi gondolat nagy hagyományaival szemben is. A hagyományok elleni effajta lázadás azonban — mint később látni fogjuk — korántsem jelenti a hagyományok nyomása alól való teljes felszabadulást.

Ami pedig a hagyományok társadalmi szerepét és jelentőségét illeti, el kell mondani, hogy az új kor társadalmi elméletében találkozunk először ezzel a kérdéssel, egy olyan szövegben, amelyben a politikai motívumok túlsúlyba jutnak a tisztán akadémiai indokokkal szemben. A kérdést teljes határozottsággal és keménységgel az európai történelem egyik szélsőségesen komoly pillanatában tették föl, közvetlenül a francia forradalom után, a XVIII. és XIX. század fordulópontján. Azok között, akik a kérdés fölvetéséhez és tisztázásához a legnagyobb mértékben járultak hozzá, jeles helyet foglal el Edmund Burke.¹ A francia enciklopédistákkal szemben, akiket gunyorosan „az erkölcs merész kísérletezőinek” nevezett, és szemben a francia forradalom törekvéseivel, amelyekben az egész emberiség jövődjének legnagyobb veszedelmét látta, Burke a hagyományok nagy erkölcsi erejét hangsúlyozta, és rámutatott arra, hogy az állam és a társadalmi rendszer a kollektív népi életből közvetlenül, szervesen keletkezett. Mélyen áthatotta a társadalmi élet folytonosságának érzete, s abban a meggyőződésben, hogy a szubjektív értelem — önmagában — sokkal inkább romboló, mint alkotó erő, a népeknek a hagyományos társadalmi és politikai intézményekben megtestesült kollektív bölcsességét magasztalta. Még ennél is tovább ment: elhatárolta magát a társadalom és a politika egyénieskedő és racionalista magyarázatától, azt állította,

hogy a törvények alapja nem a fizikai erő, sem pedig az egyének utilitarista számítása. Meggyőző módon alakította ki a gondolatot, amely szerint az állam a társadalmi hagyományok leghivatottabb őrzője, mivel az testesíti meg az élők, a holtak és a még meg nem született nemzedékek közötti szerződést.

Amint látjuk, Burke szemléletének kifejezetten politikai színezete volt, noha egy erőteljes és mélyen gyökerező filozófiai inspiráció mozgatta. Burke tulajdonképpen ezt akarta mondani: az emberi társadalom szerves egység, amely önmagától növekszik, és nem mechanikus gépezet, amelyet egy előre meghatározott terv szerint állítanak össze. Vagy más szóval: az emberi társadalom önmagától keletkezett, a kollektív élet természetes terméke, nem pedig egy tudatos, megtervezett emberi tevékenység eredménye. Aligha mondhatjuk, hogy mindezek az állítások helyénvalók, viszont lehetetlen tagadni azt, hogy sok igazság van bennük. És mégis: noha Burke szinte vallásos lelkesedést tanúsított a hagyományok, a népszokások és a népművészet iránt, és leplezetlenül kimutatta fölháborodását minden olyan gondolattal szemben, amely az akkori Angliában a társadalom forradalmi átalakulásához vezetett volna, kaput nyitott az európai racionalizmus bírálata előtt, és kijelölte az utat annak a filozófiai irányzatnak a bírálata számára, amely már Descartes személyében határozottan kimutatta szándékát, hogy a racionális gondolatot lefokozza arra, ami az ember számára hasznos, és hogy az anyagi jólétet meg a földi boldogságot a legmagasabb társadalmi eszménykép rangjára emelje; az az irányzat az enciklopédisták korában odáig jutott, hogy az ember és a társadalom tökéletesedésének kérdését nyíltan a történelem napi-rendjére tűzte. Burke, úgy látszik, messzebb tekintett kortársainál, amikor azt állította, hogy a társadalmi intézmények fölött nemcsak abból a szempontból kell ítélni, hogy milyen mértékben képesek kielégíteni az egyének szükségleteit, függetlenül az előző generációk véleményétől, a szubjektív és mindig csak az anyagi hasznot szem előtt tartó értelem alapján.

A végső értékelésnél azonban óvakodni kell minden túlzástól. Amellett, hogy helytálló és számottevő észrevételeket tett a francia forradalom számlájára, Burke-öt túlságosan is áthatotta a történelem iránti romantikus lelkesedés. Éppen ezért, amikor a hagyományok társadalmi szerepét és jelentőségét vizsgáljuk, nézeteit félre kell tennünk. Burke hite a hagyományok mindenhatóságában valójában éppen olyan alaptalan és tarthatatlan, mint a francia enciklopédisták hite az ész mindenhatóságában. Nem áll az, hogy a társadalom minden és az egyén semmi — ahogyan Burke gondolja, de nem helyes az sem, hogy az egyén a minden és a társadalom semmi — ahogyan az enciklopédisták vallották. Az ember és a társadalom viszonya sokkal bonyolultabb, kifinomultabb, úgyhogy akár az egyik, akár a másik kapcsolat lebecsülése elkerülhetetlenül téves következtetésekhez vezet. Sőt, ami még ennél is rosszabb, ha téves feltevésekből indulunk ki, mindig áthatolhatatlan titok marad, miért és hogyan nyer a tradíció bizonyos körülmények között szigorúan rituális jelleget, más feltételek között viszont egyszerű konvencióként jelenik meg.

Kétségtelen, hogy a kollektív szellem, amely a társadalmi hagyományokban ülepszik le és jut kifejezésre, olyan hatalom, amely minden oldalról körülveszi az egyént, a viselkedést illetőleg meghatározott követeléseket támaszt iránta, sőt egyéniségének legmélyebb rétegeibe is behatol. Az egyén azonban sohasem nőtt össze a kollektív szellemmel olyan mértékben, hogy azt mondhatnánk róla, hogy mindenben — amit csak érez, gondol és tesz — teljes mértékben és maradéktalanul a kollektív szellem irányítja. Téves az a vélemény, hogy a kezdetleges törzsi közösségek társadalmi életében szigorú, egyforma és kényszerű automatizmus uralkodik, hogy az egyének rabszolgamód engedelmessé válnak a hagyományoknak, hogy látóhatárukat teljesen kitölti a kollektív tudat. Az újabb társadalomtudományi és embertani kutatások, elsősorban azok az eredmények, amelyekhez Bronislaw Malinowski² eljutott, kétségeket támasztanak ez iránt a rég meggyökeresedett tévelygés iránt. Malinowski szerint a vadember kétségtelenül a lehető legnagyobb tiszteletet tanúsította a törzsi szokások és a hagyományok iránt. De nem a szokások és a hagyományok hatalma volt életének egyetlen hajtóereje. Még az emberi kultúra legalacsonyabb fokozatain is hatottak másféle tényezők. Az olyan emberi társadalom, amelynek valamennyi tagja teljes mértékben alkalmazkodik a közösséghez, és amely teljesen elfojtja vagy megakadályozza az egyén szabad, alkotó kezdeményezését, távol áll mindattól, ami a régmúltban létezett. Egy ilyen társadalom inkább a képzelet szüleménye, mint történelmi valóság. Viszont nem lehetetlen, hogy ez a jövő, ami ránk vár.

Az eddigi történelmi tapasztalatok alapján csak annyit mondhatunk, hogy a hagyományok és a megújulás közötti viszony a társadalmi életben nagyon ingatag. Voltak történelmi korszakok, amelyekben a hagyományok ereje olyan nagy volt, hogy csak keveseknek jutott eszébe, hogy másképpen is lehetne élni, mint addig éltek. Viszont vannak az emberi történelemnek kifejezetten kritikai, forradalmi korszakai is, amelyekben az önálló alkotás és egyéni kifejezőmód iránti törekvés óriási méreteket öltött, és vulkáni erővel tört föl. Az említett történelmi korszakok közötti különbségek természetesen abban nyilvánulnak meg, hogy egyikben az első, a másikban a másik tényező került túlsúlyba. Az egész emberi történelemben egy lényegbevágó benső ellentét jut kifejezésre. A reális társadalmi élet, amit az eddigi történelemből ismerünk, mindig valahol a két véglet között helyezkedik el. Azt mondhatnánk, hogy az állandóság és a változás közötti feszültség a probléma, az emberi életet kifejező és megújító, a tartós és szilárd életformák felé irányuló törekvés, valamint egy olyan törekvés között létrejött feszültség, amelynek az a célja, hogy lerombolja az embernek önmaga és a többi ember iránti viszonyának szigorú sematizmusát. Amióta csak tudatára ébredt önmagának, az ember e két, ellentétes törekvés között vergődik; igyekszik megőrizni, amit már egyszer megteremtett, ugyanakkor igyekszik valami újat is alkotni. Más szóval: a társadalmi életben szakadatlan és szüntelen küzdelem folyik a hagyományok és a megújulás, a maradi és a forradalmi erők között.

Aligha kell hangsúlyozni, hogy az emberi társadalom tartós és nem állandó jellegű elemei közötti ellentétek dialektikáját kifejező nézetek

rendkívül fontosak. Elsősorban is azért, mert ennek köszönhetjük, hogy eljutottunk a következtetésig: a hagyomány nem mindenható erő a társadalmi életben, és minden abszolutizálása önkényes és alaptalan. Természetesen nem maradhatunk meg ennél a tagadó megállapításnál. Választ kell adni a hagyomány társadalmi szerepének és jelentőségének kérdésére is. Nézzük meg tehát, miben rejlik a hagyományok általános értelme, mit jelentenek az ember számára, milyen mélyek a gyökerei. Csak ezután mérlegelhetjük a szertartás és a konvenció közötti különbséget, ami lényeges, ha meg akarjuk érteni azt a belső mechanizmust, amelynek segítségével a hagyományok fenntartják magukat és változnak.

A további vizsgálódás kiindulópontjával kitűnően megfelel a már említeti tény, amely szerint a hagyományok a társadalmi tapasztalatok kikristályosodásának és megszilárdulásának fontos és hatásos közegei. Azáltal, hogy ebből a legközvetlenebb megállapításból indulunk ki, nem tesszük ki magunkat semmiféle veszélynek, mert valójában ez a hagyományok leglényegesebb vonása, ennél fogva tartozik az emberi történelem egyetemes jelenségei közé. A hagyomány bizonyos értelemben csak a rendszer és az emberi társadalom helyességének és tartóságának egy másik elnevezése. Ez az az erő, amely a legnagyobb mértékben járul hozzá ahhoz, hogy a világ, amelyben az ember él, bizonyos belső szerkezetet alakítson ki, s többé-kevésbé rendezett kozmoszt és ne közönséges káoszt képviseljen. Ha nem létezne, semmiféle jele sem volna annak, hogy az ember valójában emberi életet él. Azáltal, hogy továbbítja a megelőző nemzedékek hiteles tapasztalatait, azáltal, hogy szentesíti a tetteket és módszereket, meghatározott módon tudatosítja a gondolatokat és hiedelmeket, a hagyomány gondoskodik az ember tartamáról az időben, és módot nyújt rá, hogy fenntartsa magát a társadalmi közegben.

Elterjedt az a vélemény, hogy a hagyomány hatalma és tekintélye a társadalmi életben bizonyos viselkedési formák hosszan tartó ismétlésén és bizonyos társadalmi igényekhez való fokozatos alkalmazkodáson, megszokáson alapszik. Ezt nehéz megcáfolni. A szokás azonban nem az egyetlen és legfontosabb forrás, amelyből a hagyomány erejét és kötelező voltát³ meríti. Tekintettel arra, hogy a hagyományok gyökerei az ember legfőbb antropológiai struktúrájág hatolnak, a hagyomány erejét és kötelező voltát csupán azzal magyarázhatjuk, hogy bizonyos emberi igényeket elégít ki. Azt is mondhatnánk, hogy a hagyomány az emberi élet és lét nélkülözhetetlen előfeltétele, hogy a hagyomány igénylése mindennapi emberi szükséglet, és minden hagyomány azáltal tör utat magának az emberi szívekig, hogy egyidejűleg felszabadítja és rabul is ejti őket. Hogyan kell ezt érteni? A lehető legrövidebb vonalakban megmagyarázzuk.

Ha csak egy röpké pillantást vetünk is az emberiség művelődéstörténetére, mindjárt látjuk, hogy az ember alkalmazkodni tud életének minden kulturális stilizációjához, természetesnek veszi a már kialakult társadalmi intézményeket és szokásokat, magától értetődőnek tekinti őket. Ugyanilyen könnyűszerrel megállapíthatjuk azt is, hogy az embernek ez a képessége javarészt biológiai tényezőkön alapszik. Kiválóan megfelel egy rendkívül rugalmas tulajdonságú, ugyanakkor

szegényes és nagyon is bizonytalan ösztönű lénynek. Éppen azért, mert nincsenek vele született állandó tényezői, továbbá azért, mert minden oldalról a legkülönbélebb benyomásoknak van kitéve, s ugyanakkor nem tud ösztönszerűen reagálni rájuk, nem marad más hátra az ember számára, mint hogy a kultúrában keressen támaszt, hogy maga teremtsen meg mindazt, amitől a természet megfosztotta¹. Így hát azt az ősi, természet adta szabadságát, hogy maga szabja meg, hogyan reagál a külső vagy belső ingerekre, az ember új szabadságra cserélte fel, olyan szabadságra, amely megnyugtatta és erőt ad neki, s amely egy lehetséges megoldás szankcionálásából áll, és bizonyos mesterséges kulturális formákban megnyilvánuló állandó tényezők kialakításában és fenntartásában jut kifejezésre.

Hogy milyen nagy és mélyen gyökerező szükségét érez az ember a hagyományok iránt, bizonyítja az is, hogy az emberi lélekben a mindenkor fenyegető és sokfajta torzulás hatása alatt állandósult egy zűrzavar, amely minden pillanatban kirobbanhat. Az a természetes szabadság, amellyel az ember a világra jön, és ami — hogy úgy mondjuk — csupán a visszája élettani gyengeségének, mély szakadékot hasít az ember tudatában. Módot és lehetőséget teremt rá, hogy az ember meg a természet összeütközésbe kerüljenek, lehetőséget arra, hogy az emberek szembeforduljanak egymással. Ez a benső szabadság képesíti az embert arra, hogy küzdjön a természet ellen, de embertársai ellen is. Ennek a szabadságnak az a lényege, hogy az ember — megkülönböztetésül minden más élőlénytől — föl tudja mérni cselekvésének irányát, beláthatja, hogy reakcióinak tere mindig nyílt, semmi sem kényszeríti, hogy mindig egyazon módon reagáljon ugyanazokra az ingerekre. Ez a szabadság tehát minden emberi alkotókészség legfőbb mozgató ereje. Hogy védekezzek önmagától és megszeresse mások bizalmát, azokét, akikkel kénytelen együtt élni, az ember nem tehet mást, mint hogy egy olyan objektív, egyéniségén felüli intézményt teremtsen, amelynek engedelmessé válik. Mert csak egy ilyen intézmény szabadítja meg attól a gyötrelemtől és tehertől, hogy minden pillanatban maga válasszon a sokféle lehetőség között, ez ad rá módot, hogy megtalálja a sokféle felmerülő kérdés megoldását, kizárólag egy ilyenfajta intézmény segíthet rajta, hogy lerázza magáról a bizonytalanság és félelem érzését, amelynek múlhatatlanul ki van téve.

Így jutunk el ahhoz a ponthoz, ahonnan kiindulva már könnyű lesz megtenni a bennünket érdeklő kérdések vizsgálásához szükséges lépést. Mivel az ember csak kulturális környezetben létezhet, mivel a kultúra az ember mindennapi szükséglete, nyilvánvaló, hogy minden társadalom arra törekszik, hogy tagjai művelődjenek, hogy egy meghatározott irányban haladjanak, hogy uralkodják legbensőbb gondolataik és érzelmeik fölött, hogy teljes belső életüket rendezze, formálja, és egy meghatározott irányba terelje. Más szóval: egészen érthető, hogy a társadalom azon van, hogy fenntartsa bizonyos intézményeket és szokásokat, s a lehetőségekhez mérten megszeresse számukra a társadalmi szervezet örökös és sérthetetlen elveinek tekintélyét. Mert az ember csak akkor érzi magát biztonságban, ha érzelmi kapcsolatokat teremthet őseinek közös tetteivel, ha az a meggyőződése, hogy mindenkor úgy éltek az emberek, ahogy tőle is elvárják, hogy éljen, ha

hisz abban, hogy az öröklött kulturális formák egyetemes jelenségűek és értékűek. Ezzel szemben a társadalmi élet hirtelen változásai, gyökeres átalakulásai a természetes állapotba, a benső káosz állapotába, a rendezetlenségbe és a bizonytalanságba taszítja az embert. Az ember -- természetesen — azokban a hagyományokban leli meg legteljesebb biztonságát, amelyek között felnövekedett, különösen akkor, ha a hagyományokat bizonyos dicsfény veszi körül, amikor az öröklött kulturális formákat vallási jelképek szövik át, amikor a szóban forgó kulturális formák abszolút kötelező volta és kétségtelen érvénye isteni eredetükbe vetett hitté magasztosul. Igaz, hogy ez esetben az ősök kultusza sajátos színezetet nyer: a hagyomány szigorúan megszabott vallási szertartássá válik, és ezeknek a szentesített intézményeknek és szokásoknak minden megszegését szentséggyalázásnak bélyegzik. A követelmények támaszbása és kielégítése szempontjából megnyilvánuló szigorúságnak és a megszokottól való minden eltérés iránti türelmetlenségnek az alapja abban rejlik, hogy a szertartások ősidőktől fogva a vallás velejárói, és minden nagy vallási mozgalom erőteljesen hangsúlyozza az istenbe vetett hit gyakorlati oldalát. Hogyan is lehetne eltérni bármiféle eltérést a hagyományoktól, ha egyszer nyilvánvaló, hogy ezzel vagy azzal a cselekedettel mit lehet elérni, illetve megakadályozni, milyen engedékenységgel lehet valamit előrevinni, illetve gyökeresen eltávolítani? Amnál is inkább, mert minden ősi mítosz erősgeti, hogy mindenfelől veszély fenyeget, hogy a sötétség és a rombolás erői, amelyeket az istenek a kezdet kezdetén, a világ teremtésekor megfékeztek, ismét hatalmat nyernek az ember fölött.

A hagyomány mint szertartás, mint a vallás része azonban már a régmúlthoz tartozik. Manapság már senki sem érzi annak a kulturális környezetnek a biztonságát és sérthetetlenségét, amelyről feltételezik, hogy az istenek s nem az emberek alkotása. Még az is kérdés, hogy az ilyesmi mennyiben tartozik a felfogható dolgok közé, amiknek tákaiba az értelem segítségével behatolhatunk. Számunkra mindez nem jelent már mást, mint a hagyományok iránti rabszolgaviszonyt. Nem látjuk már, mit nyerhetünk azzal, hogy teljesen alávetjük magunkat egy olyan világnak, amelyben az ember megszületett. Viszont látjuk, hogy senki sem jött a világra anélkül, hogy magával ne hozta volna az önálló alkotás és kifejezőmód képességét.

Más formában is megnyilvánulnak a hagyományok, s ezek a formák közelebb állnak a modern emberhez, érthetőbbek számára. Ennek a formának kifejezetten konvencionális jellege van. Amikor a kulturális örökség iránti ősi erő és a teljes kötelezettség érzete gyengülni kezd, amikor a vallási kötelek lazulnak, elsősorban a misztikus és irracionális erőknél a társadalmi életre gyakorolt hatása enyhül; amikor az emberek fölismerik, hogy nem az ősök tapasztalatait tartalmazó kulturális formák az egyedül lehetséges létformák, hanem csupán a lehető formák egyik változata — akkor válik a hagyomány megszokássá. Most és ezen a helyen — érthető okokból — nincs rá lehetőségünk, hogy kivizsgáljuk, mikor és milyen körülmények között jönnek létre a hagyományok jelentőségét és értékét illető változások. Úgy látszik, hogy az effajta változások elsősorban akkor következhetnek be, amikor egy kulturális környezet egy másikkal kerül érintke-

zésbe, egy idegen világgal, amelyben más szokások és társadalmi fel-fogások uralkodnak, de bekövetkezhetnek egy olyan helyzetben is, amikor a túlzott szigor és a hagyományokon alapuló társadalmi rendszer bonyolult volta gátolja az embereket abban, hogy érzelmileg közeledhessenek a hagyományok legmélyebb, szellemi magva felé. Számunkra azonban ez esetben mellékes, minek folytán következnek be a szóban forgó változások. A fontos csak az, hogy a második esetben, akkor, amikor a hagyományok megszokássá változnak, az egyén viszonya a kollektív tudat iránt sokkal szabadabbá válik. Igaz ugyan, hogy tovább is él még az a hiedelem, hogy mindenki engedelmességgel tartozik a hagyományos intézmények és szokások iránt, s a nép kollektív bölcsességét mindenfajta egyéni emberi tett elé kell helyezni. A hagyományok szükségességének elfogadását bizonyító legfőbb érv azonban nem az, hogy azelőtt is, mindenkor így éltek az emberek, és az istenek parancsolták, hogy így éljenek, hanem abban a tisztára gyakorlati meggyőződésben rejlik, hogy az öröklött kulturális formák az új fel-tételek között is a legbiztosabb támaszt nyújtják minden fontos tár-sadalmi kérdés megoldására. Természetesen ezzel már bizonyos érte-lemben eltávolodunk a szigorúan konzervatív életformáktól, és a tár-sadalmi valóság iránti viszonyba bizonyos racionális elemek vegyül-nek.

A RACIONÁLIS BÍRÁLAT ÉS A FORRADALMI GYAKORLAT

Korábban már említettük, hogy a társadalmi életet az állandóság és a változás közötti szakadatlan és állandó feszültség tölti ki, egy olyan feszültség, amely két irányzat között keletkezik: a között a tö-rekvés között, hogy megszilárdítsuk és megőrizzük mindazt, ami már egyszer létrejött, és a között, hogy túlhaladjunk az öröklött korláto- kon, s a régi kulturális formákat újakkal cseréljük föl. Ezzel már a dolgok kezdetén kinyilvánítottuk, hogy a hagyomány és a megúj- hodás szakaszai nem olyan szigorúan elhatárolt fokozatai a társadalmi és történelmi fejlődésnek, amelyek időszakonként váltják egymást, hanem kölcsönösen egymásra ható, egymásba szövődő művelődéstör- téneti tényezők. Ezt az állítást kissé részletesebben meg kell indo- kolni.

Hogy elkerüljük a tévedéseket, mindenekelőtt mondjuk ki: nem- csak a hagyomány gyökerezik az ember antropológiai struktúrájának legmélyén. A kötetlen kifejezésmód iránti hajlam és szükséglet, vala- mint az új utak keresése is az emberi lény legmélyebb rétegeiből ered. Az ember múlhatatlanul ki van téve annak a veszedelemnek és kí- sértésnek, hogy elszakadjon attól, amibe egyszer már bizalmát he- lyezte; mindez az ember benső rendszertelenségének és tökéletlensé- gének a következménye. Az ember sohasem torpanhat meg olyasva- lami előtt, amit egyszer már élete sorsdöntő fordulatának tekintett. Más szóval: a megúj-hodás iránti szükséglet éppen olyan kelleke az emberi életnek, akár a hagyományok iránt érzett szükséglet. Bizo- nyos értelemben ez csak két oldala ugyanannak a folyamatnak. Noha

az ember nem élhet másképpen, mint hogy arra támaszkodik, amit világra jöttekor készen talált, amit előtte mások megteremtettek, mégsem képes rá, hogy örökkévalóvá avassa a múltat, hogy a legkisebb részleteiben is fontosnak tartsa, amit őseitől örökölt. Még akkor sem, ha szívvel-lélekkel azon van, hogy mindezt megtegye. Legalábbis nem képes rá hosszabb ideig. Ebben rejlik az ember kivételes helyzetének magyarázata: eltérőleg a többi élőlénytől, az ember úgy él, hogy dacol minden merevséggel, sematizálással és rutinos ismétlődéssel, szakadatlanul arra törekszik, hogy összhangban legyen önmagával, habár szakadatlanul olyan életformákat teremt, amelyek korlátozzák spontaneitását, rabul ejtik.⁵

Még az úgynevezett hagyománytisztelő társadalmakban — azaz az olyan társadalmi keretek között, amelyekben az a bizonyos „örökös múlt” szívós makacssággal, főnntartotta magát, s ahol a hagyományok nyomása olyan erős, hogy egy futó pillantásra úgy látszik, hogy a társadalom szerkezete és szervezete évszázadokon át változatlan, mozdulatlan, csaknem megkövesedett állapotban vesztegel — még az ilyen társadalmi rendszerekben is sok nyomát látjuk annak, hogy az ember többé-kevésbé kifejezetten eltér a megszokott áramlatoktól. De hogyan is lehetne másképpen, amikor a mindennapos tapasztalat ékesszólóan bizonyítja, hogy nem minden ember egyformán alkalmas a kulturális nevelésre és a fegyelemre, ugyanakkor minden kultúra arra törekszik, hogy minden emberben visszhangot keltsen, hogy egy meghatározott társadalom lehetőleg minél több tagjának legmélyebb rétegéig hatoljon, és bizonyos tartós hangulatokat, érzelmeket és hajlamokat ültessen lelkükbe, szellemi tudatukba? Különbösen is, mivel a társadalmi rendszer nem anyagi, testi, tárgyi, befejezett, zárt, egyszer és mindenkorra adott valami, és mivel az emberek nem nyomorúságos, magatehetetlen, vértelen automaták, amelyek tétlenül viselik el mindazt, ami a társadalomban éri őket, hanem élő emberek, hús-vér teremtmények, akik tevékenyen vesznek részt kultúrájuk létrehozásában és főnntartásában, mindig megvan annak a lehetősége, hogy eltérések — ha jelentéktelenek is — keletkezzenek a megszokott társadalmi gyakorlattól. A társadalmi életben minden mozog, változik, mégpedig sokkal mélyebbről fakadó és erőteljesebb mozgásban van, mint ahogyan a felületes szemlélő felfoghatja, habár a társadalmi változások rendszerint csak bizonyos időbeli távlatból válnak láthatókká. Minden kísérlet ellenére, hogy egy bizonyos életformát örökkévalóvá tegyenek, hogy egyszer és mindenkorra megtörjék az ember ellenállását és bizalmatlanságát a hagyományok iránt, semmi sem győzhet meg bennünket arról, hogy a történelem folyamán e tekintetben bármilyen lényeges haladás következett volna be. Ellenkezőleg: annak az alapján, ami eddig történt, több joggal állíthatjuk, hogy a társadalmi életben megnyilvánuló spontaneitást lehetetlen kiirtani. A legszigorúbb és a legkegyetlenebb politikai rendszerek is tehetetleneknek bizonyultak arra, hogy tartósítsák a feltétel nélküli engedelmességet és a legtökéletesebb ismétlését annak, ami egyszer már létrejött. A társadalmi életben mindig több szó esik olyan eljárásokról, amelyek összhangban állnak mindazzal, amit bizonyos követelmény értelmének hisznek, mint az olyan eljárásokról, amelyek holmi objektív létű, min-

denki számára a legapróbb részletekig fölfogható és mindenki számára hajszálnyira azonos értelmű rendszerrel vannak összhangban.

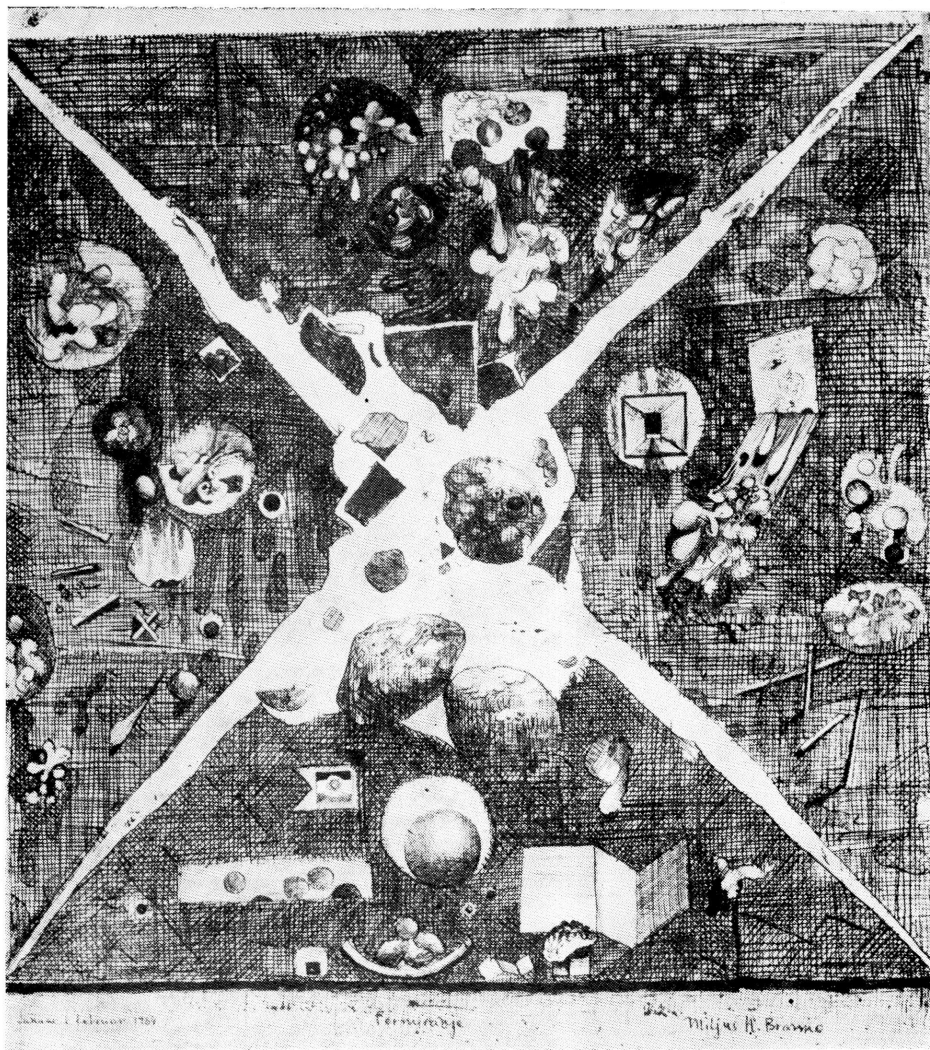
Ki kell mondani, hogy a hagyománytisztelő társadalmakban az idő sokkal lassabban múlt, mint manapság. Ez a jelenség azzal a körülménnyel áll kapcsolatban, hogy az ilyen társadalmakban a már meglevő intézmények és szokások iránti kritikai viszonyt, valamint a tudatos és szabad kulturális tevékenység lehetőségét a lehető legkisebb mértékűre csökkentették. Ez azt jelenti, hogy a hagyományos típusú társadalmakban, amelyekben a hagyomány a vallás alkotóelemeként központi helyet foglalt el, a megújhódást nem ismerték el, sőt léptenyomon intézményesen elfojtották. Az embereknek már kicsi korukban tudomására adták, hogy senki semmi újat nem alkothat, semmi olyat, ami a múltat háttérbe szoríthatná, és hogy mindaz, ami hajdan keletkezett, a legjobb, amit az ember egyáltalán alkothat. Így hát egyáltalán nem kell csodálkozni rajta, hogy a hagyománytisztelő társadalomban élő embereknek csak később nyílt alkalmuk meggyőződni róla, mennyire eltávolodtak apáik és nagyapáik kulturális eszményképeitől. Ez is csak azt igazolja, hogy a társadalmi élet szakadatlanul mozog, változik, még akkor is, ha a változtatásra irányuló törekvés nem szándékos, hanem csupán jelentéktelen, mellékesen fölmerülő véletlen eltéréseknek köszönhető. Természetesen, a hagyománytisztelő társadalmakban is voltak igazi megújhódások, azaz tudatos és elvi eltérések a megállapodott helyzettől. De még akkor is, ha valamilyen teljes mértékben eredeti megoldás, elgondolás, tett vagy alkotás bukkant föl, álcázták: azt állították, hogy valójában egy régi, már kipróbált dologra bukkantak, ami öröktől fogva érvényben volt, csak hát időközben feledésbe merült, s most vissza kell adni régi fényét és jelentőségét.

Egészen más kulturális légkörben jön létre az alkalom, hogy döntő és nyílt ellenállás alakuljon ki a hagyományokkal szemben, hogy az öröklött szokásokkal és felfogásokkal szemben szándékos újításokat vigyenek be a társadalmi gyakorlatba. Azt mondhatnánk, hogy ilyen alkalmat csak azok a társadalmak adnak, amelyek bármilyen módon a társadalom ésszerűsítésének útjára tértek. Ez azt is jelentheti, hogy az új utak tudatos és szabatos keresésének lehetősége csak akkor lehet reális, amikor a kultúra különvállik a vallástól, amikor a hagyomány már elveszítette szigorúan vallásos jellegét, és szokássá fokozták le. Társadalom-lélektani szempontból könnyű erre magyarázatot találni. Az említett helyzetben, egy olyan társadalomban, amely már lerázta magáról és elvetette a vallási szimbólumokat, az egyén sokkal fesztelembb magatartást tanúsíthat a kulturális örökség iránt, amelyben fölnövekedett. Világosan megnyilvánul ez abban, hogy az egyén viszonya az ősök iránt bensőséges voltából, mindinkább formai kötelességgé válik. De nemcsak ebben jut kifejezésre: az egyén mindinkább tudatára ébred önmagának, a maga erejének, s elérkezik az a pillanat, amikor azzal a gondolattal kezd foglalkozni, hogy saját elvei alapján rendezze át az egész társadalmat. Ez végül is arra készíteti, hogy nyomozzon mindaz után, ami megfelel új, még nem egészen világos és határozott céljainak. Mert hogyan lehetne bárkitől is megkövetelni, hogy továbbra is tiszteletben tartson olyan társadalmi in-

tézményeket és szokásokat, amelyeknek abszolút kötelező voltában már nem hisz, főleg ha nyilvánvaló, hogy a legsúlyosabb büntetésnek is, ami az embert érheti, csupán világi jellege van.

A társadalmi életben megnyilvánuló forradalmi és maradi törekvések között létrejött összeütközésnek még egy rendkívül fontos kísérő jelensége van, éspedig az, hogy a kulturális örökség és a hagyományos társadalmi szervezet alapos megbolygatása következtében fokozatosan elhalnak a kollektív népi élet szerves folyamataiból fakadó érzelmi ingerek is. Az egyén, a társadalmi energia külön és önálló közege kerül előtérbe. Ekkor már nem ismernek el semmiféle felsőbbrendű és mindenre kiható erőt, mely az egyén fölött áll, értelmet ad létének, és alkotásra ihleti. Sőt: az emberi élet súlypontja a közép-pont felől a periféria felé tolódik el. Kialakul az a félreérthetetlen törekvés, hogy minden létező legfőbb mércéje a szubjektív értelem legyen. Az ember úgy tekint a világmindenségre, mint holmi zsákmanýra, amelyet sajátos szükségleteinek kielégítésére használhat föl, és az élet abszolút, örök forrása elveszítik előtte értelmüket. Az észszerű bíráló, majd a forradalmi gyakorlat formájában nyíltan kifejezésre jutó, hagyomány elleni lázadás mindig ugyanabból a gyökérből ered: legfőbb mozgató ereje az értelem mindenhatóságába vetett hit. Azok a történelmi korszakok, amelyekben a megújulás ereje túlsúlyba jutott a hagyomány erői fölött, olyan időszakok voltak, amelyekben magasztalták az embernek azt a képességét, hogy életének bármelyik pillanatában mindent előlről tud kezdeni, úgy, mintha azelőtt nem is élt volna.

Eltekintve minden egyéb körülménytől, és tekintet nélkül mindarra, amit erre vonatkozóan megkísérelhetünk, el kell mondanunk, hogy az ember sohasem fog teljesen megszabadulni a hagyományoktól. A leg-radikálisabb és legésszerűbb bíráló sem vonhatja kétségbe az egész társadalmi tapasztalat minden részét és részletét, amint a forradalmi gyakorlat sem hatolhat be teljesen a társadalmi élet minden rétegébe. Ilyen értelemben az abszolút történelmi novum elképzelhetetlen. Amint a hagyomány sem maradhat fenn változatlan állapotban, nem lehet közömbös a megújódással szemben anélkül, hogy befogadja az újat, a meglévőtől eltérőt, úgy az innováció sem lehet mentes a hagyományok minden elemétől. Az ember még látszólag legspontánabb és legautentikusabb tetteivel, forradalmi cselekvésének lendületével, a hagyományok elleni végső lázadásával is csak azt igazolja, hogy a hagyományok között él. Mivel senki sem növekedett föl természetes környezetben, a tiszta, naiv és zavartalan közvetlenség légkörében, különválva a többi embertől, ősi kapcsolatban a természettel, senki sem kezdhet mindent előlről, bármilyen mértékben tartsa is távol magát a hagyományoktól. Az élet totális megváltoztatása sem szavatoíhatja egy ilyen törekvés sikerét. Az ember már azáltal is, hogy igyekszik megszabadulni az öröklött szokásoktól és felfogásoktól, mindattól, ami számára már elveszítette mélyebb, benső értelmét, és tisztára külső köteletségévé vált, azt ismeri be, hogy hozzá van kötve a szokásokhoz és fölfogásokhoz, s csupán olyan keretek között mozog, amiket a szokások és felfogások megszabnak neki. Mert ha nem lettek volna kulturális formák, amelyeknek kötelező voltában hajdan hittek,

BRANKO MILJUS

raiz

ha az ember nem egy meghatározott kulturális légkörben növekedett volna föl, senki sem lázadhatna a tradíciók ellen. És természetesen csakis egy teljes kulturális vákuumból lehetne elindulni vadonatúj irányba, a maguk kénye-kedve szerint építeni a jövőt. Így azonban minden emberi törekvés és igyekezet irányát, jellegét és fejlődési lehetőségeit nagymértékben gátolják a hagyomány és a hagyományos keretek, amelyeket túl akarunk haladni.

Amint látjuk tehát, az ember mindig egy meghatározott történelmi helyzetben, egy már korábban létrejött állapotban, meghatározott kulturális követelmények nyomása alatt él, úgyhogy az az új is, ami lelkesíti, amit létre akar hozni, és amiben a maga jobb jövőjét látja, tulajdonképpen a múltjába bocsátja mély gyökereit. Ebben az értelemben elmondhatjuk, hogy minden törekvés, amely arra irányul, hogy elvesssék a kulturális örökséget, és fölszabaduljunk a hagyományok nyomása alól, lényegében nem más, mint egy kísérlet, hogy az egyik hagyományt másikkal helyettesítsük, vagy pedig hogy legalább a meglévő elemek átvételével és mások elfogadásával lerakjuk egy új hagyomány alapjait.

A HOLNAP ARNYÉKÁBAN

Miután befejeztük ezt a bizonyos mértékig talán leegyszerűsített, de mindenesetre szigorúan teoretikus elmefuttatást, amelyben igyekeztük átlépni a hely és az idő korlátait, és megállapítani azt, ami általában vonatkozik az emberre és minden társadalomra, szenteljük figyelmünket a jelenkornak. A mai ember társadalmi és történelmi helyzetét jó néhány jellegzetes vonás különbözteti meg minden eddigitől. Ha majd a jelenkorral foglalkozunk, alkalmunk nyílik rá, hogy konkrét anyag alapján ellenőrizzük azoknak az elvont és általános megállapításoknak a hatósugarát és döntő voltát, amelyeket az előző két fejezetben leszögeztünk, és megvizsgáljuk, milyen lehetőségek vannak arra, hogy a modern körülmények között feltámasszuk és fenntartsuk a hagyományokat. Mindaz, ami itt következik, érthető okokból inkább sejtetés lesz, semmint rendszeres taglalás.

Ha egy egyszerű képletben akarjuk összefoglalni azt a középpontot, amelybe századunk folyamatai és törekvései egyesülnek, s mindazt, ami a társadalmi és történelmi jelenkort jellemzi, ami egyedülállóvá és kivételessé teszi azt a társadalmi és történelmi helyzetet, amelyben a mai ember él, és amely egészen kivételes, ha összehasonlítjuk a korábbi helyzetekkel, meg kell állapítanunk: a világtörténelem manapság váit először igazán világtörténelemmé,⁶ és hogy az emberiségnek ma van először lehetősége rá, hogy tudatára ébredjen a maga állásfoglalásának és sorsának. Más szóval: korunk legfőbb és leglényegesebb jellemvonásainak egyike az, hogy az emberiség manapság sokkal szorosabban és közvetlenebbül összetartozik, mint korábban bármikor, hogy az egész földkerekségen ugyanazok a társadalmi folyamatok játszódnak le, hogy minden nép részese egy egységes történelemnek, hogy a társadalmi élet manapság már holgónk minden földrajzi hosszúságán és szélességén csaknem teljesen azonos. Természetesen

eszünk ágában sincs szemet hunyni a kapitalista és a szocialista társadalmak belső szerkezete és szervezete közötti számos különbség előtt, sem pedig lebecsülni a Kelet és a Nyugat közötti politikai ellentéteket, s legkevesbé áll az szándékunkban, hogy kizárjuk a két nagy ellentétes táborhoz tartozó nemzeti társadalmak nyílt összecsapását a hatalom kérdésében. A modern világ minden más, csak nem az egyenjogú és békeszerető népek idillikus közössége. Ezzel azonban szándékosan nem foglalkozunk. Ehelyett egy társadalmi lény tudatának sokkal mélyebb rétegéről lesz szó, amely a meglevő politikai különbségek és ellentétek mögött áll.

A társadalmi életnek ebben a kifejezetten szociológiai síkján, egy olyan területen, amelyben a legvilágosabban jutnak kifejezésre korunk áramlatainak és törekvéseinek jellegzetes azonosságai, külön helyet foglal el az iparosítás folyamata, ez a végtelékig dinamikus tényező, amely a tudomány, a technika és a gyárilpar közötti szövetségben alapszik. Nem nehéz észrevenni, hogy a mai társadalmi és történelmi helyzet létrehozását leginkább elősegítő erő, amely több népet lendített ki évszázados tespedéséből, és a többivel együtt egy közös áramlatba sodorta, semmiféle szokatlant és bensőségest, semmi titokzatos és irracionálist nem tartalmaz. Nem szellemi erők, nem egy nagy eszme, nem egy vallásos áhítat, nem a humanista törekvések, hanem egy egészen megszokott, üres és külsőséges, egy látszólag önmagától értetődő — egy meghatározott technika, egy meghatározott gépi, ipari anyagi termelés, egy meghatározott gyakorlati, ésszerű munkaszervezési mód járult hozzá mindehhez a legnagyobb mértékben. És ez előtt az alaktalan erő előtt elhalványulnak egy-egy nép jellembeli és kulturális tulajdonságai. Sőt az a látszata a dolognak, hogy minden nép hajlandó minél gyorsabban és minél teljesebben lerázni magáról a műszaki és ipari fejlődés akadályait. Ha még egyáltalán szólhatunk ideálokról, amelyek a világ minden táján lelkesíteni tudják az embereket, akkor mondjuk el, hogy a technikai és a gazdasági erők növekedése, az életszínvonal emelése korunk legnagyobb, ha csak nem egyetlen ideálja. Hogy a dolgok így állnak, már abból is láthatjuk, hogy az iparosodás folyamatának fejlettségét az egy főre jutó acéltermeléssel fejezik ki, tehát hivatalosan is elismerik a társadalmi fejlődés legfőbb mértékéeként. Mégpedig nemcsak a Nyugat, hanem Kelet uralkodó köreibben is.

Nyilvánvaló, hogy mindez nem véletlen. Meg kell tanulnunk, hogy történelmi szemszögből nézzünk a jelenre. Kizárólag úgy érthetjük meg a jelen lényegét, ha egy meghatározott történelmi állapotnak vesszük, amely a múltban gyökerezik, és a jövő felé hajlik. Ha nem így tekintünk a dolgokra, a jelenkor a maga véletlen és jelentéktelen tétovázásaival könnyen elsikkad a mulandóság áramlatában. Ebben az értelemben azt mondjuk, hogy az iparosodás folyamata tartós történelmi állapot. Noha helyenként még csak csírájában van, másutt pedig valóságos orgiákat látunk, ez a folyamat mindenütt egyforma társadalmi következményekkel jár. Olyan erők rejlenek benne, amelyek talán már holnap anyagi bőségben és kényelemben egyesítik az egész emberi nemet. Ha tekintetbe vesszük az eddigi történelmet, amely csak egy viszonylag jelentéktelen társadalmi rétegnek adott módot, hogy a

természetes szükségletektől szabadon, a mindennapi szükségletek² kielégítésének gondjától függetlenül éljen, ezt kétségtelenül elsődrendű jelentőségű eseménynek kell neveznünk. Amennyire fel tudjuk mérni, nincs egyetlen olyan számottevő erő sem, amely útját állhatná az iparosodás folyamatának, meggátolhatná befejeződését minden országban, méghozzá egy viszonylag rövid időszakban. Talán csak két-három emberöltőre van szükség, hogy ez a folyamat mindenütt véget érjen. Erre abból következtetünk, hogy az automatizálás, amelyet manapság már nagy arányokban alkalmaznak a legfejlettebb országokban, az iparosodás utolsó lépcsője, terméke, csúcsa.

Az iparosítás már elejétől fogva, attól a pillanattól, amikor a XVIII. század elején megkezdődött Nyugat-Európában, felkavarta a lelkeket. Tűlzás nélkül állíthatjuk, hogy annak a korszaknak valamennyi gondolkozója és álmodója, de még inkább a tettek emberei, igen korán tudatára ébredtek forradalmi jelentőségének. Az újítások legbátrabb és legtüzesebb élharcosai olyan messzire mentek, hogy már látták az időt, amikor a tudomány, a technika és a gyártás fejlődése az egész világ újjászületését hozza magával, és testvéri közösségbe egyesíti a népeket. Manapság azonban — azoknak a nyomoknak a láttán, amelyek a technikai és a gyártási fejlődés hagyott az embereken, főleg pedig a két világháború tapasztalatai után — egyre kevesebben tekintenek ilyen derűlátón a technikai és a gyártási civilizáció jövője elé. Ez azonban nem sokat változtat a helyzeten. Nem kell nagy reményeket táplálni a tudomány, a technika és a gyártás fejlődése iránt, ahhoz, hogy belássuk: ennek a fejlődésnek lényegében forradalmi jellege van. Mindenki, aki világosan lát és gondolkodik, meggyőződhet róla, hogy az iparosodás korszaka, a XVIII. és a XIX. század fordulója, tulajdonképpen elsődrendű világtörténelmi változás kora, tekintettel arra, hogy a gépek és műszaki készülékek megalkotása és tökéletesítése — az emberi (testi és szellemi) munka áthárítása a gépekre és készülékekre — alapjában változtatja meg az ember viszonyát a világhoz, életmódját és belső lényét is. Amint André Varagnac ismert francia antropológus és szociológus igen helyesen megállapította: az ember a műszaki és ipari civilizációban megszűnik érdeklődni az élő természet iránt, eltávolodik a növény- és állatvilágtól, a holt természet, a fémek és a beton, a villamoság és az atomenergia felé fordul.⁷ Vagy pedig, amint Arnold Gehlen a nagy német szociológusok és filozófusok egyike mondotta: Az emberiség manapság egy viharos tudományos, műszaki és ipari fejlődés kezdetén áll, egy sorsdöntő kulturális válaszúton; egy átmeneti időszakban, amely nem egészen két évszázaddal ezelőtt kezdődött, és amelynek végső kimeneteléről még semmi határozottat sem mondhatunk. Gehlen véleménye szerint⁸ csak annyi bizonyos, hogy az iparosodás hosszan tartó és messzeható folyamat, gazdasági, társadalmi, szellemi és erkölcsi forradalomból tevődik össze, és csak azzal a forradalmi folyamattal lehet összehasonlítani, amely a csiszolatlan kőkorszak küszöbén játszódott le, amikor az emberek a nomád és a vadászó-gyűjtögető életmódról a földművelő életmódra tértek át, amikor letelepedtek, és földműveléssel meg állattenyésztéssel kezdtek foglalkozni. Míg azonban hajdan, abban a történelem előtti, de forradalmi korszakban a későbbi kulturális fejlődés, s nemcsak a gazdasági és a tár-

sadalmi, hanem a szellemi és erkölcsi élet alapjait is lerakták, a modern kor többé-kevésbé fokozatosan, de mindenestre véglegesen lerombolja az iparosodás kora előtti világ minden kulturális formáját, eszményképét és normáit, ugyanakkor pedig az emberi életmódnak egy új, egységes, eddig még sohasem tapasztalt feltételeit teremti meg, amelyek már az embernek a természet fölött aratott teljes győzelmével határosak.

Bármennyire helyes is az a megállapítás, hogy az iparosodás folyamatát végeredményben is az eddigi történelmet alkotó ember hajtja végre azzal, hogy lerombolja a hagyományos életmód kereteit, és hogy az embert elváltasztja a természettől, amelyhez a csiszolatlan kőkorszak óta szilárdan tapad, mégis el kell mondanunk, hogy ennek a folyamatnak mély gyökerei vannak a Nyugat kulturális hagyományában. Igazi értelmét nem is foghatjuk föl másképpen, mint ha számot vetünk azzal a kulturális légkörrel, amelyből fakad és azokkal a szellemi előfeltételekkel, amelyekben alapszik. Erősen tévednek azok, akik azt hiszik, hogy a tudomány, a technika és a gyáripar fejlődésének mélyebb kapcsolatai vannak azokkal a következményekkel, amelyekből ez a fejlődés hoz létre a társadalmi életben, s tévedésben élnek azok is, akik azt képzelik, hogy a természettudományok és a technikai találmányok iránti hajlamot tisztára utilitarista okokkal is meg lehet magyarázni, például úgy, hogy az emberek csak azért találták föl a gépeket, hogy boldogítsák az emberiséget, minél több polgártársukat fel akartak szabadítani a testi munka alól, és kellemesebb életet akartak nekik teremteni. Valójában a modern tudományt, technikát és gyáripart egy erős szellemi erő mozgósította. Pontosabban: az iparosítás egy ősi, vallási motívumban gyökerezik. Egy olyan motívumban, amely úgyszólván minden nép vallásában és mitológiájában fellelhető, és amelyet különösen hangsúlyoz a keresztény Nyugat vallása és vallási tudata. Ez az ember istenné válásának mágikus motívuma.

Ismeretes, hogy a vallásnak és a vallási tényezőknek rendkívül fontos szerepük van a társadalmi életben, a vallási légkör a leghatározottabb formában fejezi ki mindazokat a különbségeket és ellentéteket, amelyekkel a társadalmi fejlődés későbbi időszakának kulturális életében találkozunk. Ezért kell gyakran kutatni a vallási tapasztalatok legrejtettebb és legmélyebb rétegeiben, még akkor is, ha előre tudjuk, hogy ennek a tapasztalatnak nincs többé semmilyen része az időszerű társadalmi helyzet megformálásában. Rendkívül világosan és meggyőzően bizonyította ezt Max Weber a protestáns etikáról és a kapitalizmusról szóló híres tanulmányában, valamint a vallás szociológiájáról szóló többi írásában is. Ezek a munkák ma is a szociológiai elemzés fölülmúlhatatlan példái. Ez esetben csupán bizonyos értelemben hívjuk föl a figyelmet arra, hogy fennáll annak a lehetősége és az a szükséglet, hogy kiegészítsük és kibővítsük Weber kutatásait.

A Nyugat vallásaiban és vallási tudatában mindig nagyobb mértékben jutottak kifejezésre a voluntarista elemek az intellektualista elemekkel szemben, mint bárhol a régi Kelet nagy kultúráinak talaján. Sokkal előbb, hogy a reformáció kitért a kapukat az új vallási érzelmek előtt, és arra ösztönözte a népeket, hogy fáradhatatlanul tevé-

kenykedjenek isten országának megteremtésén e földön, Nyugaton az aktív hitvallást jóval többre értékelték, mint a passzív kontemplációt, és az isten dicsőségéért folytatott harcot az érte vállalt szenvedés elé helyezték. Már a középkori kereszténységben, amely a katolikus egyház védelme alatt fejlődött ki, világosan megelhető az egész későbbi vallási fejlődés iránya és jellege. Már itt megtaláljuk a csíráját a vallási öntudatnak, amely a reneszánsz és a reformáció korában érte el tetőfokát. Lényegében különbözik a misztikumtól, nagymértékben befolyásolta az európai racionalizmus létrejöttét, s végül annyi évszázadon át fellendítette Nyugat-Európa kulturális életének törekvéseit és megnyilvánulásait. A vallási öntudatnak ezt a formáját nevezzük mágiának.

A mágia igazi természetét, nagyságát és vonzóerejét akkor látjuk csak tisztán, ha összehasonlítjuk a misztikummal⁹. Nyomban világossá válik, hogy a mágia egészen különös felfogása az ember és az isten viszonyának. A mágia szempontjából nem léteznek abszolút határok az emberi és az isteni lény között, annál szilárdabbnak látja ezt a válaszfalat a misztikum. A mágia a misztikummal ellentétben, amely minden földi törekvés és érdek feláldozását követeli, és azt, hogy az ember lelke teljesen eggyé váljon az istennel, erősíti, megszilárdítja a hívő büszkeségét és öntudatát azzal, hogy hangsúlyozza a vallásos szándék határtalan erejét. A misztikumban hívő vallásos ember alázatosan fejet hajt a felsőbb hatalom előtt, irgalmat és üdvöt vár tőle, ezzel szemben a mágiában hívő hitének tárgya fölé emelkedik. Be akar hatolni az isteni misztérium központjába, alázatra akarja kényszeríteni az istent, arra, hogy megtegyen mindent, amit követel tőle. Röviden: a mágiában hívő ember nem elégszik meg azzal, hogy csak hasonlatos legyen az istenhez, egyenrangú akar lenni vele, maga is isten akar lenni. Éppen ezért a mágia sohasem elégedett meg lélekből fakadó, halk imákkal, hitének igazolását csodákban és csodatettekben keresi. Miféle istenhit az — teszi fel a kérdést —, mely nem képes az ember szolgálatára kényszeríteni az istent? A mágia azonban éppen azáltal, hogy annyira fölmagasztalja az embert, azzal, hogy titáni tulajdonságokkal ruhazza föl, hogy kiegyenlíti az istennel, sérti a misztikus vallásosság legszentebb érzelmeit. A misztika számára a mágia a bűnös emberi mohóság és gőg szinonimája volt, és az is marad. Ebben az értelemben a misztikus mindig visszaborzad a mágiában hívőtől, magát a sátánt látja benne.

Természetesen ez semmi esetre sem jelenti azt, hogy a nyugati kereszténység süket és vak volt a misztikus vallásosság értékei iránt, viszont a mágikus elemek sohasem nyertek kánoni igazolást, és nem is fenyegették a katolikus egyház szervezetét. Tulajdonképpen rendkívül nehéz volna olyan konkrét történelmi példát említeni, amelyben a vallásos öntudat említett megnyilvánulásai tiszta formában jelennek meg. Leggyakrabban össze vannak keverve (mind a régi keleti népek vallásában, mind pedig Európa és Amerika modern népeinek vallási fölfogásában), viszont a keresztény Nyugaton, a reneszánsz és a reformáció vallási forrongásaiban a mágia elemei szembetűnően eluralkodtak a misztika elemei fölött. Az istenhívő dominikánus és ferencrendi szerzetesek már a XIII. és a XIV. században a természet titkain törték

a fejüket, abban a meggyőződésben, hogy a természet erőit alárendelhetik az emberi akaratnak. A szerzetesek szerte Európában szűk celláikból terjesztették a gondolatot, hogy az istent a természet és nem a szent könyvek tanulmányozásával lehet és kell megismerni, és a természet kutatása az ő erőfeszítéseik jóvoltából kapott már abban a korai időszakban szilárd alapokat. A katolikus egyház azonban sohasem adta meg a köteles elismerést a kísérleti természettudomány szerzetesi csuhát viselő úttörőinek, ellenkezőleg: az egyház nagyjai tüstént föllismerték, hogy az istennek ez a furcsa szolgálata valójában nyílt lázadás az isten ellen. Nem kellett Spinoza elmékedéseiből kiolvasniuk, hogy az isten és a természet azonosak, hogy rájöjjenek, honnan származik és hova vezet a megismerés, valamint a találmányok iránti vágy, hanem nyomban hamis profétákká és eretnekekké nyilvánították a természet bátor kutatóit. És ezt tették úgyszólván századunk kezdetéig.

Ebben a kulturális légkörben, az imént nagy vonalakban fölvázolt vallási keretek között növekedett az embernek az a vágya, hogy belemerüljön a természet titkaiba, és ekkor állta ki próbatételét az embernek az a készsége, hogy az eljövendő keresztes háborút éppen ez ellen a légkör ellen és éppen ezek ellen a keretek ellen vívja meg. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a Nyugat társadalmi fejlődése abban az irányban indult el, amelyet ma már olyan jól ismerünk. Pontosabban: érthető, miért sikerült az európaiaknak viszonylag rövid idő alatt meglegelniük a célhoz vezető utat, miért sikerült olyasvalamit alkotniuk, amit a világ más tájain élő más népek még lehetőségként sem tudtak elképzelni. Az európaiak — a világ más népeitől eltérően — sorsdöntő fordulatot tettek a gyakorlati tevékenység terén, elsősorban is azért, hogy szakítottak a mágia korábban is ismert és kipróbált módszereivel. Ezzel a rendkívül fontos jelenséggel számolnunk kell, ha bármilyen formában értékelni akarjuk Nyugat-Európa szerepét és jelentőségét a világtörténelemben. Az európaiak a legrégebb időktől fogva elégedetlenek voltak azokkal a műszaki eszközökkel, amelyeket az akkori világ valamennyi népe használt. S ami még ennél is fontosabb: számukra szellemileg elfogadhatatlan volt az a széles körben elterjedt szokás, hogy természetfölötti erők segítségével hassanak a környezetükre, az a kezdetleges eljárás (amelynek maradványait még ma is föllelhetjük a világ minden táján), hogy varázsigékkel, titokzatos formulákkal és mozdulatokkal — amelyekről sohasem lehet előre tudni, előidézik-e a kívánt következményeket — hassanak a természet jelenségeire, hisz azt sem tudták, min alapulnak azok a reménykedések, hogy ezekkel a módszerekkel bármilyen eredmények elérhetők. A modern természettudomány alapítói neveltségeseznek és szánalmasnak látták a mágia képzeletbeli hatalmát a természet fölött. Szinte megszállottjai lettek annak a gondolathoz, hogy valóban urai legyenek a természet erőinek, valóban és nemcsak gondolatban, képzeletben, vallási érzelmekben és lelkesedésben, hanem a lehető leggyakorlatibb módon: egy új technika, gépek és készülékek segítségével, amelyeket szigorúan ésszerű és matematikai alapon szerkesztettek meg. Így kezdett valósággá válni Nyugaton az embernek az az ősi törekvése, hogy legyőzze a természetet, és önmagát isteni rangra

emelje. A tudomány, a technika és az iparosodás valóságos és nem képzelt hatalmat adnak a természet fölött, ennek köszönhető, hogy az európai ember tett szert elsőnek arra a reális esélyre, hogy megérje a teljes győzelmet, hogy kifejezésre juttassa határtalan gőgjét azáltal, hogy leigázza, a maga akarata alá rendeli és a maga szolgálatába állítja a természetet.

Idővel azonban minden megváltozott. Abban a korban, amikor az ember már véglegesen kialakította eszmei álláspontját a természet elleni harcban, amikor már forradalmi lendületet nyertek azok a törekvések, hogy az ember lerázza magáról a hagyományos életformákat, amikor az iparosodás folyamata teljes mértékben eluralkodott Nyugat-Európában és Amerikában, visszavonhatatlanul elveszett az egész vállalkozás vallási lényege. A győzelem tiszta öröme, a tett sikere fölött érzett élvezet helyett azonban — tekintet nélkül a lehetséges következményekre — az anyagi jólét és az e világi boldogság gondja került előtérbe. Az isteni életre törő titáni vállalkozás sekélyes, felületes, aprólékos utilitarizmussá süllyedt. A gép elveszítette démoni erejét, amelyivel hajdan meghökkentette és fellelkesítette az embereket, a mindennapi élet egyszerű, külső, kissé szeszélyes, de mindenesetre hasznos alkotóelemévé alacsonyodott. Illetve a gépet olyan eszköznek tekintették, amely az embert fölmenti az erőfeszítések alól, módot teremt arra, hogy az ember lerövidítse társadalmilag multhatatlanul szükséges munkaidejét, és minél többet éljen az úgynevezett szabad időnek. A filozófiai látóhatár drasztikusan összeszűkült, és sivárrá vált. A kérdés csak az volt, hogyan lehet könnyebben élni, és nem az élet általános értelme volt a probléma. Amint Johann Huizinga *Im Schatten von Morgen*¹⁰ című munkájában (erre céloz a fejezet címe) helyesen megállapította, a technika hatalmas arányú fejlődése és az ember erőinek szinte határtalan megnövekedése a szó szoros értelmében vett hajszát indított a földi javak és élvezetek után. És nemcsak a magasabb társadalmi körökben — mert idevágó példát az addigi történelemben is találunk —, hanem a nép minden rétegében. A műszaki és gyáripari civilizációban mindenkinek joga van magas életszínvonalra, és mindenkinek módja is van rá, hogy megteremtse. Bizonyos értelemben ez talán annak a beteljesedését jelenti, amire Descartes, az európai racionalizmus atyja törekedett, amikor *Discours de la Méthode* című művében kifejtette a modern filozófia és a modern természet-tudományok teljes programját.

Ennek a folyamatnak nincs mélyebb jelentősége a világ többi része, azoknak a népeknek a szempontjából, amelyek csak a múlt század végén és századunk elején vagy éppen csak néhány évtizeddel ezelőtt álltak át a tudomány, a technika és az ipar oldalára, és gyorsított ütemben indultak el az iparosodás útján. Az a kulturális környezet, amelyben Nyugat-Európa népei nagykorúsodtak, sok mindenben különbözik attól, amiben a földkerekség többi népe addig élt. Főleg az ember és helyzetének értékelése szempontjából nyilvánulnak meg nagy különbségek. Sehol a világon nem fejlődött ki olyan arányokban az individualizmus, mint Nyugat-Európában. És sehol másutt nem tört be olyan erővel a racionalizmus, a racionalista gondolkodásmód és a racionalista tett a kultúra és a társadalmi élet minden terére. Említet-

tük már, hogy a technika és a természeti mágia értelmének azonosítása semmiben sem felel meg a mágia mint természettőlotti erő Európán kívüli értelmezésének. Ebből azt a következtetést kell levonni, hogy az Európán kívüli népek nem érzik a technikát benső szükségletüknek, de nem érznek tartós feszélyezettséget sem a vele való érintkezésben. Éppen ezért könnyűszerrel tudnak hozzája alkalmazkodni. S abban a pillanatban, amint kiismerik, már nem is nyugtalanítja őket. Ebből láthatjuk a legvilágosabban, mennyire idegen a modern technika minden Európán kívüli nép számára. Azok, akik maguk teremtették meg, akik maguk találták föl, sokrétűnek látják, és időről időre valóságos pánikot éreznek miatta.

Az említett fontos különbségek ellenére el kell mondanunk, hogy manapság az egész világ osztatlan érdeklődést mutat a technikai és ipari civilizáció vívmányai nyújtotta élvezetek iránt. A legkülönbélebb kulturális múltú népek viszonylag nagyon rövid idő alatt módot találta rá, hogy bekapcsolódjanak a technikai és az ipari átalakulás folyamatába, mégpedig kizárólag azzal a céllal, hogy lerázzák magukról az anyagi nyomorúság gondjait, és magasabb életszínvonalat teremtsenek. Egyik nép gyorsabban, a másik lassabban, a lényeg azonban az, hogy mindegyik képesnek bizonyult rá, hogy megértse, milyen előnyei vannak a technikai és ipari civilizációnak a hagyományos kultúra minden egyéb formája fölött. Nagyobb lehetőségeket nyújt a természet elleni harcban, s több módot ad az emberek elleni harcra is. Bizonyos értelemben azt mondhatnánk, hogy főleg az első lehetőség keltette föl minden nép figyelmét. A másokra csak annyiban volt szükség, hogy egy nép lerázza magáról azoknak az uralmát, akik megismertették a civilizáció vívmányaival. Így azután ma már a világnak mind a négy táján élő népek együtt menetelnek a haladásnak ugyanazon a széles útján egy új világ felé, amelyben az embernek nem lesz többé tennivalója, amelyben nem lesz miről döntenie, amelyben már élnie sem kell, tekintettel arra, hogy fölöslegessé válik, még az úgynevezett szupergépek felügyeletét sem kell végeznie, amelyekkel végleges győzelmet aratott a természet fölött.

Talán túlon túl messzire mentünk egy lehetőség elképzelésében, amely pedig még csak feltűnt a történelem látóhatárán. Senki sem mondhatja el ma teljes bizonyossággal, hogy ez a lehetőség igazi és egyetlen valóságunk lesz-e vagy sem. Még mielőtt a megkezdett folyamat befejeződne, még mielőtt a földön az általános harmónia lenne úrrá, még mielőtt a világ egy általános gyűjtőtáborra válna, megtörténhet, hogy az ember önmaga elpusztításában találja meg a megoldást, abban, hogy egyetlen kézmozdulattal mindent a pokolba küld. És eltörli még a nyomát is annak, hogy valamikor több akart lenni egyszerű embernél, hogy tökéletesíteni kívánta önmagát és társadalmát, tökéletes akart lenni, akár az isten. Természetesen egyéb tényezők is befolyást gyakorolhatnak rá, olyanok, amelyekről ma még csak álmodni sem álmodik senki, de ugyanúgy az eddiginél nagyobb jelentőségre tehetnek szert olyan tényezők is, amelyekről manapság mindenki úgy vélekedik, hogy az idejük már régen lejárt.

Ahhoz pedig kétség sem férhet, hogy ez az átmeneti időszak, amelyben az emberiség él, amióta megindult az iparosodás útján, a nagy

bizonytalanság korszaka. A történelem egyik legjelentősebb fordulópontján az ember támasz nélkül maradt az életben. Elidegenült önmagától is, és saját alkotásainak áldozatává lesz. Ezt — ha különféle formában is — az iparosodás korszaka óta minden nagy gondolkozó megállapította. Valami mélyebb értelem rejlik abban, hogy Marx annyiszor hívta föl a figyelmet az ember drasztikus értékvesztésére a kapitalista társadalomban, s abban is, hogy az utána következő neves szociológusok, elsősorban Dürkheim, Simmel és Weber olyan mértékben aggódtak az embernek az iparosodás kezdeti nehézségeit legyőző társadalomban elfoglalt helyzete miatt. Az említett filozófusok műveiben nemcsak a kapitalista gazdasági és társadalmi rendszer némely külső megnyilvánulásainak tudományos elemzését találjuk meg, hanem rábukkanunk a technikai és ipari civilizáció embertelen tartalmának filozófiai bírálóira is. Az elmúlt évtizedek alatt a helyzet nem sokat javult. Csak nagyobb arányokat öltött. A modern ember — ha egyáltalán tudatában van önmagának — nem érzi jól magát. Nem is elégedett azzal, amiben él, nem is tekint bizalommal arra, ami bekövetkezhet. Ez érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a modern világban nincsenek többé abszolút értékek és mércék, ha látjuk, hogy minden öröklött kulturális formát megszenteltetnek, ha tudomásul vesszük, hogy az ember még mindig nem kapott semmiféle ellenértéket azért amitől megfosztották. Nagyobb mértékben, mint bármikor, minden mozgásban és változásban van. Olyan világban élünk, amelyben a megújulás erői, az újat, másmilyet, az eddigtil mindenben különböző alkotó erők döntő győzelmet arattak a hagyományok felett. Ilyen értelemben meg kell mondanunk, hogy visszavonhatatlanul romba dőlt az egyensúly a társadalmi élet két legfőbb törekvése között, a között a törekvés között, hogy megőrizzük mindazt, amit az ember egyszer már létrehozott és a között a törekvés között, hogy valami újat alkossunk. Nincs már meg többé az a dinamikus egyensúly, amely rányomta a bélyegét az ember minden eddigi törekvésére, és amely többé-kevésbé tartósan bizonyult a történelem eddigi folyamán. Nagy kérdés, hogy az öröklött fogalmak és elméletek, valamint a Platóntól Hegelig terjedő filozófiai hagyományok alapján meg tudjuk-e még egyáltalán érteni mindazt, ami manapság körülöttünk és bennünk történik.

JEGYZETEK

¹ Edmund Burke: *Reflections on the Revolution in France* (Original edition 1790) (London: Macmillan and Co., 1900), főleg a 96—98. és a 107—108. oldalakon.

² Bronislaw Malinowski: *Crime and Custom in Savage Society* (London: Routledge and Kegan Paul, 1926).

³ Ezt még Max Weber, a hagyományok rendkívül buzgó kutatója is szem elől tévesztette. Noha történelmi és szociológiai munkáiban igen sok értékes megállapítást tett a hagyományos élet-

módról és a hatalom hagyományos szerkezetéről, nem jutott el világos megállapításokig. Burke és Weber viszonyára vonatkozólag igen érdekes megjegyzéseket találhatunk Siegfried Landshut: *Tradition und Revolution*, Verhandlungen des 13. Deutschen Soziologentages (Köln und Opladen: Westdeutscher Verlag, 1957) 62—64. oldalain.

⁴ Karl Löwith: *Natur und Humanität des Menschen*, Gesammelte Abhandlungen: Zur Kritik der geschichtlichen Existenz (Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1960) 179—207. oldal. Lásd még Max Scheler: *Položaj čovjeka u kozmosu* (Sarajevo: V. Masleša, 1960) és Arnold Gehlen: *Der Mensch, seine Natur und seine Stellung in der Welt* (Erste Auflage 1940) (Bonn: Athenaemum Verlag, 1958) című művét.

⁵ Georg Simmel éppen — mint ismeretes — a kultúra tragédiáját vélte fölfedezni. Lásd Georg Simmel: *Philosophie des Geldes*, Dritte, unveränderte Auflage (München und Leipzig: Duncker und Humblot, 1920) 502—533. oldalon. Talán még világosabban és teljesebben fejtette ki ezt a nézetét Simmel egy ritkábban emlegetett művében: Georg Simmel: *Der Begriff und die Tragödie der Kultur*, Logos, II (1911) 1—25. oldal.

⁶ Hans Freyer: *Theorie des gegenwertigen Zeitalters* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1955) című könyvében találunk erre igen jó magyarázatot. A könyv egyébként is bővelkedik érdekes megállapításokban, amellet hogy elméleti szempontból is igen ösztönzőnek mondható. A szövegben később következő fejtegetést lásd még Herbert Marcuse: *One Dimensional Mann: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society* (Boston: Beacon Press, 1964) című könyvében.

⁷ André Varagnac: *De la préhistoire au monde moderne* (Paris, 1954).

⁸ Gehlen két könyvében: *Urmensch und Spätkultur* (Bonn Athenaemum Verlag, 1956) és *Die Seele im technischen Zeitalter: Sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft* (Hamburg: Rowohlt, 1957) találunk erre bővebb magyarázatokat, valamint az *Anthropologische Forschung* (Hamburg, Rowohlt, 1961) című cikkgyűjteményében. Gehlen, aki Varagnac munkásságáról is közöl adatokat, több ízben említi, hogy ezt a megállapítást először Alfred Weber tette talán legfontosabb művében, a *Kulturgeschichte als Kulturosoziologie* (Leiden: A. W. Sijthoff, 1935) című könyv 399—400. oldalain.

⁹ Fogalmi és elemzési szempontból rendkívül fontosak azok az eredmények, amelyekig Georg Mehlis jutott el *Die Formen der Mystik*, Logos, II (1911), című könyvében, a 243—255. oldalakon. Néhány érdekes szuggesztio található Oswald Spengler *Der Mensch und die Technik* (München, C. H. Beck, 1931) című könyvében is.

¹⁰ J. Huizinga: *Im Schatten von Morgen* (Zürich und Leipzig: Gotthelf Verlag, 1936), 172. oldal.

S Z E M L E

A „KASTÉLY” ÁRNYÉKA

Franz Kafka: *A kastély*. Bp. 1965.

Időrendben utolsó, jelentőségben talán legfontosabb művei egyike került *A kastéllyal* a magyar olvasó kezébe. Franz Kafka, akit a magyar irodalom meglepően korán felfedezett (már a húszas években fordították, s a harmincas években egy József Attila is olvasta *A pert*), s akit mégis oly sokáig elhallgattak, ezzel a könyvvel közvetítők nélkül szólhat olvasójához; művészete közvetlenül is érvényesülhet.

Ma már nem kell senkit meggyőzni Kafka írói nagyságáról, a magyar olvasót sem, s azt sem kell bizonygatni, hogy *A kastély* jelentős művészi teljesítmény, hogy rangja valóban világirodalmi, ám ma is még annyi félreértés, belemagyarázás, misztifikáció takarja el Kafka életművét, hogy e könyv megjelenésének regisztrálásán túl is szólni kell róla, felhívni a figyelmet azokra az erős szálakra, amelyek Kafkát környezetéhez kötik, arra a tényre, amelyet a legújabb kutatások mindjobban megvilágítanak és hangsúlyoznak, hogy Kafka nemcsak „társadalmi” író, hanem írósága elképzelhetetlen az Osztrák—Magyar Monarchia világa nélkül, attól a kelet—középeurópai társadalmiságtól és szellemiségtől, amelyet ez a torz történelmi alakulat jelentett. S az is mind nyilvánvalóbb, hogy Kafka nem elszigetelt jelenség, Ady rokonának éppen úgy tartható, mint ahogy szálak fűzik egy Krleža életművéhez, a cseh és az osztrák irodalom vonatkozásaihoz is. Ezeknek a „röghöz tapadó” elemeknek a felderítése, kimutatása csak gazdagíthatja az interpretációs lehetőségeket, sokoldalúbban mutatja meg az író, gazdagabbnak a művet, érthetőbbnek a

Kafkával kapcsolatban oly sokszor emlegetett „érthetetlen”, misztikumot. Amikor tehát Kafka közép-európaisága jegyeire hívjuk fel a figyelmet éppen *A kastély* kapcsolatban, nemcsak az író művészetének evilágiságát vagy „realizmusát” akarjuk bizonygatni, hanem azt, hogy művészetének még legjellemzőbb, s a lelkialkat, a tehetség szabta vonásai kialakulásába is belejátszott a Monarchia világa, hogy az a fajta „misztikum”, amelyet vele kapcsolatban emlegetnek, elősorban a Monarchia területén élt írók sajátja volt, s jegyei egy Adynál is megtalálhatók.

A kastély megformálásában, hitünk szerint, pl. belejátszott a Monarchia feudális jellege, az a sajátos tenyészet, embervegetáció, szokás- és szellemrendszer, amelyet a forradalmakon magát átmentő nemesi világ alakított ki kasztszerű „külön világgal”, uradalmi bürokráciájával. Meggyőződésünk, hogy az, aki fogékony lélekkel olvasta el Illyés Gyula remekművét, a *Puszták népét*, nagyon otthonosan érzi magát Kafka művében is, s arra döbben rá, hogy a kettő tulajdonképpen ugyanannak a világnak a rajza. A Kafka-regényben felhalmozott tény-világ semmiben sem különbözik attól a lírai-szociográfiai rajztól, amelyet Illés adott, s ezen a síkon aligha van különbség *A kastély* behavazott s már-már a világ végén fekvő, isten tenyeréből kihullott faluja és Illyés „pusztája” között. Kafka ennek lelki következményeit vontta le, Illyés az egyértelműbben társadalmi-politikaikat.

Kafka művészete ennek a falu-képnek szimbolikus erezetű síkját vetíti fel, azokat az elemeket ragadta meg, s növesztette hatalmassá, önálló képpé, amelyekből a titokzatosság, a mozdulatlanság, a hiábavalóság, az elérhetetlenség felé indulhat el a reflexió — közérzetté, s e közérzetet művészi alkotássá egységes képpé transzformálva, úgy, hogy a faluba érkező földmérő, az uradalmi falu és az „elérhetetlen”, megközelíthetetlen „kastély” háromszeglési pontjai segítségével térképez. Éppen ez a mozzanat teszi nyilvánvalóvá, hogy írói technikája egyfelől a „kinövesztés” módszeréből áll, másfelől az ebből kapott virtuális kép „realizációjából”, az ún. valóság felé sarkításából. Ám ez a „valóságosítás”, amelyben a döntő szerepet az apró reális tények halmozása játssza, egyúttal szellemiesítés is: értelmezés, bölcséleti továbbképzés, amelyből „az elátkozott” és „elvarázsolt” világ jelképrendszere nő ki. Külön csodája Kafka művészetének, s ezt is *A kastély* teszi talán leginkább szemléletessé, hogy a szimbolizmus eredendően lírainak tartott irányzata Kafkában prózaíró profétáját üdvözölheti, aki a szimbolizmusnak nem külsőségeivel él, hanem szellemének lényegét megragadva, Ady háborús költészetéhez hasonló módon képezve azt, alkot.

Ha *A per* Kafka legharmonikusabb, legegységesebb alkotása, *A kastély* művészetének legegységesebb megnyilvánulása, s mint ilyen, a legjobb kalauz a Kafka-életmű rejtettebb területein is.

(BI)

ÍRÓI NAPLÓ

Bóka László: *Őszi napló*. Bp. 1965.

Posztumusz könyv Bóka László naplója: a törzsszöveget maga formálta meg még ugyan, de utószava már megszakadt, ám így is érdekes emberi dokumentum ez a mű: az írónak talán legharmonikusabb alkotása.

A maga műfaját találta meg a naplóban Bóka László, hiszen életműve a kísérletezések sorozata volt ebből a szempontból: egy lelkiakat kereste magát a versekben is, az irodalomtörténeti tanulmányokban (véleményünk szerint ezekhez viszonyult leginkább idegenkedve), a főművének indult Ady-monográfia torzóban maradt; regényeiben, amelyeket a szerző személye éppen úgy érdekessé tett, mint a világ, amelynek ábrázolására vállalkozott. Az irodalomtörténeti anekdotában, a testközlelől szemlélt írói arképvázlatokban azonban otthonos, és felajzott kedvvel dolgozott. Az apró, a test melegét, a szellem közvetlenségét sugárzó életadatok szerelmese volt, az író színei, intim mozdulata, emberi habitusának vonásai vonzották, s amikor naplójában a maga egyénisége lesz megfigyeléseinek tárgya, önmaga íróságának az alanya — akkor is az intim adatok, a vallomások foglalkoztatják úgy, hogy egy kicsit anekdoták hősévé formálja magát.

Egy Bóka-arcképváz hősének a póza van ebben a naplóban még akkor is, ha őszintének és póztalannak tartjuk az önmagát megmutató vallomást. Ahogy belehajszolja magát a kubai válság keltette háborús aggodásba, mintha külön az ő érdeklődésétől függne a háború és a béke sorsa, ahogy vasárnapi leveise ízeit komponálja az ingyenc mozdulataival és szenvedélyével, ahogy barátai alakját élénk állítja, kik hasonló pózban dolgoznak a maguk munkaterületén, a hajógyárban vagy a termelőszövetkezetben, ahogy megjártassa a világ kis és nagy dolgai iránti határtalan nyíltságot, már-már az elkötelezettség eszményi szobrát készíti el, bár az is egészen nyilvánvaló, hogy Bóka elkötelezettsége passzív: a világ az ő érdeklődésétől, mutatót viszonyulásától függetlenül alakult, s a karib-tengeri válság nem az *Őszi napló* békevágyától csillapodott le s vett fordulatot.

Sokkal rokonszenvesebb, amikor anekdotát mond vagy amikor rosszmájúan ítélkezik és jellemez, amikor emberi világa belső köreibe nyit be, még inkább akkor, amikor egy-egy keményebben megfogalmazott ítéletét veti papírra irodalomról, irodalompolitikáról. A magyar irodalom „nemzeti jellegéről” mondott véleménye például ilyen: „Milyen szégyenletes nyomorúság ez, hogy mi mindig végvári vitéznek érezzük magunkat, hogy a legkisebb Petőfi is tud egy Kossuthról, aki-nél ő messzibbre lát, hogy még a szerelmünkbe is belekóstol a haza szent szerelme. Az a legszörnyűbb, hogy még dicsek-szünk is vele, hogy Petőfit, Adyt, József Attilát ezért megdi-

cserjük, példaként oktatjuk, ahelyett hogy megsiratnók őket”. Pedig, teszi hozzá, „már nem portyázó kurucokon, zsold nélküli vérző végvári vitézeken fordul meg a haza sorsa”, „A nemzeti egészséghez tartoznék, ha ettől a nemzeti köldök-nézéstől meg tudnánk szabadulni és nyugodtan néznénk végig az emberi világon”.

Csendes leszámoló ez a napló az irodalompolitikai balhiedelmekkel is: „A mi társadalmunk felmentette a költőt azalól, hogy ő legyen a parlament. Miért nem mentjük fel az olvasót is attól, hogy minden versnél szavazó is legyen”. Vagy nem rokonszenves-e dühös felkiáltása József Attilával kapcsolatban: „Szeretnék gyorsan elaludni és álmotalanul aludni. De Attila vesztetre jutott eszembe, sokáig olvasom. Milyen élő egy emberöltő múltán! Az érdeklődési iránya is aktív még mindig: fizika, biológia, filozófia, stilsztika. Mi a fene érdekelhetné a marxista költőt más a XX. században!”

Igazi elemében azonban akkor van, amikor kortársai gyöngeit tűzi tolla hegyére, amikor rosszmájúan őszinte, s amikor a maga kedvteléseiről vall: ellágyul, amikor a zenéről beszél, s meghatódik, amikor szívéhez nőtt íróról szól, s igaznak kell tudnunk azt a megállapítását, hogy alig ismer emmert, „aki olyan elfogultan szereti az irodalmat, s olyan kicsinyes stilsztikai érdeklődéssel olvassa”, mint ő. Ahol ez az érdeklődés csillan meg, ahol ennek a szerelemnek a szavai kerülnek papírra, ott mutatkoznak meg Bóka emberségének jegyei is, ott annak az eszménynek a közelében van, amelyet magából formálni akart.

Külön síkja a naplónak a vele egyidőben írott regényének, a *Nandunak* gondolatsora, a munka reflexei, s így az *Őszi napló* „munkanapló” is, a regényíró műhelyéhez is kalauz: a zenébe és az Osztrák—Magyar Monarchia világába, abba a „félelmes világba”, amelyhez „negatív érzelemmel” viseltetik, s amelynek a *Nanduban* mégis oly nosztalgikusan őszi verőfényét örökítette meg. Naplójából azt is megtudjuk: e világ emberi anyagának kitűnő ismerője volt, a „monarchia-sors” külön embertípusával szeretett volna foglalkozni, megörökíteni akarta különös vegetációját, s ezt hagyta a magyar irodalomnak is örökségként — el nem végzett munkája egyikeként. (BI)

A MAGYAR IRODALOM EGY PANORÁMÁJA

A *Mogućnosti* magyar irodalmi számából. 1965. április—május

„Ez a kettős szám hozzájárulás a magyar irodalom megismeréséhez” — mondja a folyóirathoz mellékelt kísérőszöveg, jelezve a spliti *Mogućnosti* nemes szándékának jellegét, s egyben a válogatás, a szerkesztés szellemének a természetét is megjelölve. Több mint ötven esztendeje a kulturális cseré-

nek ez a jellege a magyar és jugoszláv irodalom viszonylatában: nemes programok, „hídverési” kísérletek, néhány könyv, folyóiratokban megjelenő közlemény... Ám ezek a kísérletek híjával vannak a rendszerességnek, a folytonosságnak, a kitartó érdeklődésnek. Közhelyszerű tény, hogy nem ismerjük szomszédainkat — magyar író éppen úgy elmondhatja ezt, mint jugoszláviai társa a tollban.

A *Mogućnostin*ak a kísérlete, hogy bemutassa a magyar irodalmat, dicséretes és üdvözölni való, s üdvözölni kell: az impozáns, könyvnyi terjedelem, a gazdag névsor, s a névsorban sok jeles név és írói nagyság: a magyar irodalom gazdagságából ízelítő, s a fogékony olvasó valóban kedvet kaphat a magyar irodalom szövegeinek olvasására, még ha a folyóirat elsősorban csak a horvát olvasót tartotta is szem előtt, hiszen az alapvetően információs jellegén minduntalan átüt a horvát—magyar történelmi és művelődési közös múlt emléke, s az ebből következő relációk sugallata.

Az információnak és a magyar—horvát szellemi kapcsolatok megmutatásának a szándéka jellemzi a folyóirat anyagát. Az információs törekvésekből következett, hogy a szövegek végeredményben a magyar irodalom panorámáját, lírában tükröző képét hivatottak prezentálni Balassi Bálinttól a mai fiatal nemzedékhez tartozó Nyerges Andrásig, a prózai rész pedig a legújabb magyar irodalom tendenciáit akarja felvilágotlítani Galambos Lajos és Déry Tibor írásainak megjelentetésével, a magyar drámát pedig Illyés Gyula Kegyecéből és Háry Gyula Attila-drámájából vett részletek képviselik — nem is méltatlanul.

Ha jól szemügyre vesszük a lírai panorámát, az örömmel látott nevek mellett a fanyalogva fogadható költők neveivel is találkozunk — kirívó példaként csak Endrődi Sándor és Szabolcska Mihály nevét ragadva ki innen, de a legújabb magyar lírát reprezentáló nevek helyett is szívesebben láttunk volna másokat, hiszen egy Juhász Ferenc, egy Nagy László pl. hiányzik a névsorból, akkor, amikor Fodor András, Nyerges András, Györe Imre, Baranyi Ferenc versei szerepelnek. Sőt, még a valóban nagyok sem antológiai darabokkal szerepelnek mindig: a fordító—válogató ízlése úgy látszik nem volt megbízható vezetője a panoráma megformálásának.

A magyar—horvát művelődési relációkat Miroslav Krleža Hungaricája vezeti be. A Krleža-breviárium számára készült szövegválogatás a polémiák hangulatát hozza, hiszen azok a gondolatok szólalnak meg itt, amelyek a szerzőnek több évtizedes, pályáját végigkísérő vitáiból születtek, amelyeket a magyar irodalommal és történelemmel folytatott. Cvito Fisković tanulmánya (Magyarország és Dalmácia művészeti kapcsolatai a középkorban és reneszánsz idején) a tudós értekező higgadtságával összegezi ismereteinket a magyar—horvát kulturális együttműködés e gazdag és szép szakaszáról, s ezt hivatott képviselni a magyar lírát megszólaltató Enver Čolaković.

vić is a fordításokhoz fűzött „széljegyzeteiben”, a fordítás-problémákról, a magyar költészet múltjáról értekezve. Tegyük hozzá, hogy éppen ez az írás a legproblematisabb a folyóirat gazdag anyagában, s csak szubjektív jószándékát nem lehet vitatni itt.

A magyar irodalomtörténetet és esztétikát egy Lukács-szöveg és Kándi Pál tanulmánya (Petőfi ars poeticája) képviseli, a Kodály Zoltánról és Csontváry Tivadarról szóló információk pedig a magyar kultúra e nagyjait vállalkozik bemutatni. Gustav Krklec méltatása is méltán kapott teret itt: Csuka Zoltán fordítói munkássága megérdemli ezt.

Jellemzőnek tartjuk, hogy a szövegek egy része utánfordítás, immár franciából, s ha eddig is a tüneteket vettük számba, ezt is így könyvelhetjük el.

Vannak tehát szépséghibái a *Mogućnosti* vállalkozásának, ám nem szabad felednünk, hogy benne mégis az elmúlt húsz esztendő talán a legimpozánsabb ilyen jellegű megvalósulását üdvözölhetjük: úttörése, sokoldalúsága, gazdagsága ezt bizonyítja. (BI)

ÍRÓK ÉS MŰVÉSZEK PORTRÉI

O. Bihalji-Merin: *Graditelji moderne misli u literaturi i umetnosti*. Prosveta kiadás, Belgrád, 1965.

Oto Bihalji-Merin sokoldalú, érdekes egyéniség. A szellemi élet minden területe érdekli, egyaránt vonzza irodalom és színművészet, festészet és szobrászat. Képzőművészeti tárgyú munkái bejárták a fél világot: Kölnben és New Yorkban, Londonban és Malmőben, Belgrádban és Párizsban adták ki műveit. Arra vállalkozott, hogy egy világban, amelynek szelleme megköveteli az újat, a mindig újabbat, amely tudományban, filozófiában s a gyakorlati életben napról napra hatalmas lépéseket tesz előre, a művészetet, irodalmat azonban sokszor értetlenül szemléli, amint valami újjal jelentkezik, hogy ebben a világban megkísérelje bebizonyítani a modern művészet létjogosultságát, megokolja törekvéseit, a mai ember érzéseinek és gondolatainak közelébe hozza a tőle látszólag gyakran távol álló modern művészetet és irodalmat. Ennek a feladatnak szentelte többek között *Prodori moderne umetnosti* című könyvét. Korunk egy érdekes művészeti jelenségét, a naiv alkotókat is népszerűsíti, magyarázza (*Naivna slika sveta, Umetnost naivnih u Jugoslaviji*), s foglalkozik a képzőművészet eddig elhanyagolt hazai hagyományaival is (*Freske i ikone, Stećci*).

Új könyve, a *Graditelji moderne misli u literaturi i umetnosti* a modern festészet, szobrászat és irodalom képviselőit mutatja be, ismerteti munkásságukat, arcképet rajzol róluk. A festők közül Henri Rousseau, Picasso, Kandinszkij, Mond-

rian, Chagall, Paul Klee, az írók közül James Joyce, Thomas Mann, Faulkner, Franz Kafka, Bertolt Brecht és Beckett, a szobrászok közül pedig Henry Moore kapott egy-egy fejezetet a könyvben. Korunk irodalmának és képzőművészetének legfontosabb képviselői ezek, egytől egyig részt vettek annak a megalapozásában, amit a XX. század modern művészetének és irodalmának nevezünk. Persze hiányzanak innen néhányan, akiknek nem kevesebb joguk lett volna bekerülni a könyvbe, az írók közül például Proust, Virginia Woolf, Camus, Sartre, a festők közül Rouault, Matisse, Braque, Modigliani, Miró. Ez a megjegyzésünk azonban nem von le semmit Bihalji-Merin könyvének értékéből, hisz a kötetbe sorolt írások is megfelelő képet adnak napjaink szellemi törekvéseiről, századunk irodalmának és művészetének forradalmáiról.

A szerző személyesen ismer néhányat azok közül, akikről írt; találkozott velük (Thomas Mann, Faulkner, Brecht, Picasso), emberi, sokszor baráti, intim közelségből szemlélte őket, s élményei közvetlenebbé teszik írásait, szemléletesebbé a portrékat. Írásai szintetikus esszék a korról, az alkotókról és műveikről. Az esszék felépítése, szerkezete különbözik; életrajzi adatok, művek elemzése, anekdotikus részletek, méltatás — ezekből az elemekből konstruálta írásait Bihalji, de mindig színesen, élvezetesen. Sohasem kelti a puszta népszerűsítés benyomását, mégsem akadémikus; komoly színvonalon, elmélyedve elemez, foglalkozik az alkotásokkal, s mivel remekművekről beszél, hangja nem a kritikusé; az értékeket említi, emeli ki, a jelentőséget hangsúlyozza. Egy embert és egy életművet ismerünk meg minden egyes írásából. Ez különösen azért figyelemreméltó, mert a modern művészet nagyjainak értékét ma gyakran kétségbevonják. Nem vitatkozik Bihalji azokkal, akik ellenkező nézetten vannak, igazának teljes tudatában ír az általa kiválasztott alkotókról, s nem fér kétség hozzá, hogy amit mond, annak minden szempontból megvan az alapja.

Bihalji-Merinnel ez a könyve értékben, jelentőségben nem éri el ugyan néhány előző munkájának (*Savremena nemačka umetnost*, *Prodori moderne umetnosti* stb.) színvonalát, mégis hozzájárul a modern művészet megértéséhez, s hasznos bevezetésként szolgálhat mindazoknak, akik korunk alkotóinak a műveit kívánják megismerni. A szerző eleget tett a műfaj követelményeinek is, tapasztalatai, ismeretei pedig élményekkel gazdagítják az olvasót.

(TL)

A REALIZMUS MINT PROBLÉMA

Parttalan realizmus. Európa Könyvkiadó, 1964.

Parttalan realizmus címmel érdekes cikkgyűjtemény jelent meg nemrégiben Budapesten. Talán nem is az teszi sajátossá ezt a gyűjteményt, hogy a cikkek szerzői különböző nézetet

vallanak, közvetlenül vagy közvetve egymással vitatkoznak, hisz ezek az elemek szükségszerűen megtalálhatók minden gyűjteményben, amelyben több szerző jelentkezik. Ezt a megfontolt, gondos válogatás, a tematika variálása sem tüntetheti el. Csak a vélemények eltéréseinek fokában, az egymással való vitatkozás élességében van az eltérés. Ebben a gyűjteményben azonban a mennyiség minőségbe ment át -- két olyan ellentétes véglet és a közöttük fellelhető átmenet számos foka került itt egymás mellé oly módon, hogy ez más körülmények között elképzelhetetlen lenne. Ez persze nemcsak a sztalini korszak utáni felszabadulás jele a marxista filozófiában és esztétikában -- ennek a felszabadulásnak inkább a problémák újszerű és dogmáktól, sablonoktól mentes tárgyalásában kell megnyilvánulnia --, hanem inkább annak a következménye, hogy jelenleg a legellentétebb elképzelések hatnak és érvényesülnek, ennek minden jó és rossz oldalával. A jó oldal: a régi uniformizálás, egykaptafájú idézgetés, bibliamagyarítás feladása már önmagában is pozitívum, nem is szólva arról, hogy milyen eredményeket hozott. A rossz oldal: az elavult, túlhaladott és visszafelé húzó tételek még mindig túl csökkönyösen tartják magukat.

Ezek a végletek két kérdésben csapnak össze, és e két kérdésben érvényesül az a többfajta átmenet is, amelyet a cikkek szerzői képviselnek: a realizmus és a „dekadencia”, azaz a modern irodalom értékelése problémájában. E kettő közül az első -- a realizmus kérdésében megnyilatkozó két véglet -- tulajdonképpen a gyűjtemény alaptémáját adja -- innen a cím is --, de azért mégiscsak bevezetője, előkészítése, periférikus megnyilatkozása a sokkal nagyobb ellentétnek, amely a másik kérdésben olyan éles formában megnyilvánul. A kérdést a marxista esztétika eddig uralkodó tétele tette időszzerűvé: az egész klasszikus -- kritikai realizmus utáni korszak voltaképpen dekadencia, a kapitalizmus rothadásának és művészetellenes vonásainak megnyilatkozása, mert az ideál, a legteljesebb művészet, a realizmus felbomlásával egyenlő, vagy eltávolodik a művészet legmagasabb fokától, a szocialista realizmustól. Ezzel az állásponttal a gyűjtemény szerzői két másikat állítanak szembe. Az egyik Garaudy tétele: „Minden igazi műalkotás valamilyen formáját fejezi ki annak, ahogyan az ember jelen van a világban. Ebből két dolog következik: egyrészt nincs művészet, amely ne volna realista, vagyis amely ne külső és tőle független valóságra vonatkoznék; másrészt ennek a realizmusnak a meghatározása végtelenül bonyolult”. (179. old.) Tehát minden művészet reális, vagyis szakítani kell minden állásponttal, amely egyszerűen elveti egy egész hosszú korszak -- minimum hat év -- művészetét azzal az indoklással, hogy nem realista, a kárhoztatás helyett vissza kell térni annak az elemzéséhez, hogy mi művészet és mi nem, és előlről kell kezdeni a művészetrel kapcsolatban felvetődő problémák boncolgatását. A másik álláspont Mester-

házi tétele: „Van dekadens és rothadt művészet. Vele szemben az egészséges, teremtő művészet áll. A realista művészet is lehet dekadens, és a nem realista is lehet egészséges. Vagyis ha a realizmus határait nem feloldani akarjuk, hanem helyesen megszabni, akkor helyesen kell látnunk azt is, hogy a pirosnak nem a karalábé az ellentéte, hanem egy másik szín, hogy a realizmusnak nem a dekadencia és a rothadság az ellentéte, hanem a nem realista művészet. Az a nem realista művészet, amely lehet egészséges és lehet dekadens, lehet nagy és lehet közpszerű”. (280. old.) Tehát nem kell minden művészetet realistának nyilvánítani, egyszerűen csak szakítani kell azzal a felfogással, mely rothadást, dekadenciát lát mindenben, ami nem realista, el kell ismerni, hogy a művészet lehet ilyen is, meg olyan is.

Ennek az álláspontnak kettős következménye van: az egyik, ahol Garaudy és Mesterházi tétele szemben áll egymással, és a másik, ahol a barikádnak ugyanarra az oldalára kerülnek. A szembenállás a realizmus kérdésében van. És ez a kérdés nyilvánvalóan e két ellentétes álláspont szembeállítását követően sem tisztázódott. Mert megmaradnak a kérdések. Az is, amelyet Mesterházi felvet: hogy is állunk tehát a realizmus kérdésével, amiben benne van a művészet és a valóság közötti viszony egész problematikája. És a másik kérdés, amit az esztétika legkülönbözőbb áramlatai szegeznek Mesterházi mellé: hogyan lehet a művészet rothadt? Nem létezhet olyan esztétika, amely „az egészséges, teremtő művészettel” szemben elismerne egy nem teremtő, nem egészséges művészetet. Tehát ki kellene mondani, hogy minden művészet teremtő és egészséges, még akkor is, ha ez nemcsak nyitva hagyná a realizmus problémáját, hanem következetesen végiggondolva és végigvezetve egy egész új esztétikai rendszer kidolgozását tenné szükségessé.

A realizmusról folyó vita azonban csak melléktérmeke az igazi nagy összecsapásnak. Garaudy a realizmus fogalmának tágításával, Mesterházi pedig annak leszögezésével, hogy a realizmus ellentéte nem a rothadság, csak az elméleti formát keresi a régi gyakorlattal való szakításhoz, a művészet újabbkori eredményeinek elismeréséhez. Az alapvető kérdés tehát az: mennyit ismernek el a „polgári” irodalomból, művészetből. Garaudy a modern művészet három nagy alakja — Picasso, Saint-John Perse és Kafka — elemzésével ennek az elismerésnek a marxista alapját akarja megadni. Mesterházi szintén e mellett az elismerés mellett van, azzal, hogy az elméleti indoklás egy mozzanatát — tisztáznia kellene: mellékes vagy döntő mozzanatát — másképp akarja megfogalmazni. A modern művészet kérdésének felvetésében Garaudyhoz viszonyítva már Fischer álláspontja is bizonyos visszakoizást jelent. De megvannak a könyvben a tagadás régi elemei is. Egyrészt a kapitalizmus „művészetellenességének” régi dogmája: „Azok a források, amelyeknek vize a század első negyedében olyan

termékennyé, gazdaggá tette Oroszország és Nyugat nagy művészetét — Kafka előtt kiapadtak”. (Jevgenyija Fjodorovna Knyipovics, 211. old.) Másrészt az az irányzat, amely a régi szellemben a realizmust kéri számon Kafkától: „Persze, már ebben a műben is láthatóvá válnak olyan tendenciák, amelyeket a realiztikus-epikus ábrázolás visszaesésének, hanyatlásának jeleként kell értékelnünk” — írta Kafkáról dr. Erwin Pracht (260. old.).

Az állásponatok felsorakoztatását megkönnyíti, hogy a vita nem általában a modern művészet termékeiről, hanem konkrétan Kafkáról folyik. És itt megtalálható a fenntartás nélküli elismerés, a legkülönfélébb indoklásokkal, meg a tagadás, több-kevesebb nyíltsággal, élesebb vagy tompítottabb formában. A tagadás felé vezető első lépés: „Nem, Kafka nem volt realista, de valóban művész volt.” (Jevgenyija Fjodorovna Knyipovics, 209. old.) És a következő: „Bármennyire nagyra becsüljük is e nagy író életművét, nem volna szabad visszaadniunk attól, hogy dekadensnek mondjuk Kafka alkotómódjának és világnézetének azokat a vonásait, amelyek valóban a dekadencia tünete”. (Dr. Erwin Pracht, 265. old.) Ezzel az utóbbival ugyanis — az elismerés külsőségei mellett — vele járnak a kárhoztatás régi elemeire emlékeztető kifogások: „Kafka műve tele van ellentmondásokkal”, „Nem szabad eileplezni Kafkánál bizonyos, véleményem szerint negatív kísérő jelenségeket”, „Alakjai nem fejlődnek”, „De azzal kell érte megfizetnie, hogy veszít az objektív valóság szubsztanciájából” (259—262. old.). És vele jár még egy feltevés, amely megakadályozza, hogy egész szélességében lássuk a problémát: mintha valaki a szocialista realizmust akarná gazdagítani a „polgári” művészet elemeivel: „Mindez azonban nem csábíthat bennünket arra, hogy az absztrakt művészetet, az abszurd színházat vagy a szeriális zenét olyan művészeti irányzatnak tüntessük fel, amely meg tudja termékenyíteni a szocialista realizmust” (251. old.).

Ezzel korántsem soroltuk fel az ellentétes nézeteket egyes kérdésekben, még kevésbé azokat, amelyek a látszólagos elismerés leple mögött a modern művészet tagadását jelentik. (Ide kell például sorolni azt a nézetet is, amely abban látja Kafka értékét, hogy előrelátta a fasizmust.) Mindezzel csak azt akarjuk mondani, hogy a könyv igazi értéke nemcsak abban a ragyogó elemzésben van, amit Garaudy ad elsősorban Pioassórról, hanem abban is, hogy tudatosítja, mennyi probléma van még mindig a marxista esztétikában.

b-t

ÚJABB KRÉTARAJZOK

Illés Endre: *Gellérthegyi éjszakák*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1965.

Hunyady Sándorra emlékezve Illés Endre elmondja, hogy a *Nemes fém* szerzőjének műveit még a „fogyó időben” is min-

dig újra és újra elolvassa. Így vagyunk mi Illés Endrével. Novelláit — főleg a *Hamisjátékosok* című kötetből — és esszéit mindig újra elolvassuk, vissza-visszatérünk hozzájuk. Hogy miért? Mert egy igazi művész, egy nagy emlékező alkotásai, s hiteles világot találnak bennük. És mert Illés Endre szavainak, mondatainak ereje megragadja az olvasót, tisztaságuk elbűvölő, prózájának nyelve és stílusa érzelmekkel telített, kifinomult, természetes, nyugodt, de kisüt belőle a szenvedély.

Legújabb könyvében, a *Gellérthegyi éjszakákban*, Illés Endre folytatja azt az arcképsorozatot, melyet a *Krétarajzokban* (1957) kezdett meg. Csatlakozik ezzel a portrérajzolás hagyományához az újabb magyar irodalomban (Krúdy, Kosztolányi, Halász Gábor, Füst Milán, Tersánszky stb.). Illés portréi Babitsról, Bartókról, Hevesi Andrásról, Hunyady Sándorról, Illyés Gyuláról, József Attiláról, Karinthy Frigyesről és másokról színesek, izgalmasak, meggyőzőek. Amikor Illés emlékezik, a lényeges dolgokat mondja el, s plasztikussá, elevenné, valóságossá teszi az arcképet. Izesen, élvezettel, kedves, szelíd humorral mesél. Mennyi mindent találunk anekdotáiban: apró részleteket és nagy igazságokat, villanásokat és premier planokat, melyek megmutatnak minden homlokráncot, a tüzet a szemekben. S mindezt esszévé fűzi össze Illés Endre, néha pedig, mint Örley István portréjának esetében, egy egész kis regény kerül ki tolla alól. Illés Endre teremtő szelleme élénk varázsolja kortársait, barátait, s arcképük úgy él, úgy marad meg emlékezetünkben, hogy a múlt idő sem törülheti ki onnan.

Három francia íróról találunk esszét ebben a kötetben: Maupassant-ról, aki Illés Endrének régi szerelme, nagy témájáról, Stendhalról, valamint Mauriacról. Tulajdonképpen ezek az írások is portrék, s a szerző éppoly hitelessé tudja őket tenni, mint azokat, amelyeket kortársairól ír. S itt is túllépi a portré határait, s életrajzi regények adatokban, részletekben, érdekességekben gazdag vázlatát adja.

Könyvének harmadik részében kis esszékkal, karcolatokkal lep meg és gyönyörködtet bennünket Illés Endre. A legélvezetesebb műfajhoz tartozó írások ezek. Cocteau lakásának a leírása például, habár nem személyes élmény, hanem olvasmány alapján keletkezett, olyan valóságúen hat, hogy úgy érezzük, mintha a szerző vezetésével végigmennénk Cocteau lakásán. Vannak itt, igaz, tárcaszerű írások, riportok, anekdoták is, de mind tele van az író élményeivel, emlékeivel, s mindegyikük azt bizonyítja, hogy a tárca, riport műfajában is lehet irodalmi nivón alkotni.

Néhány kritikát is találunk a *Gellérthegyi éjszakákban*. Illés Endre orvosnak indult, író, kritikus lett belőle. Nem tudhatjuk, milyen orvos lett volna, de kritikusnak — jó diagnosztá. Első pillantásra megállapítja az irodalmi művek hibáit, s észreveszi az értékeket. Ha bírálatot ír, minuciózus és kímé-

letlen. Nem is annyira a művek árnyalt értékelése a célja, nem szintetikus képet ad, hanem analizál. De elemzésében sem az átfogó és a legmélyebb rétegekig hatoló vizsgálódást tartja fontosnak, hanem részletekkel bíbelődik, észrevett, felfedezett hibákat bírál, tévedésekre mutat rá, cáfol, bizonyít. Elszánt-ságot, bámulatra méltó kritikai erőt találunk írásaiban, a maga igazába vetett határtalan hitet. Főleg olyankor emeli fel szavát, ha ferdeségeket vesz észre, ha úgy látja, hogy a tévedések veszélyeztetik az igazságot. Kíméletlensége azonban néha ellenkező hatást vált ki: maga ellen ingerli az olvasót, mert mintha azért mégsem volna mindig teljesen igaza...

Szeretnénk megjegyezni, hogy a Móricz-levelezésről és a Horváth Zoltán könyvéről szóló vitacikkek nyugodtan kimaradhattak volna a kötetből, hisz így csak az egyik fél hangját halljuk, s nem kaphatunk átfogó és tárgyilagos képet az esetről. Meg aztán vannak apróságok, melyek a lapok, folyóiratok hasábjain annak idején aktuálisak, érthetőek voltak, de most már nem teszik azt a hatást, mint eredetileg, s a könyv lapjaira átmenve elvesztik jelentőségüket.

Ha feltennék a kérdést, milyen helyet foglal el Illés Endre műveinek sorában a portrék, tanulmányok, kritikák új kötete, azt mondhatnánk: a *Gellérthegyi éjszakák* úgy viszonylik a *Krétarajzokhoz*, mint a *Kettős kör* a *Hamisjátékosokhoz*. Illetve: a *Gellérthegyi éjszakákban* megmaradt valami az éjszakában pislákoló távoli fények nemes romantikájából, az emlékezés szépségéből, a beszéd közvetlenségéből, amit olyannyira csodáltunk a *Krétarajzokban*. S azért vesszük majd gyakran kezünkbe a *Gellérthegyi éjszakákat*, hogy emlékeztessen arra az ablakra a Gellérthegyen, ahonnan hajnalig árad a fény. S eszünkbe jutnak majd a nappalok is a Gellérthegy sétányain, a hús reggelek, az árnyas délutánok a Duna fölött, az évszakok váltakozása, az idő múlása s a nagy ajándék, a pihenés — ami olyan, mint ez a könyv.

(TL)

KRÓN I K A

Ú J Í R Ó — Ú J E V A N G É L I U M

Új íróat avatott a belgrádi *Politika* irodalmi mellékletében Borislav Mihajlović-Mihiz. Az új író: Borislav Pekić, első könyve *Vreme čuda* címmel most jelent meg a Prosveta kiadásában.

Az új evangélium — Pekić regénye. „Ez nem Máté, Márk, Lukács vagy János evangéliuma, hanem Júdásé — állítja a kritikus. — Egyike az újszövetség legeredetibb magyarázatainak.” Pekić harmincöt éves, első könyvében már egy érett író összes tulajdonságait ott látjuk. „Ismerek háború utáni irodalmunkban írókat, akik nagyobb tehetséggel léptek fel, de nagyobb érettséggel senki sem jelentkezett” — vallja Mihajlović. A regényen érzi az író dolgos kezét, figyelő szemét; az érettséget bizonyára hosszú ideig tartó visszahúzóadás, sok gyakorlat előzte meg. Műve pedig már nem ígérte, hanem az aminek a szerző szánta.

A könyv egy mítosz keletkezését mondja el, Jézus Krisztus csodáit és halálát írja le. Apokrif és eretnek mű ez, ragaszkodik az újszövetség betűihez, csak a szelleme, az értelme más. Megtaláljuk a regényben az újszövetség egész panoptikumát, hitetlen Tamással, Mária Magdolnával, Lázár feltámasztásával, de mindez a maga ellentétévé változik. A megváltottak boldogtalanok, a hivek hűtlenek lesznek, a megváltottakat visszafogadják, a megváltó pedig csak Iskarioti Júdás eszköze. Mert mintha nem volna, nem lehetne megváltás, mondja ez a könyv, az emberek saját lelkiviláguk rabjai.

A szerző az újszövetségben anyagot talált új mesékhez, s az újszövetségi megváltás gondolatát az isteni tehetetlenség sötét freskójává változtatta. Lemondott a klasszikus leíró módszerről, s egy stilizált **naturalizmust** teremtett.

Mihajlović ezt a regényt Graves regényeivel egyenrangúnak tekinti, sőt odaállítja Thomas Mann ószövetségi regénye

mellé; ennek hatását érzi Pekić művén, habár stílusa eredeti, szándéka világos, a jugoszláv irodalomnak pedig jelentős nyeresége.

Mint külön érdekességet említjük meg, hogy Borislav Mihajlović-Mihiz évek óta nem foglalkozik kritikával, nagyon ritkán szólal meg, habár az ötvenes évek elején a legjelentősebb, legtekintélyesebb jugoszláv kritikusok egyikének számított. Pekić regényének sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy megjelenésének alkalmából Mihajlović ismét kezébe vette a tollat.

EGY FÉLRESIKERÜLT ANTOLÓGIA

Predrag Palavestra, úgy látszik, különös előszeretettel készit antológiákat. 1955-ben jelent meg a háború utáni szerb költészet antológiája, most pedig a XX. század szerb és horvát költészetének antológiája látott napvilágot — mindkettőt Predrag Palavestra állította össze. Az utóbbiról a *Razlog* című zágrábi folyóirat közölt bírálatot Ante Stamać tollából.

A kritikus már a bevezetőben megemlíti, hogy Palavestra felelőtlenül és könnyelműen, álláspont nélkül végezte munkáját. Szempontjai inkább történelmieket, mint esztétikaiak. A versek megválasztásában nem volt következetes, az előszóban dobálózik a frázisokkal, értelmetlenségekkel, önkényeskedik, felületes, meghatározatlan fogalmakkal játszik.

Szót emel Stamać a szerb és horvát költészetnek mechanikus, önkényes, sajátosságait elvető összekombinálása ellen. Ezt a két költészetet komplementárisá kellett volna tenni, hogy igazi áttekintést és igazi értékelést adjon róluk az antológia. Palavestra antológiájában ez a két költészet keveréket képez, s nem lehet felismerni a különös törekvéseket, hagyományokat. Ennek a válogatásnak se kritériuma, se célja nincsen. Semmire se való, semmit sem fejez ki — vonja le a végső következtetést a *Razlog* kritikus.

EGY POSZTUMUSZ SPENGLER-KÖTET

Oswald Spengler, az *Untergang des Abendlandes* (Nyugat alkonya) hírneves írója, az 1924 és 1926 közötti években „az emberiség történelmének vázlatain” dolgozott. A következő esztendőben agyvérzést kapott, és soha többé nem nyerte vissza egészségét, munkaképességét. Húga és unokahúga rendezték a tizenötezer lapra terjedő kéziratot anyagot, és műve most a müncheni C. H. Beck'sche Verlag *Uhrfragen* (Öskérdések) címmel kiadta. A *Spiegel* így ír a könyvről:

Minden kultúra keletkezésének és letűnésének, egyben tehát a „nyugatias” kultúra degenerációjának sokat vitatott prófétája az emberiség holmiféle metafizikai történelmén dolgozott. Ezzel akarta alátámasztani, szilárdan megalapozni pesszimista kultúra-elméletét, amely hajdan a legnagyobb mértékben hatott a német polgári gondolat kialakulására. Spengler szerint az öskérdések önmagukban hordozzák érté-

küket. Örökös kérdések, olyanok, amelyekre nincs válasz. Az erősen öntudatos német költő-filozófus eleve lemondott a rendszeres fejtegetésekről.

Irodalmi szempontból csak egyik-másik kéziratos vázlatát csiszolta ki. Nyelvezete már nem is szegényes, hanem egyenesen fukar. Sok jegyzetet ki kellett egészíteni. A vitákban folytatott párbeszédnek szokványosak, póriasak. Így például Spengler az egész teológiát egyszerűen hülyeségnek mondja, majd a természettudományokról nyilatkozik, s azt mondja, hogy „elegünk van belőle”. Később arról szól, hogy „a mai atomelmélet éppen olyan mértékben a képzelet szüleménye, amint a kémia csak fantázia volt az arabok számára”. Az egykori számtan- és természetrajztanár eszmei fegyvertára könnyen meginog, hiába támasztja alá hatalmas szóhalmokkal.

Spengler az ember keletkezését a makrokozmoszból vezeti le, beszél az emberi kultúra fokozatos kialakulásáról, az alkotó erő „tragikus konfliktusáról”, végül fölveti „az utolsó öskérdést, amely „önmagában hordoz minden más kérdést”, és amelyre — természetesen — szintén nincs válasz.

„Ez a megismerhetetlenség sorsának értelme” — írja, majd a nála szokásos kicsinyítő hangon, így folytatja: „Az ember csak epizódja, egy pillanata a világ sorsának. A kultúra tragédiájának nagy része már lezajlott. Már látjuk is a végét. No, de mit jelent ez a világ sorsa szempontjából? Ó, milyen jelentéktelen és közönséges dolog görcsösen belekapaszkodni a sorsba! Mik vagyunk mi? Mit képzelünk magunkról?”

STRINDBERG NAPLÓ

A *The London Magazine* közli August Strindberg eddig ismeretlen, 1901-ből származó naplójának részleteit. A feljegyzések arra a korszakra vonatkoznak, amikor a világhírű svéd drámaíró szerelmes volt Harriet Bosseba, a nálánál jóval fiatalabb norvég színésznőbe, akit később feleségül is vett, a házasság azonban Strindberg összeférhetlensége és féltékenysége miatt hamarosan hajótörést szenvedett. A legnagyobb mértékben intim napló egyedülálló példáját szolgáltatja egy lángeszű pszichopata hallucinációs világának, és az írás — furcsa — egy csaknem kész dráma.

Alább közöljük a napló néhány részletét:

Január 3.

Hónapok óta gyötör a zeller szaga. Mindennek zellerszaga és -íze van. Amikor este levetem az ingemet, én is zellerszagú vagyok. Mi lehet az oka? Szemérmességem, colibátusom?

Január 13.

(B), aki elolvasta a Hitelezőket és Simont, megjelent előttem. A látomás 13-án még erősebb lett, és egész éjjel gyötört. (Az első telepatikus „érintkezés” B-vel.) Amikor az éjszaka folyamán megjelent előttem, az „enyém volt”. Incubus.

Az egész dolognak volt valami kísérteties íze, és kértem az istent, hogy szabadítson meg ettől (a szenvedélytől).

Február 12.

A múlt éjszaka rosszul éreztem magam. Két óraker fölébredtem. (Az enyém lett, amikor meglátogatott.) Telepatikus érintkezéseim B-vel kísértetiesen erősödnek. Gondolatban csak vele élek. (Kérem az istent, hogy szabadítson meg ettől.) Még katasztrófa lehet belőle.

Reggel lázasan ébredtem, fájt a mellem. Mégis fölkeltem és kimentem a házból. Láttam a Szent Jakab tornyának aranykeresztjét, amely a zsinagóga fölé emelkedik és kihívóan csillog a napfényben.

Amikor hazaértem, már várt rám a csomag a Maredsous kolostorból, ahol néhány évvel ezelőtt jártam.

Ami mostanában átélek, rettenetes és gyönyörű is. Mintha csak a halálos ítéletemet várnám. Néha az az érzésem, hogy szeret, máskor meg nem hiszek benne. Legyen az isten akaratára szerint! Csak legalább tudnám, mit jelent az egész. Eddig annyiféle előjel, — kedvező és kedvezőtlen — mutatkozott. Amikor legutóbb itt járt, az volt az érzésem, hogy egy angyal van a szobámban, és én a jó mellett döntöttem, abban a reményben, hogy egy nő békít ki a nővel.

Február 14.

Teli vagyok diszharmonikus érzésekkel, pedig süt a nap. Minden gondolatom B körül forog, de mintha távozóban volna. Jó, kedves, vissza akarja szerezni a hitemet a nőkben, az emberiségben. B hasonlatos a második feleségemhez (akit Damaszkuszban játszott), Anna húgomhoz, édesanyámhoz, Locain kisasszonyhoz, ahhoz a szép angol nőhöz, aki Párizsban meg akart hódítani és aki mindegyikükre hasonlított. Gyakran keltette bennem azt a benyomást, hogy csupa melegség, anyai érzés, és amikor Charlotte asszonynál volt, nemegyszer szerettem volna szép, meleg gyapjúkabátja alá bújni, mint a gyermek anyja kebelére. Gauguin démonnak nevezte, s azt állította róla, hogy kísértésben hozza a férfiakat és — a nőket is. Olyan a mosolya, akár Hans fiamé volt, négyéves korában. Angyali mosoly. Minden este imádkozom őrzoangyalomhoz (B-hez), segítse, hogy jó lehessen, én meg általa legyek jó. Az egész csak csalódás volna?

A démonok azt is tudják, hogyan álcázhatják magukat angyallá.

Május 6.

Gyönyörű pillanatokkal teli jegyesség után, a rút elleni bátor harc után, harmadszor is megnősültem. Hazatérésünk a napfényben fürdő, virágokkal teli lakásba olyan volt, mint egy mese.

Május 7.

Harmónia.

Május 8.

Azt mondja, hogy én vagyok számára — minden tekintetben — az ideális férj. Biztos vagyok benne, hogy boldogságra van teremtve. „Első feleségemnek” nevezem.

Ide-oda járkálunk a lakásban és szüntelenül kérdezzük egymást, igaz lehet-e ez a nagy boldogság, megadatott-e nekünk, hogy itt maradjunk, vagy nem. Nem érezzük úgy, hogy valóban megillet bennünket.

Május 30.

Szóváltás. (Külön aludtunk.)

Augusztus 23.

Egyedül vagyok. Egész nap sírtam. Egy imakönyvből mérítettem a vigaszt. „Azelőtt is keresztülmentél ilyesmin és túlélted”.

Augusztus 26.

Sírtam egész nap. Dolgozószobám reggeltől estig tele volt töményillattal, néha frissítő, néha fülledt, izgató szaggal.

Szeptember 6.

Festettem. Az elmúlt évek óta először merült fel agyamban az öngyilkosság gondolata. Indokom: tudatában vagyok annak, hogy ez a nő körös-körül járkál mindazzal, amit neki ajándékoztam lelkem legnemesebb gyümölcseiből, és összecsődi az embereket, hogy részesüljenek belőlem. Az az érzésem, hogy bepiszkol. Ismeretlen emberek mocskolnak pillantásaikkal, amelyekkel őt mocskolják.

Szeptember 25. 26. 27. 28.

Borzalmas napok. Az öldöklési vágy egyre erősebb. Nemsokára leküzdhetetlen lesz.

Miért szeretnék meghalni?... Hogy elmeneküljek a bűnök elől. Hogy megszabaduljak a rossztól, amit megnevezni sem tudok. Hogy föláldozzam magam minden bűnömért. Az isten követeli tőlem ezt hitvallásként. Véremmel fizetek a múltamért. És vérem lemossa majd gonosz vágyaimat.

AZ ÖNÉLETRAJZ ELMÉLETE

Roy Pascal birminghami egyetemi tanár könyvet írt az önéletrajzról mint irodalmi műfajról. A művet a stuttgarti Kohlhammer Verlag adta ki. A *Welt und Wort* részleteket közül a könyv utolsó fejezetéből. Ebből idézünk.

Ha egyetlen pillantással áttekintjük az önéletrajzot, mindenképpen megleljük benne egy nagy kultúrfolyamat bizonyítékát, s megállapítjuk, hogy ez a folyamat furcsamód rokon Hegelnek az époszra, a drámára és lírára vonatkozó magyarázataival. Az európai ember fejlődésének bizonyítéka ez, kezdve a közösségbe illeszkedéstől, az erkölcs és a vallás kialakulásától egy olyan állapotig, amikor az európai ember emellett (vagy ehelyett) már szükségét érzi, hogy önmagában találja meg önmaga törvényeit. Ezt az állapotot kifejezettebben formálta meg Heidegger és Sartre egzisztencializmusa, amelyben az ember felelőssége önmaga iránt egy élet feladata, és amelynek „lényege” kiindulópontja és célja az auten-

tikus lény. Hogy az ember ilyen értelmezésének megvan-e a tárgyi és általános jelentősége, vagy pedig csupán azt fejezi ki, hogy az ember egyedül marad a kései burzsoázia bonyolult, zilált társadalmában, ez a kérdés nyílt marad. Mi azonban az önéletrajz történelmében — hogy úgy mondjuk — az egzisztencializmus őskorát fedezhetjük föl. Szent Ágoston és Szent Teréz az önmaguk iránti felelősséget az isten akaratával azonosítják, Rousseau és Goethe a kozmikus akaratban keresik az autentikus Én-t. Pascal az ál-önéletrajzokról beszél (ilyen Arthur Kestler, a kommunizmus ismert renegátjának önéletrajza), amelyek az életrajzot az értelem alá rendelik.

Az igazi önéletrajz lényege az „öntudatosulás”, a magunk benső életének ismerete. Az önéletrajz a tudat dolga, és eredetének valamint elveinek közvetlenségével bizonyos metafizikai impulzusokra utal, vagy legalábbis olyasvalamire, amit nem lehet holmiféle racionális vagy társadalmi funkcióvá lefokozni. Elmondhatjuk, hogy a tudat a társadalmi élet természetes terméke, egy ethosz szubjektív formája, ami nélkül egy bonyolult társadalom sem létezhet. Az önéletrajzokban azonban a tudat a társadalmi kereteken kívül, hozzátehetjük: a vallási értékeken kívül fejlődik, kötelezettséggé válik, s olyan elvé magasztosul, amely kedvezőtlen, sőt el-lenséges állásponttá alakulhat át a társadalmi élet követelményei iránt.

H Á R O M É V T I Z E D E S K A P T A F A

Bizonyára akad még valaki, aki emlékezik James M. Cain *The Postman Always Rings Twice* (A postás mindig kétszer csenget) című 1934-ben megjelent regényére, és talán Thomas Mann lelkes, elismerő szavaira is, amelyeket a nagy író a regény kapcsán Cainhoz intézett. James M. Cain később más regényeket is írt, újabb sikereket aratott, és Hollywoodban telepedett le, a tehetsége adta reményeket azonban nem váltotta valóra.

Legutóbbi könyvéről így ír a *Saturday Review*:

A *The Magician's Wife* (A varázsló felesége) hosszú idő óta az első Cain-regény. Ahogyan kiadója szemérmatosan beismeri — minden tekintetben megfelel annak a kaptafának, amelyhez Cain több mint harminc éven át tartotta magát. Csupán annyi eltérés tapasztalható, hogy a regény hőse nem egy többé-kevésbé nírheft sofőr, hanem egy húscsomagoló vállalat nagy jövőjű, öntelt vezetője. (Abban az időben, amikor a regény befejeződik, a vállalat elnökévé választják.) Clay Lokwood, a regény hőse, betér egy vendéglőbe, amelynek tulajdonosa vállalata üzletfeleihez tartozik. Ebédelni akar, és alighogy belép, mindjárt szemetünik neki a vendéglős felesége. „Valóban, volt mit látni rajta. Kicsiny, formás testén pompásan állt a kék egyenruha, olyan volt a bőre, mint a földieper meg a tejszínhab együtt, haja barna, nagy szeme fekete”. Ebéd után Lokwood így szól az asszonyhoz: „Sally, én belehabarodtam magába!” Cain minden olvasója tudja, hogy ezután már csak az a kérdés, mennyi idő telik el, hogy ágyba feküdjenek.

Clay Lokwood „egy nő számára sem volt idegen, és meg is tanult egyet-mást a szerelmi játékokból, és tudását szerfölött kellemes módon alkalmazta... A játék azonban, ahogyan egy diák játssza, nem lehet tartós, Clay tehát boldogan ment a maga útján, letörölve az emlékezés sebeit. Most azonban úgy kellett játszania, mint egy hivatásos játékosnak...” Sally vele megy a lakására. „A dagály hulláma árasztotta el őket, amikor összeért az ajkuk”. Sallynak, mint Cain többi regényhősnőjének is, van férje, akitől szívesen megszabadulna. A férj Alexis, a „varázsló”, egy „mesésen gazdag” ember fia. Claynak az a gyanúja támad, hogy Sally nemcsak a férjétől, apósától is meg akar szabadulni, s úgy határoz, hogy szakít vele. Ezt mondogatja magában: „Kész! Erre a lányra többé rá se nézz!” A Cain-regények tapasztalt olvasója azonban egy pillanatra sem hisz neki.

JEGYZETEK

Tenyészet és értelem. Bori Imre terjedelmes tanulmányát Juhász Ferenc költészetéről a következő néhány számunkban folytatásokban közöljük.

Két halál. Részlet a szerző *The Naked and the Dead*, (Meztelenek és halottak) című regényéből.

Csoda Jeruzsálemben. Borislav Pekić, fiatal belgrádi író nagy feltűnést keltett regényéből, a *Vreme čudából* (Csodák ideje) vettük ezt a részletet.

A társadalmi élet megújódása és a hagyományok. Ez az értekezés a Korčulai Nyári Iskolán előadásként hangzott el. A találkozó egész anyagát egyébként a zágrábi *Praxis* novemberi száma közli.

HIBAIGAZÍTÁS

Múlt számunkban a *Collage* című vers szerzőjének, Ladik Katalinnak neve sajnálatos technikai hiba folytán kimaradt. A szerző és olvasóink elnézését kérjük.

FEDOLAT
B. SZABÓ GYÖRGY
ÉS KAPITÁNY LÁSZLÓ
MUNKÁJA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
KAPITÁNY LÁSZLÓ

HID IRODALMI, MŰVESZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓ-
IRAT. — 1965. OKTÓBER. — KIADJA A FORUM LAPKIADÓ VÁL-
LALAT. — SZERKESZTŐSEG ÉS KIADÓHIVATAL: NOVI SAD, VOJVODA
MISIC UTCA 1. — SZERKESZTŐSEGI FOGADOÓRAK: MINDENNAP
10-TŐL 12 ÓRAIG. — KEZIRATOKAT NEM ÖRZÜNK MEG ÉS NEM KÜL-
DÜNK VISSZA. — ELŐFIZETHETŐ A KOMMUNÁLIS BANK NOVI SAD-
I KIRENDELTSÉGÉNEL A 657-1-255-ÖS FOLYÓSZÁMLÁRA. BEFIZE-
TESKOR KÉRJÜK FELTÜNTETNI A HID NEVET. — ELŐFIZETÉSI DIJ:
BELFÖLDÖN EGY ÉVRE 2000, FÉL ÉVRE 1000, EGYES SZÁM ÁRA 200
DINÁR; KÜLFÖLDRE EGY ÉVRE 3125, FÉL ÉVRE 1563 DINÁR; KÜL-
FÖLDÖN EGY ÉVRE 2,50 DOLLÁR, FÉL ÉVRE 1,25 DOLLÁR. — KÉSZÜLT
A FORUM NYOMDAJÁBAN NOVI SADON

